

Політичні
дослідження

Political Studies

№1' 2021

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
POLITICAL STUDIES

Український
науковий журнал

Свідоцтво про державну
реєстрацію друкованого
засобу масової інформації
КВ 24573-14513Р
від 25.09.2020 р.

Видається
з квітня 2021 року.
Виходить двічі на рік

Засновник і видавець:
Інститут політичних
і етнопонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
www.ipiend.gov.ua

Адреса редакції та видавця:
вул. Генерала Алмазова, 8.
м. Київ, 01011, Україна
Тел.: +38 (044) 285-49-67,
e-mail: editor@ipiend.gov.ua

Політичні дослідження

Political Studies №1' 2021

Головний редактор
Олег Рафальський

Київ 2021

Редакційна колегія

Олег Рафальський, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, академік НАПН України, віцепрезидент НАН України, директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, головний редактор

Олександр Майборода, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора

Юрій Шайгородський, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, заступник головного редактора, відповідальний редактор

Віталій Перевезій, кандидат історичних наук, доцент, учений секретар Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, відповідальний секретар

Віктор Войналович, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олексій Гарань, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, науковий директор Фонду „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва

Микола Головатий, доктор політичних наук, професор, професор кафедри соціальних дисциплін і соціальної роботи Міжрегіональної академії управління персоналом

Віктор Єленський, доктор філософських наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Галина Зеленько, доктор політичних наук, професор, завідувачка відділу теоретичних та прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Марія Кармазіна, доктор політичних наук, професор, завідувачка відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Віктор Котигоренко, доктор політичних наук, професор, завідувач відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Кулик, доктор політичних наук, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Гжегож Мотика, доктор габілітований гуманітарних наук, професор, директор Інституту політичних досліджень Польської академії наук (Польща)

Анджей Пукшто, доктор наук, доцент кафедри політології Університету Вітовта Великого в Каунасі (Литва)

Микола Рябчук, кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Андреас Умланд, кандидат політичних та історичних наук, доцент кафедри політології Національного університету „Києво-Могилянська академія”, співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)

Олександр Фісун, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна

Юрій Шаповал, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Редакція журналу

Юрій Шайгородський, заступник головного редактора, відповідальний редактор журналу

Олег Кондратенко, редактор англomовних текстів

Костянтин Лісецький, адміністратор веб-ресурсів, редактор англomовного контенту

Світлана Носова, літературний редактор

Наталія Сінельнікова, технічний редактор

Журнал „Політичні дослідження” розміщується на платформі „Наукова періодика України” з використанням відкритого доступу Open Journal Systems (OJS), у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів

Здійснюється обов'язкове розсилання періодичного видання відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов'язкових примірників документів”

За достовірність інформації та статистичних даних, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори

Передрук можливий за умови посилання на автора і видання

© Автори статей, 2021

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021

Рецензенти журналу

Ольга Андрєєва, доктор політичних наук, професор, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ольга Бабкіна, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Тетяна Бевз, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Юрій Ганжуров, доктор політичних наук, професор, Національний технічний університет України „Київський політехнічний інститут”

Володимир Горбатенко, доктор політичних наук, професор, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

Сергій Даниленко, доктор політичних наук, доцент, Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Світлана Денисюк, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Микола Дмитренко, доктор політичних наук, професор, Академія зовнішньої розвідки України

Олег Калакура, доктор політичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Василь Климчук, доктор політичних наук, професор, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

Олег Кондратенко, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олександр Корнієвський, доктор політичних наук, професор, Національний інститут стратегічних досліджень

Валерій Корнієнко, доктор політичних наук, професор, Вінницький національний технічний університет

Галина Луцишин, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Львівська політехніка”

Тетяна Ляшенко, доктор політичних наук, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Ганна Малкіна, доктор політичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Юрій Ніколаєць, доктор історичних наук, професор, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Олена Новакова, доктор політичних наук, професор, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Євген Перегуда, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет будівництва та архітектури

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор, Донецький національний університет імені Василя Стуса

Ніна Ржевська, доктор політичних наук, професор, Національний авіаційний університет

Сергій Римаренко, доктор політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Зореслав Самчук, доктор філософських наук, старший науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

Володимир Смолянчук, доктор політичних наук, професор, Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка

Тетяна Траверсе, доктор психологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Микола Туленков, доктор соціологічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Наталя Хома, доктор політичних наук, доцент, Національний університет „Львівська політехніка”

Леонід Шкляр, доктор політичних наук, професор

Марина Шульга, доктор політичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Денис Яковлев, доктор політичних наук, професор, Національний університет „Одеська юридична академія”

В'ячеслав Яремчук, доктор політичних наук, доцент, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

ЗМІСТ

Олег Рафальський Слово до читача	7
---	---

Теоретико-методологічні засади політичної науки

Микола Ґеник Методологічні проблеми міждисциплінарних досліджень миру	8
--	---

Політичні інститути та процеси

Микола Горбатюк Реформа децентралізації в Україні: проблеми здійснення в умовах суспільної кризи	22
--	----

Валентина Романова, Андреас Умланд Реформа децентралізації в Україні: перші результати та виклики	41
--	----

Олександр Майборода „Режим-порядок” і „режим-структура” у політичній системі	52
---	----

В’ячеслав Яремчук Регіональна політична еліта: принципи та механізми формування (на прикладі Івано-Франківської області)	70
--	----

Політична культура та ідеологія

Сергій Даниленко Перевтілення демократії в інформаційну добу: роль нових медіа та громадянського комунікування	90
--	----

Анатолій Подольський Місця пам’яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення	106
---	-----

Етнополітологія та етнодержавознавство

Віктор Єленський Православ’я в процесі політичних трансформацій посткомуністичного простору	123
---	-----

Микола Рябчук „П’ємонт”, „Бандерштадт” і „Колиска націоналізму”. Етнополітична студія одного міста	142
--	-----

Основи національної безпеки

Володимир Смолянук Національна безпека незалежної України: осягнення сутності	163
--	-----

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА наукового журналу „Політичні дослідження”	187
--	-----

*Рекомендовано до друку та оприлюднення в мережі Інтернет вченою радою
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.
Протокол № 2 від 11.03.2021 р.*

CONTENTS

Oleg Rafalskiy To our readers	7
Theoretical and methodological principles of political science	
Mykola Genyk Methodological problems of interdisciplinary peace research	8
Political institutions and processes	
Mykola Gorbatiuk The decentralization reform in Ukraine: problems of implementation in a social crisis	22
Valentyna Romanova, Andreas Umland The decentralisation reform in Ukraine: First accomplishments and future challenges	41
Oleksandr Mayboroda „Regime-order” and „regime-structure” in political system	52
Vyacheslav Yaremchuk Regional political elite: formation principles and mechanisms (Ivano-Frankivsk region as an example)	70
Political culture and ideology	
Serhiy Danylenko Transformation of democracy in the information age: the role of new media and civic communication	90
Anatolii Podolskyi Places of Memory for the victims of the Holocaust in Ukraine: the totalitarian legacy and historical and political challenges of today	106
Ethnopolitics and ethnostate studies	
Viktor Yelenskyi Eastern Orthodoxy in the processes of the post-communist political transformations	123
Mykola Riabchuk „Piedmont”, „Banderstadt”, and the „Cradle of nationalism”. Ethnopolitical study of a city	142
Fundamentals of national security	
Volodymyr Smolianiuk National security of independent Ukraine: comprehension of the essence	163
EDITORIAL POLICY	
Academic journal „Political Studies”	187

Слово до читача

Побачив світ перший номер нового наукового видання – журналу „Політичні дослідження”. Засновуючи цей журнал, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України керувався необхідністю сприяти розвитку вітчизняної політичної науки та її інтеграції у світовий науковий простір.

Українське суспільство переживає складний і суперечливий період своєї історії. В усіх сферах нашого життя, зокрема й політичній, відбуваються динамічні й, багато в чому – кардинальні зміни. За цих умов важливого значення набувають глибокий і всебічний науковий аналіз, наукове прогнозування політичних процесів і подій, пошук та теоретичне обґрунтування шляхів ефективного суспільного розвитку, націє- і державотворення, розроблення практичних рекомендацій у сферах внутрішньої та зовнішньої політики країни. Адже від політичної науки очікують не лише наукової описовості політичних явищ, їх пояснення та оцінок, але й моделювання адекватних сучасній суспільно-політичній ситуації рішень.

Сподіваємося, що оприлюднення результатів наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних учених сприятиме розв’язанню цих питань, а також – популяризації політичної науки та освіти, створенню простору якісної публічної комунікації науковців, обміну досвідом та поширенню інформації про події наукового характеру, зрештою – досягненню мети нашого нового видання. Його тематичне спрямування представлено широким колом політичних досліджень, пов’язаних з теорією та історією політичної науки, її теоретико-методологічних засад, зі соціальною та політичною філософією, психологією, соціологією. Окремі тематичні розділи будуть присвячені проблемам політичної культури та ідеології, політичним проблемам міжнародних систем та глобального розвитку, основам національної безпеки держави, етнополітології. Наше видання зорієнтоване на оприлюднення наукових розвідок міждисциплінарного характеру. Із задоволенням друкуватимемо статті з питань державного управління і місцевого самоврядування, соціальної антропології, конфліктології тощо. Знайдеться також місце для публікацій, пов’язаних з проблемами розвитку політичної науки як галузі знань, підготовки кадрів політологів, підвищення кваліфікації активу політичних партій і громадських організацій.

Вам, шановний читачу, судити, наскільки вдався наш дебют. Ми з вдячністю сприймемо конструктивні зауваження й пропозиції фахівців. Будемо раді, якщо ви запропонуєте до друку рукописи своїх статей, які містять результати ґрунтовних досліджень, теоретичні узагальнення й практичні рекомендації. Сподіваємося, що на сторінках журналу завжди знайдеться місце для творчого діалогу. А також сподіваємося, що наша спільна праця збагатить не лише зміст нового видання, але й українську політичну науку, сприятиме її інтеграції у світовий науковий простір.

УДК 001.89'1:172.4

Методологічні проблеми міждисциплінарних досліджень миру

Анотація. Зростання напруженості у світі та загроза глобального самознищення людської цивілізації детермінували появу нових міждисциплінарних наук, які мають на меті дослідження способів розв'язання суперечностей та підвищення ефективності мирного процесу. Після Другої світової війни проблеми миру стали об'єктом наукового дослідження кількох дисциплін: полемології, іренології, конфліктології й вивчення миру, які співіснували та конкурували у питаннях методів і способів пізнання і досягнення миру. Протягом 1960–1980 рр. пріоритетне місце посіло вивчення миру, яке розширило і поглибило об'єкт і методи дослідження та трансформувалося в дослідження миру – міждисциплінарну наукову галузь вивчення й аналізу передумов формування міцного миру. Дослідження миру поєднувало дослідження конфліктів, дослідження розвитку, філософсько-етичні роздуми, історичний контекст та теорію міжнародних відносин. У дослідженні миру викристалізувалися дві основні школи. Американська традиційна школа (Дж. Бартон) займалася переважно підтриманням миру шляхом аналізу національних інтересів, міждержавних відносин, контролю над озброєннями, роззброєнням, балансом сил, методами встановлення миру „зверху”. Скандинавська критична школа (Й. Галтунг, Б. Роллінг, К. Боулдінг), ґрунтуючись на оновленій соціальній доктрині католицької церкви (енцикліки Іоанна XXIII, Павла VI), вивчала глибинні основи конфлікту та розробила теорію позитивного миру як стану відсутності не тільки безпосереднього, але й структурного насильства. На початку XXI ст. дослідженням миру як академічною дисципліною займається понад 300 наукових осередків та університетів.

Сучасні дослідження миру фокусуються на проблематиці зміни клімату, тероризмі, сталому розвитку, занепах держав, порушеннях прав людини. Методологічною проблемою дослідження миру є певна неусталеність термінології. Р. Зайдельман висловився про дослідження миру як про „дисципліну на стадії немовляти”. Можна прогнозувати, що перехід до гібридного типу війн та виникнення нових загроз міжнародній безпеці стимулюватимуть появу нових напрямів досліджень миру.

Ключові слова: мир, війна, конфлікт, дослідження миру, вивчення миру, мирний процес, конфліктологія, полемологія.

Микола Генук,
кандидат історичних наук,
доцент, Прикарпатський
національний університет
імені Василя Стефаника
ORCID: 0000-0002-5716-8299
mykola.genyk@ukr.net

Mykola Genyk,
PhD in Historical Sciences,
Associate Professor,
Vasyl Stefanyk Precarpathian
National University
ORCID: 0000-0002-5716-8299
mykola.genyk@ukr.net

Methodological problems of interdisciplinary peace research

Abstract. The increase in international tensions and the threat of global self-destruction has determined the appearance of new interdisciplinary sciences aimed to investigate ways of contradictions resolving and raising the peace process's effectiveness. Since the Second World War, issues of peace have become the object of study for several disciplines: polemology, eirenology, conflict resolution, and peace studies. They coexisted and rivalled in questions of methods and ways of cognition and achievement of peace. From 1960 to 1980, peace studies had been taking the first place. It had broadened and deepened the object and methods of peace research and been transformed into a separate interdisciplinary scientific field for studying and analyzing the preconditions for forging a lasting peace. Peace studies has combined conflict studies, development studies, philosophical-ethical reflections, historical context, and the international relations theory. Within peace research, two main schools have coalesced. The American traditional school (J. Burton) went in for peace keeping through predominantly analyzing international relations, arms control, disarmament, balance of power, and methods to establish peace „from the top”. The Scandinavian critical school (J. Galtung, B. V. A. Rolling, K. Boulding), based on updated social doctrine of the catholic church (the encyclicals of Pope John XXIII and Pope Paul VI), studied the underlying basis of conflict, having developed the theory of positive peace as a state of absence of not only direct but also of structural violence. Since the beginning of the 21st century, over 300 academic institutions and universities have been engaged in peace studies. Current peace research focuses on problems of global climate change, terrorism, sustainable development, failed states, and violation of human rights. At the same time, unsteady terminology is a significant problem of peace studies. R. Seidelman spoke about peace studies as a discipline in its infant stage. Evidently, a hybrid type of warfare, novel compound risks and threats to international security will promote the appearance of new directions of peace research.

Key words: war, conflict, peace studies, peace research, peace process, conflict resolution, polemology.

Зростання напруженості в світі і загроза глобального самознищення людської цивілізації детермінували появу нових міждисциплінарних наук, які мають на меті дослідження способів розв'язання суперечностей та ефективності мирного процесу. Пріоритетне місце серед них займає дослідження миру – галузь автономних міждисциплінарних досліджень передумов формування міцного миру. Інституційно ця галузь оформилася після Другої світової війни, яка стимулювала зацікавлення вчених проблемами миру в науковому аспекті. Дослідження миру еволюціонувало разом із розвитком окремих наук, насамперед теорії міжнародних відносин, політології, конфліктології, соціології та ін., реагуючи на зміни міжнародної ситуації та критичне переосмислення власних теоретичних концепцій і методів.

Метою статті є аналіз основних проблем наукового становлення міждисциплінарної галузі дослідження миру. Це передбачає реалізацію таких завдань: виокремити причини появи наук, що займалися вивченням

миру після Другої світової війни; прослідкувати розходження між різними галузями і науками, які намагалися пояснити феномен миру; виділити і охарактеризувати основні етапи розвитку і школи досліджень миру; розглянути основні об'єкти вивчення у дослідженні миру; вивчити формування і основні положення концепції позитивного миру; виділити зміну проблематики досліджень миру в останні десятиліття; визначити основні проблеми, з якими стикається дослідження миру в Україні.

Наукова новизна цієї наукової розвідки полягає у спробі аналізу методологічних проблем дослідження миру на етапі зародження науки і в сучасних умовах, зокрема в Україні.

Актуалізації досліджень миру в повоєнний період сприяла поява глобальних загроз існуванню людства внаслідок кардинальних змін у способі ведення війн та в системі міжнародних відносин. Дві світові війни, наявність зброї масового знищення, етнічні, релігійні і расові конфлікти ставили перед інтелектуалами завдання пошуку альтернативних рішень для розв'язання суперечностей. Статут ООН (26 червня 1945 р.) визнавав збереження миру своїм пріоритетним завданням. Додатковим стимулом для досліджень проблем миру став рух ненасильства, чільними представниками якого були М. Ганді та М. Л. Кінг.

Проблеми миру стали об'єктом дослідження одночасно кількох дисциплін: полемології, іренології, розв'язання конфліктів і вивчення миру. Ці дисципліни протягом десятиліть співіснували в науковому середовищі і конкурували у питаннях методів ефективного пояснення і осягнення феномену миру. У перші повоєнні роки ініціативу вивчення проблем миру перехопила полемологія (гр. πόλεμος – війна), яка етимологічно була наукою про війну, хоча її представники визначали її як науку про мир, тобто шляхи й засоби побудови мирного суспільства. Основоположником нового напрямку вважається директор Французького інституту полемології Г. Бутуль [1; 2, s. 248]. Він висунув ідею створення міждисциплінарної науки про мир, яка мала б досліджувати анатомію і функції війни та прагнути науково визначити об'єктивні й суб'єктивні умови тривалого миру. Перефразувавши латинський афоризм „Хочеш миру – готуйся до війни” (“Sivis pacem para bellum”), Г. Бутуль завдання полемології визначив максимом „Хочеш миру – пізнай війну” (“Si tu veux la paix connais la guerre”) [3, s. 224; 4, s. 23].

Предметом полемології є мир, війна і конфлікти. Основними галузями дослідження – загальна соціологія війни (дослідження ритмів войовничості), етіологія війни (чинники вірулентності, вивчення структурних і безпосередніх причин конфліктів) та перспекція (полемологічний барометр) [5, s. 23–24]. До головних проблем дослідження Г. Бутуль відніс причини війн, їх анатомію та функції. Періодичність війн він вбачав у біологічній і кризово-економічній циклічності та індивідуальній і колективній агресивності.

Г. Бутуль виділяв такі рівні дослідження полемології: опис матеріальних фактів, опис психічної поведінки та намірів сторін, що конфліктують; пояснення матеріальних і психічних фактів, поглядів і доктрин, які стосуються конкретних війн; інтерпретація поглядів і доктрин, які стосуються

війн взагалі; підбір і упорядкування фактів; функцій війн; періодичність війн; типологія суспільств і війн [3, s. 230–231]. Перефразувачи класичну дефініцію війни К. фон Клаузевіца, Г. Бутуль дав визначення миру як продовження політики іншими засобами, звільненими від насильства. У 1970-х рр. представники полемології суттєво диференціювалися у розумінні предмета дослідження цієї дисципліни. Зокрема, Ж. Френд пропонував суттєво розширити коло досліджень полемології, спираючись на те, що грецький термін „πόλεμος” у Геракліта вживався у значенні не тільки війни, але й розбрату, усобиць, антагонізмів і напруженості. Тобто полемологія стала займатися революціями, ідеологічним протиборством, людською конфліктністю, явищами насильства, а також домовленостями, компромісом і миром [6, с. 128–130].

Частина науковців відстоювала необхідність переорієнтації науки у напрямі першочерговості дослідження миру, а не конфлікту. Спочатку вони використовували термін „іренологія” (гр. εἰρήνη – мир), трактуючи його як науку про умови і способи формування світового миру. Іренологія була започаткована теологічними концепціями обґрунтування миру між християнськими конфесіями. Однак термін не прижився, і частіше застосовували вислів „вивчення миру” (англ. *peace research*, нім. *Friedens- und Konfliktforschung*), хоча в деяких публікаціях дослідження миру та іренологія вживаються як синоніми. Основна методологічна дискусія між полемологами та представниками вивчення миру стосувалася вихідної точки дослідження: від миру до конфлікту чи навпаки. Дослідники миру стверджували необхідність вивчення умов миру з метою усунення конфліктогенних факторів. Полемологи наголошували на неможливості ліквідації наслідків без усунення причин [2, s. 248–249]. Лозунгом вивчення миру стало „Хочеш миру – пізнай мир” (“Si tu veux la paix connais la paix”) [3, s. 226].

Зміна у 1960–1980 рр. семантичного поля поняття „мир” та поява концепції позитивного миру вплинули на заміну назви „вивчення миру” (*peace research*) на „дослідження миру” (*peace studies*). Дослідження миру поєднувало дослідження конфліктів (*conflict studies*), дослідження розвитку (*development studies*), філософсько-етичні роздуми, історичний контекст та теорію міжнародних відносин. Тематика дослідження миру поширилася на екологічну проблематику, економічно-культурний конфлікт Півночі та Півдня [7, s. 131–132]. Цілі дослідження миру Ю. Борґош поділив на три категорії:

- Короткотривалі – роз’яснення небезпеки джерел і потенційних наслідків гонки озброєнь та зброї масового знищення для світового миру;
- Середньотривалі – вказування на способи гальмування гонки озброєнь, гамування наявних вогнищ війн і конфліктів в економічній, науково-технічній, дослідницькій і психологічній площині;
- Довготривалі – наукові вказівки щодо об’єктивних і суб’єктивних умов усунення війн та встановлення позитивного миру, тобто вільного від структурного насильства [3, s. 264–265].

На думку С. Рудніка, „дослідження миру можна окреслити як науку, яка займається причинами війн і сучасними міжнародними конфліктами, які не можуть досліджуватися "традиційними" суспільними науками внаслідок їх спеціалізації, політичних обмежень чи недостатнього рівня організації досліджень, – і яка використовує методи, розвинені іншими суспільними науками” [8, s. 64].

Е. Кшиштофік вважала, що дослідження миру, як окрема галузь науки, має на меті дослідження науковими методами умов мирного співіснування у світі, можливості їх створення та утримання. Предмет його дослідження досить широкий: напрями цивілізаційного розвитку, глобальне стратегічне суперництво, гонка озброєнь і роззброєння, міжнародна і загальна безпека, світова соціально-економічна політика, світові рухи, які діють для захисту і збереження миру, насильство у міжнародних відносинах, суспільні проблеми, захист прав людини й т. п. [9, s. 17–18]. Теоретично-методологічну базу дослідження миру становили політологія, теорія міжнародних відносин, соціологія, економіка, соціальна психологія, історія і міжнародне право.

У науковому середовищі відсутній консенсус стосовно періодизації досліджень миру.

Й. Кондзеля і К. Язьвінський періодизували дослідження миру на три етапи:

- 1945–1955 рр. – ця стадія характеризувалася аналізом фашизму, тоталітарного соціалізму, націоналізму і шовінізму;
- 1955–1968 рр. – на цьому етапі дослідження миру виділилося в окрему дисципліну, досліджувалися наслідки можливого ядерного конфлікту, вивчався політичний феномен „холодної війни”;
- 1968–1980/1990 рр. – на цій стадії розпочалося дослідження проблем розвитку, суспільно-економічної відсталості, конфлікту Північ–Південь.

Х. Кубяк виділив 5 основних фаз дослідження проблем миру:

- перша фаза (до Першої світової війни – на цьому етапі мир оцінювався як відсутність війни і основна увага приділялася дослідженню війни);
- друга фаза (міжвоєнний період – період спроб гарантування миру за допомогою глобальної міжнародної організації і політичного ідеалізму В. Вільсона);
- третя фаза (від початку Другої світової війни – до середини 1960-х років: ця стадія характеризувалася домінуванням школи політичного реалізму Г. Дж. Моргентау та пошуками „рівноваги сил”);
- четверта фаза (від середини 1960-х – до Осені Народів 1989 р.: еволюція дефініції миру, поява концепції позитивного миру);
- п’ята фаза (1990-ті роки: переорієнтація уваги на дослідження психологічних аспектів миру) [7, s. 130–132].

Проблемами миру, поряд з дослідженням миру, займається також наука про розв’язання конфліктів (conflict resolution). Л. Крісберг виділив 4 етапи розвитку конфліктології:

- 1914–1945 рр. – поява в США в період Великої Депресії академічного зацікавлення проблемами розв’язання конфліктів;

- 1946–1969 рр. – заснування численних інституцій з дослідження миру;
- 1970–1985 рр. – розробка концепції позитивного миру, занесення до програми досліджень конфліктів тренінгів з посередництва і переговорів;
- 1986–2005 рр. – останній етап дослідження конфліктів характеризувався поглибленням знань стосовно його причин, ескалації та переговорного процесу [10, s. 19].

Суттєві відмінності спостерігаються і в баченні об'єктів дослідження миру.

Згідно з Й. Кондзєлею, загальна структура теорії миру містила три складові: емпірична теорія, нормативна теорія, теорія діяльності або праксеологія миру. Практична теорія передбачала наукову розробку найефективніших методів діяльності, що вели б спочатку до негативного, а в дальшій перспективі – до позитивного миру [3, s. 272, s. 276].

Програма досліджень Німецького товариства дослідження миру і конфліктів містила:

- теоретичні дослідження конфліктів і криз;
- конфліктний потенціал міжнародних розбіжностей;
- залежність соціально-економічної структури і зовнішньополітичної поведінки;
- динаміку озброєнь і конфлікти;
- мирні зміни й стратегії переходу;
- форми міжнародної й багатонаціональної співпраці;
- акції без насильства;
- педагогічні передумови миру;
- перенесення досліджень миру до практичної політики [8, s. 70].

Дослідження миру, згідно з висновками С. Рудніка, методологічно поділяється на три основні напрями:

- філософсько-моральний (онтологічно-нормативний) напрям базується на філософських положеннях, етиці й оцінює явища і процеси через призму моралі (насамперед християнської). Намагається опрацювати модель мирного суспільства у глобальному масштабі та опрацювати концепцію позитивного миру;

- емпірично-аналітичний напрям прагне опрацювати загальну теорію миру з опорою на емпіричні дослідження, звільнені від метафізики та ціннісних характеристик. Використовуються методи, аналогічні до природничих наук, тобто підтвердження чи заперечення гіпотези шляхом експерименту і створення на цій підставі узагальнювальної теорії. На практиці це виявляється у зборі фактів, роздроблення досліджуваного предмета на фрагменти, припускаючи, що вивчення окремих частин дасть повний образ дійсності. Велика увага приділялася статистичним і соціометричним технікам, теорії ігор;

- суспільно-критичний напрям базується на марксизмі, пов'язаний з лівими рухами на Заході і пропонує не покращення наявної суспільно-політичної структури, а її докорінну зміну [8, s. 80–81].

Ю. Боргош виділив 11 предметів дослідження *peace research*:

- 1) джерела індивідуального і структурного насильства;
- 2) причини суспільної несправедливості як найглибшого мотиву всіх війн;
- 3) економічні, політичні, науково-технічні та психологічні джерела гонки озброєнь;
- 4) вплив груп інтересів на форсування озброєнь та супутніх військових доктрин;
- 5) сучасні та перспективні наслідки гонки озброєнь для вичерпання природної сировини та стримування суспільного прогресу;
- 6) можливості та шляхи переходу від виробництва воєнної продукції до мирної та переміщення людей з першої до другої (конверсія);
- 7) організація та імплементація нового економічного ладу;
- 8) засоби побудови довіри між різними суспільними системами;
- 9) еволюція наявних систем у напрямі побудованого на згоді світового організму;
- 10) суть і форми виховання для миру;
- 11) загальне бачення світу без війн, зброї та армії [3, s. 266].

Дослідження миру розвивалося у рамках традиційної американської й критичної скандинавської школи. Відмінності між ними стосувалися об'єктів дослідження та відповідно опрацьованих концепцій миру.

Традиційний напрям дослідження миру розвивався насамперед в американських осередках, і його першочерговим завданням було недопущення атомної війни. Заходи цього напрямку були середньотерміновими, тобто гасіння можливих конфліктів, а не усунення їх причин. У межах цього напрямку вчені досліджували проблеми контролю над озброєннями, роззброєнням, балансом сил, однак ігнорували інтереси індивідів і груп [8, s. 86]. Дослідження миру, започатковані в американських університетах і дослідницьких закладах, концентрувалися на вивченні структури міжнародних відносин як пріоритетному способі досягнення миру. Школа політичного реалізму Г. Дж. Моргентау проголошувала національні інтереси визначальним фактором політики держав. Умовами миру вважалися здатність обмеження претензій суверенних націй-держав за допомогою принципів міжнародного права, міжнародна моральність, громадська думка і саморегульований процес „рівноваги сил” [7, s. 131].

Критичний напрям розвивався під впливом скандинавської групи й мав слабкий вплив на реальну політику. Однак його представники запропонували нові, ширші визначення конфлікту, насильства і миру, вивчали суспільні конфлікти. Основними нововведеннями критичного напрямку були дослідження асиметричних конфліктів, структурного насильства та суперечностей по лінії Північ-Південь [8, s. 89].

Особливе значення відіграли скандинавські дослідницькі установи: Інститут дослідження миру в Осло, Стокгольмський міжнародний інститут дослідження миру, Інститут дослідження миру і конфлікту (Геллеруп, Данія) та Інститут дослідження миру в Тампоро. Роль координувального осередку

для скандинавських закладів, що досліджують проблеми розв'язання конфліктів, виконує Скандинавський комітет співпраці з міжнародної політики, дослідження конфліктів і миру. Заслугою скандинавських осередків стало поєднання американських здобутків суспільних наук із пацифістськими вимогами, критикою ієрархічності міжнародної системи та підкресленням проблем економічної та суспільної нерівності [8, s. 31].

Поділ на традиційні й критичні дослідження миру збігається із поділом на середньо- і довгострокові дослідження відповідно до часу досягнення поставленої мети. Згідно з К. Кайзером, середньотермінові дослідження концентруються навколо причин і наслідків криз та військових конфліктів, їх гасіння, запобігання і регулювання. Безпосередніми об'єктами середньотермінових досліджень є превентивна дипломатія, обмеження гонки озброєнь, усунення джерел напруженості, посередництво у міжнародних конфліктах, роль міжнародних організацій. Довготермінові дослідження миру проникають до глибинних суспільних, психічних і технологічних передумов побудови міцного миру. Вони вивчають політичні та економічні інтереси, конфліктну поведінку в різних політичних системах, роль виховання для формування мирного світу, описують альтернативні мирні суспільства майбутнього [8, s. 91–92].

Величезний вплив на формування скандинавською критичною школою концепції позитивного миру справило морально-етичне і суспільне вчення сучасної католицької церкви та її концепція справжнього миру. Енцикліка Іоанна XXIII „Мир на Землі” (“Pacem in Terris”, 11 квітня 1963 р.) розкритикувала концепцію підтримання миру шляхом озброєння та доктрини балансу сил – „справжній і тривалий мир між народами мусить спиратися не на рівновазі сил, а тільки на взаємній довірі”. Єдиною формою розв'язання суперечок Іоанн XXIII вважав мирні засоби у вигляді порозумінь і договорів. Звертаючи увагу на зростання взаємозалежності між державами, Папа стверджував, що мир і безпека не можуть реалізовуватися індивідуально однією державою, а вимагають спільної діяльності. „Pacem in Terris” проголошувала, що справедливий мир повинен спиратися на правді, справедливості, любові та свободі [11, s. 71–72].

Енцикліка Павла VI „Populorum progression” (“Прогрес народів”) розглядала розвиток, під яким розумілося поєднання його цивілізаційного і морального аспектів, як передумову миру. Папа звертав увагу на те, що „великі економічні і суспільні диспропорції та ідеологічні відмінності спричиняють ворожість і суперечки і часто загрожують мирові”. Мир може бути досягнутий шляхом культурного та економічного розвитку і формуванням нового справедливого суспільного порядку у світі. Павло VI наголошував на необхідності виховання людей для миру. З цією метою 1 січня 1968 р. було проголошено Всесвітнім днем миру, який почали відзначати щорічно [12].

Соціальна доктрина католицької церкви й скандинавська критична школа, вживаючи різні терміни, наголошували на спільній тезі про необхідність перенесення справи зміцнення і гарантування миру із міждер-

жавної сфери на рівень інститутів громадянського суспільства у сферу взаємостосунків та свідомості кожної людини. Тому вплив католицької концепції справедливого миру на концепцію позитивного миру скандинавської школи можна вважати взаємним.

Теорію позитивного миру розробляли: Й. Галтунг, Б. Роллінг, К. Боулдінг, Г. Франк, Д. Сенґхаас, Е. Кріппендорф та ін. Чільний представник скандинавської школи дослідження миру Й. Галтунг поділив мир на дві стадії: негативний і позитивний. Негативний мир появляється після підписання мирного договору, тобто формального завершення конфлікту. Однак негативний мир ще не становить повноцінного миру, а є тільки перехідним етапом між протиборством і довготривалим миром. Запорукою міцного миру є усунення всіх типів насильства. Згідно з Й. Галтунгом, насильство – це розбіжність між потенціалом і актуальним станом [13, р. 168; 14, р. 2]. Насильство – дії, слова, установки, структури чи системи, які завдають фізичної, психологічної, соціальної чи екологічної шкоди і /або не дають людям можливості повністю реалізувати себе [15, с. 24]. Й. Галтунг вважав насильство наслідком незадоволення людських потреб. Він виділив чотири групи потреб і прав, які відповідають чотирьом групам насильства:

- 1) класичне насильство (акти насильства, спрямовані проти людського тіла, поєднуються із психологічним насильством);
- 2) бідність (незадоволення основоположних матеріальних потреб);
- 3) репресії (позбавлення прав людини);
- 4) відчуження (незадоволення нематеріальних потреб) [5, с. 25].

Персональне насильство має яскраво виражений суб'єкт, а відсутність такого суб'єкта означає структурне насильство або суспільну несправедливість. Якщо при персональному насильстві є суб'єкт і об'єкт, то при структурному насильстві – тільки об'єкт [8, с. 134–136]. Структурне насильство – це ситуація, коли людина не може повністю реалізувати свої соматичні та духовні можливості, не може вільно розвиватися, тобто наявні нерівність у розподілі влади, нерівні життєві шанси й присутня суспільна несправедливість.

Й. Галтунг дійшов висновку, що негативний мир наступає у разі усунення безпосереднього насильства, а формування позитивного миру відбувається на усуненні структурного і культурного насильства [10, с. 29]. Усунення різних типів насильства і суспільної несправедливості лежить в основі розв'язання конфліктів і побудови позитивного миру, тобто „мир є відсутністю насильства” [16, р. 81–117]. Позитивний мир – це стан суспільства, за якого можлива реалізація багатьох цінностей (суспільної справедливості, добробуту, щастя, відсутності страху, утиску, експлуатації, свободи, рівності), а негуманні відносини усунені або обмежені [8, с. 152]. Позитивний мир встановлюється внаслідок трансформації негативного миру, коли сторони втягнуться у будівництво миру, процес примирення, погодяться з думкою, що війна завершена і не прагнуть до її повторення.

Відмінність негативної і позитивної дефініції миру полягала в тому, що перша окреслювала, чим мир не є, а друга – чим є або повинен бути. Характерними рисами позитивного миру є залучення індивідів, суспільних груп і класів до спільних справ, ліквідація експлуатації і гноблення людини людиною, рівність, справедливість, подолання націоналізму і шовінізму, повна незалежність і суверенність, справедливий економічний лад у регіональному і міжнародному масштабі, егалітарна економічна інтеграція і т. д. [2, s. 255–256]. С. Руднік нечіткість визначення позитивного миру порівнював зі станом у медицині, коли точно можна дати визначення хвороби, але не можна визначити, що слід розуміти під здоров'ям [8, s. 143]. Визначення миру становить складне завдання і дотепер не існує вичерпної дефініції поняття. Й. Галтунг і Я. Еберг, систематизувавши всі уявлення про мир протягом людської історії, виділили 20 основних концепцій:

1. Гебрайська „shalom”.
2. Християнська „agape”.
3. Грецька, антична „eigene”.
4. Римська „pax”.
5. Арабська „islam”.
6. Індуїська „ahimsa”.
7. Гандійська „ahimsa” і „satyagraha”.
8. Буддистська „золота середина”, або „chungyung”.
9. Китайська „hor'ing”, „p'ingho” та „ai”.
10. Японська „heiwa” і „wahei”.
11. Мир як відсутність війни.
12. Мир як договори, угоди, федералізм.
13. Мир через (міжнародне) право.
14. Мир через суспільний договір і державне утворення (state formation).
15. Мир через соціалізм і безкласове суспільство.
16. Мир через соціальне урівноважування (societal equilibrium).
17. Мир через мир через баланс сили / або страху.
18. Мир через справедливість чи рівність.
19. Мир через ненасильство.
20. Мир як позитивний мир [17, p. 257].

Відсутні навіть уніфіковані терміни стосовно миру. Донедавна в „Британіці” явище миру пояснювалося у статті „Мир, міжнародний”. Тепер йому присвячена стаття „Демократичний мир”, де цей феномен трактується у руслі „закону М. Дойла” – тобто про відсутність агресивних намірів у ліберально-демократичних режимів [18, p. 494–497; 19].

Однак загалом політичні науки і теорія міжнародних відносин оперують двома основними методами визначення миру. Перший з них трактує мир як протиставлення війні, стан відсутності війни, „стан відносин, коли війна неможлива” [20, p. 198], та правильних, законно впорядкованих відносин у державі та між державами [21, с. 266–269]. Другий включає у дефініцію миру додаткові елементи, які перетворюють мир у конструктивний, справедливий,

демократичний і тривалий. Згідно з такою інтерпретацією, мир не є простим протиставленням війні, не є станом без війни, не є паузою між війнами, не є однаковою безпекою держав і не є процесом роззброєння. Мир є всім тим, що сприяє культивуванню і розвитку всіх видів творчого міжнародного ладу та гуманістичних аспектів людської цивілізації. Таке розуміння справедливого миру лягло в основу Декларації Генеральної Асамблеї ООН від 15 грудня 1978 р. про приготування суспільств до життя в мирі [22].

Віддзеркаленням поглядів традиційної школи дослідження миру є концепція Р. Арона, яка визначала мир як „припинення, на довший або коротший час, модальностей насильницького суперництва між політичними утвореннями” [23, с. 157]. Згідно з принципами, на яких ґрунтується мотивація мирної поведінки суб'єктів, Р. Арон виділив три типи миру:

- мир сили – очевидно, ґрунтувався на домінуванні одного зі суб'єктів, тобто це відповідник імперського миру;
- мир безсилля або мир страху – „це такий мир, який панує (панував би) між політичними утвореннями, жодне з яких неспроможне (або не спромоглося б) завдати супротивникові смертельного удару”. Різновидом миру страху Р. Арон вважав агресивний мир, тобто відносини періоду „холодної війни”;
- мир задоволення – це відносини, побудовані на повазі до якогось принципу легітимності, та які ґрунтуються на небажаннях суперничати за землю, людей, силу та ідеї [24, с. 208–212].

Таким чином, протягом 1960-1980 рр. дефініція миру еволюціонувала від його негативного розуміння до поняття позитивного миру.

В останні десятиліття суттєво зросло зацікавлення дослідженням миру у світі. За підрахунками Ю. Борґоша, проблеми війни і миру у 1980-х рр. вивчали понад 200 інститутів, кафедр і дослідницьких установ, які публікували понад 70 періодичних видань [2, с. 249–250]. На початку XXI ст. досліджують мир як академічну дисципліну понад 300 дослідницьких осередків та університетів [25]. У 1963 р. для координації досліджень проблем миру на з'їзді в Кларенсі за участю представників Пагуоського руху, ЮНЕСКО та вчених з 14 країн засновано Конференцію для дослідження міжнародного миру і безпеки. 3 грудня 1964 р. у Лондоні вона була перейменована у Міжнародну асоціацію дослідження миру.

Сучасні дослідження миру характеризуються поглибленням знань стосовно причин і ескалації конфліктів та ведення переговорного процесу. Тривають дослідження над окремими етапами конфлікту та методами втручання і вирішення на кожній окремій стадії, попереднє діагностування можливості появи конфлікту, запобігання конфліктам і т. п. Розв'язання конфлікту стало сприйматися у далекосяжній перспективі, оскільки вирішення його тимчасовими методами, що не ведуть до структурних змін, спричиняє його відновлення. Тому новий підхід пропонує поєднання останньої і першої фази розв'язання конфлікту – тобто миробудівництва із запобіганням конфліктові. Тільки застосування такого методу дає в результаті тривале розв'язання конфлікту і встановлення миру.

Новим методом розв'язання конфліктів стало акцентування уваги на місцевій культурі, звичаях і традиціях, що зумовило переорієнтацію на пряму миротворчої діяльності. Якщо раніше мир встановлювався методом зверху (top-down), тобто внаслідок діяльності та рішень міжнародних організацій, урядів і миротворчих сил, то новий підхід пропонує встановлення миру знизу (bottom-up), тобто залучення в мирний процес жителів регіону, місцевих лідерів, експертів і т. п.

Новітні дослідження миру вбачають загрози стабільності у глобальній зміні клімату, порушенні прав людини, закритості економічних систем, стримуванні розвитку, нерозв'язаності соціальних проблем, екологічних і техногенних викликах [26, с. 51]. Зміна кліматичних умов матиме вплив на уповільнення економічного зростання, загострення боротьби за ресурси, масової міграції і появу збройних конфліктів [27; 28]. У дослідженнях розглядається взаємозв'язок між відкритістю економіки та частотою внутрішніх конфліктів, тобто більш відкриті країни мають нижчий рівень внутрішніх конфліктів [29; 30]. Значна увага дослідників звернена на запобігання порушенню прав людини, етнічної та гендерної дискримінації. Результати аналізу підтвердили, що країни-ізгої, які порушують права людини, частіше схильні до участі у збройних конфліктах [31].

Якщо, згідно із Р. Зайдельманом, дослідження миру перебуває на „стадії немовляти” (причому ця оцінка стосувалася насамперед політичної науки на Заході) [32, с. 38], то ще більш методологічні проблеми спостерігаються в Україні. Паралельне використання кількох термінів для означення однієї наукової галузі створює поняттєвий хаос [33, с. 56–61; 34–36]. На нашу думку, їх слід уніфікувати та використовувати англomовний відповідник назви науки, який став загальносвітовим, – тобто дослідження миру. Застосування інших назв матиме подвійний зміст, оскільки, наприклад, мирологія несе в собі означення богослов'я миру, тобто релігійно-церковної концепції миру в православ'ї [37], подібно як іренологія – в католицизмі. Потребують коригування, уточнення чи уніфікації визначення війни та миру, етапів мирного процесу і т. д.

Дослідження миру має значні перспективи для розвитку і удосконалення. Потребують глибшої розробки такі напрями: дослідження впливу нових конфліктогенних факторів на безпеку, стабільність і мир; опрацювання рекомендацій щодо більш ефективної політики держави і позиції суспільства в умовах гібридної війни; визначення способів протиставлення діяльності ботів та застосуванню мови ненависті в інформаційному середовищі, які мають на меті провокування протистояння; удосконалення способів побудови миру „знизу”, тобто на рівні локальних спільнот і окремих людей.

Оскільки Україна одною з перших стала полем нового типу конфліктів, коли неоголошена війна ведеться у нових сферах (кібератаки, інформаційна війна і т. д.), перед вітчизняною наукою постали виклики та можливості удосконалення досліджень миру, розробки нових теорій мирного процесу для принципово інших технологічних і юридичних умов гібридного конфлікту.

Бібліографічні посилання

1. Polémologie. URL: <http://www.universalis.fr/encyclopedie/polemologie/> (дата звернення: 26.01.2021)
2. Borgosz J. Problemy wojny i pokoju w filozofii nowożytnej (Epoka desakralizacji wojen i pokoju). Wychowanie dla pokoju. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź : Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983. S. 207–239.
3. Borgosz J. Drogi i bezdroża filozofii pokoju (od Homera do Jana Pawła II). Warszawa : Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1989. 311 s.
4. Ryszka F. Polityka i wojna. Świadomość potoczna a teorie XX wieku. Warszawa : Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975. 347 s.
5. Świeca J. Metodologiczne aspekty polemologii i peace research u schyłku XX w. Między realizmem a utopią. Świadomościowo-ideologiczne i polityczne przesłanki pokoju i demokracji na przełomie XX i XXI wieku oraz ich historyczne uwarunkowania. Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu śląskiego, 1998. S. 21–35.
6. Соловьев А. В. Полемология – французская социология войны. Социологические исследования, 1993. № 12. С. 128–130.
7. Kubiak H. Pokój. Encyklopedia socjologii. T. 3 : O-R. Warszawa : Oficyna Naukowa, 2000. S. 128–135.
8. Rudnik S. Badania nad pokojem w Republice Federalnej Niemiec. Słupsk : Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku, 1984. 371 s.
9. Krzysztofik E. Wsparcie pokoju we współczesnych stosunkach międzynarodowych. Warszawa : Oficyna a Wolters Kluwer business, 2009. 328 s.
10. Dziewulska A. Sztuka rozwiązywania konfliktu zbrojnego. Teoria i praktyka oddziaływania na współczesne konflikty. Warszawa : Bellona, 2007. 215 s.
11. Jan XXIII. Pacem in terris. Encyklika Pacem in terris o pokoju między wszystkimi narodami opartym na prawdzie, sprawiedliwości, miłości i wolności Papieża Jana XXIII do czcigodnych braci patriarchów, prymasów, arcybiskupów i biskupów oraz innych ordynariuszy zachowujących pokój i wspólnotę za Stolicą Apostolską, do duchowieństwa i wiernych chrześcijan całego świata oraz do wszystkich ludzi dobrej woli. Wrocław : Wydawnictwo Wrocławskiej Księgarni Archidiecezjalnej, 1997. 88 s.
12. Paweł VI, Jan Paweł II. Orędzia papieskie na światowy Dzień Pokoju. Rzym : Lublin, 1987. 212 s.
13. Galtung J. Violence, Peace, and Peace Research. Journal of Peace Research, 1969. No. 6. P. 167–191.
14. Galtung J. Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization. International Peace Research Institute, 2003. 281 p.
15. Работа с конфликтом. Навыки и стратегии практической работы с конфликтом. Б.м.: Ресурсы Примирения; Кавказский институт мира, демократии и развития, 2005. URL: <http://www.c-r.org/our-work/caucasus/documents/01rus.pdf> (дата звернення: 17.10.2016).
16. Galtung J. A Structural Theory of Imperialism. Journal of Peace Research, 1971. Vol. 8. No. 1. P. 81–117.
17. Øberg J. Cosmology, Peace and World Order. Peace and the Future. Proceedings of the II International Peace University, Aarhus, October 1985 / Edited by Torben Størner, Jorgen Kjøer, Henning Høgh Laursen, Gert Østergard, Wolfgang Kahlig. Aarhus : Aarhus University Press, 1986. P. 249–267.
18. Peace, international. Encyclopædia Britannica. Chicago; London; Toronto; Geneva; Sydney; Tokyo; Manila : Encyclopædia Britannica, Inc.; William Benton, Publisher, 1967. Vol. 17. P. 494–497.

19. Democratic peace. URL: <https://www.britannica.com/topic/democratic-peace> (дата звернення: 26.01.2021).
20. SD. Peace. A Dictionary of Conservative and Libertarian Thought / Edited by Nigel Ashford and Stephen Davies. London; New York : Routledge, 1991. P. 198.
21. Капто А. С. Энциклопедия мира. Москва : Книга и бизнес, 2002. 544 с.
22. Declaration on the Preparation of Societies for Life in Peace (15 December 1978). URL : <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/360/91/IMG/NR036091.pdf?Open+Element> (дата звернення: 17.10.2016).
23. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ : Юніверс, 2000. 688 с.
24. Aron R. Pokój i wojna między narodami. Warszawa : Centrum im. Adama Smitha, 1995. 228 s.
25. Wiberg H. Peace Research: Past, Present, Future. URL: <http://www.uibk.ac.at/peacestudies/downloads/peacelibrary/peaceresearch.pdf> (дата звернення: 17.10.2016).
26. Раджоньери Р. Структура системы и динамика конфликтов. Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн. 3. Международный опыт разрешения этнических конфликтов / общ. ред. Б. Копптерс, Э. Ремакль, А. Зверев. Москва : Весь Мир, 1997. С. 41–53.
27. Koubi V., Bernauer T., Kalbhenn A., Spilke G. Climate variability, economic growth, and civil conflict. Journal of Peace Research, 2012. Vol. 49. No. 1. P. 113–127.
28. Salehyan I. From Climate Change to Conflict? No Consensus Yet. Journal of Peace Research, 2008. Vol. 45. No. 3. P. 315–326.
29. Carlson M., Listhaug O. Citizens' Perceptions of Human Rights Practices: An Analysis of 55 Countries. Journal of Peace Research, 2007. Vol. 44. No. 4. P. 465–483.
30. Soysa I. de, Fjelde H. Is the hidden hand an iron fist? Capitalism and civil peace, 1970–2005. Journal of Peace Research, 2010. Vol. 47. No 3. P. 287–298.
31. Caprioli M., Trumbore P. F. Human Rights Rogues in Interstate Disputes, 1980–2001. Journal of Peace Research, 2006. Vol. 43. No. 2. P. 131–148.
32. Зайдельман Р. Теории конфликтов и мира: концепции, подходы и методы. Этнические и региональные конфликты в Евразии: в 3 кн.: Кн. 3. Международный опыт разрешения этнических конфликтов / общ. ред. Б. Копптерс, Э. Ремакль, А. Зверев. Москва : Весь Мир, 1997. С. 16–40.
33. Федина С. Формування понятійно-категоріальної системи у теоретичних дослідженнях миру. Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини, 2007. Вип. 21. С. 56–61.
34. Семчинський К. Мирологія (миротворчі студії). Новітня політична лексика (неологізми, okazіоналізми ті інші новотвори) / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2015. С. 223–224.
35. Семко В. Іренологія. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів I–IV рівнів акредитації / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 279–280.
36. Генік М. Дослідження миру. Політологія: навчальний енциклопедичний словник-довідник для студентів I–IV рівнів акредитації / за заг. ред. Н. М. Хоми. Львів : Новий світ-2000, 2014. С. 173–175.
37. Мирологія. Православие: Словарь атеиста / под общ. ред. Н. С. Гордиенко. Москва : Политиздат, 1988. С. 129.

Стаття надійшла до редакції 22.02.2021

УДК 35.071.6:316.4(477)

Реформа децентралізації в Україні: проблеми здійснення в умовах суспільної кризи

Анотація. У статті проаналізовано і систематизовано ключові ризики та проблеми, що виникли в ході здійснення в Україні реформи місцевого самоврядування і фінансової децентралізації, зокрема такі, як: погана комунікація між владою та громадянами; неузгодженість повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади й між радами об'єднаних територіальних громад та районними державними адміністраціями й районними радами; забезпечення спроможності утворених громад; низька якість кадрів органів місцевого самоврядування, неефективне використання фінансових ресурсів.

Виявлено та досліджено фактори, що були причиною спротиву жителів місцевих громад реформі чи пасивного ставлення до створення об'єднаних територіальних громад, зокрема, економічний (очікування зниженням фінансових можливостей громади внаслідок об'єднання), соціокультурний (наявність етнічних, мовних, релігійних, культурних відмінностей між жителями сусідніх громад), психологічний (недовіра до центральної та місцевої влади, страх перед скороченням об'єктів соціальної сфери, занепадом і зникненням периферійних сіл та містечок, посиленням місцевих еліт), географічний (погіршення доступу до центрів надання послуг), екологічний (намагання мешканців громад уникнути перенесення шкідливих виробництв на власну територію).

Виявлено географічну нерівномірність темпів процесу об'єднання територіальних громад у ході децентралізації, пов'язану із позицією політичних акторів різних рівнів – центрального, регіонального, субрегіонального і локального. Виділено три групи регіонів за типом ставлення обласного керівництва до децентралізації: підтримка реформи, пасивний чи активний опір змінам. З'ясовано основні причини та форми спротиву районних рад та районних державних адміністрацій реформі децентралізації, пояснено мотиви дій політичних акторів місцевого рівня.

Ключові слова: децентралізація, місцеве самоврядування, органи місцевого самоврядування, об'єднана територіальна громада, суспільна криза.

Микола Горбатюк,
кандидат історичних наук,
старший науковий
співробітник,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0002-2928-9229
m_gor@ukr.net

Mykola Gorbatiuk,
PhD in Historical Sciences,
Senior Researcher,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies
of National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-2928-9229
m_gor@ukr.net

The decentralization reform in Ukraine: problems of implementation in a social crisis

Abstract. In the article, key challenges and problems that arose during the implementation of local self-government reform and financial decentralization in Ukraine were analyzed and systematized, in particular: poor communication between government and citizens; inconsistent power sharing between local self-government bodies and executive bodies as well as between councils of the united territorial communities and district state administrations and district councils; ensuring the capacity of formed communities; low quality of local government staff; inefficient use of financial resources.

Factors that were behind the resistance of local communities to reform or a passive attitude to the creation of united territorial communities were identified and studied, namely: economic (expectations of reduced financial capacity of the community due to unification), socio-cultural (ethnic, linguistic, religious, cultural differences between residents of neighboring communities), psychological (distrust of central and local government, fear of reduction of social facilities, decline and disappearance of peripheral villages and towns, strengthening local elites), geographical (deterioration of access to service centers), and environmental (efforts of community residents to avoid the transfer of harmful industries to their own territory).

The geographical unevenness of the pace of the process of unification of territorial communities in the course of decentralization has been associated with the position of political actors at different levels – central, regional, subregional and local. According to the type of attitude of the regional leadership to decentralization, three groups of regions were identified: those supporting the reform, and those who passively or actively resisted the change. The main reasons and forms of resistance of district councils and district state administrations to the decentralization reform have been clarified, the motives of actions of local political actors explained.

Key words: decentralization, local self-government, local self-government bodies, united territorial community, social crisis.

Спроби реформування місцевого самоврядування в Україні робилися з часу проголошення її незалежності, але їм увесь час перешкождала відсутність консенсусу у середовищі політичної еліти щодо бачення зовнішньо- і внутрішньополітичного вектора розвитку держави загалом і підходів до адміністративно-територіального поділу та організації влади на місцях зокрема. В умовах перманентних економічних, політичних та суспільних криз переважна кількість органів місцевого самоврядування (ОМС) виявилися нездатними здійснювати власні та делеговані повноваження на належному рівні, що робило потребу їх реформування вкрай важливою. Найбільш сприятливі умови для здійснення реформи склалися після Революції Гідності, коли більшість населення України згуртувалася навколо ідеї європейської інтеграції України, невіддільною частиною якої була організація орієнтованих на служіння людині демократичних органів місцевого самоврядування. Проголошений у квітні 2014 р. курс на здійснення реформи децентралізації влади поставив на порядок денний завдання вибору оптимальної моделі місцевого самоврядування та про-

цедури формування органів самоврядування, створення механізмів децентралізації влади, забезпечення принципу субсидіарності та надання інститутам громадянського суспільства можливості брати участь у роботі ОМС.

Підбиваючи проміжний підсумок семи років реформи децентралізації, можна з упевненістю сказати, що попри низку недоліків і прорахунків її реалізація була одним із найбільших досягнень постмайданної влади. Результатами реформи, що була спрямована на побудову якісно нової системи місцевого самоврядування, в основі якої лежала зміна базового рівня адміністративно-територіального устрою шляхом створення об'єднаних територіальних громад (ОТГ), стали: надання ОМС більшого обсягу прав у розпорядженні наявними ресурсами; посилення їх зацікавленості у збільшенні надходжень до місцевих бюджетів та пошуку додаткових джерел їх наповнення; зміцнення матеріальної та фінансової основи населених пунктів; поява нових осередків активізації господарської діяльності тощо. Внаслідок цих нововведень територіальні громади дістали можливість підвищити якість надання публічних послуг населенню, реалізовувати соціальні та інфраструктурні проєкти, створювати умови для залучення інвестицій та розвитку місцевого бізнесу, розробляти та реалізовувати програми місцевого розвитку тощо.

Водночас кризові явища в економіці, політиці та суспільних відносинах, слабка поінформованість місцевого населення про заходи держави щодо реформи місцевого самоврядування і фінансової децентралізації, низький рівень політичної культури громадян та їх страх перед змінами, а також прагнення частини чиновників та політичних акторів на регіональному, субрегіональному та локальному рівнях залишити незмінним статус-кво у системі владних взаємовідносин та зберегти доступ до ресурсів породили низку проблем у здійсненні реформи.

Децентралізація викликала неабиякий резонанс у суспільстві та відразу ж після її початку стала предметом рефлексій учених і політичних аналітиків. Упродовж останніх років тема була висвітлена у низці монографій, наукових та аналітичних доповідей, а також величезній кількості наукових статей. Помітним явищем у сфері наукового осмислення реформи децентралізації в Україні, аналізу її механізмів та інструментів стала публікація двох колективних монографій за редакцією Р. Плюща: „Місьцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні” [1] і „Місьцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях” [2]. У монографії С. Романюка „Децентралізація: теорія та практика застосування” проаналізовано теоретичні й практичні аспекти децентралізації як складного інструменту державного управління, розглянуто вплив децентралізації на місцевий та регіональний розвиток, а також наявні підходи щодо вимірювання рівня децентралізації [3]. У наукових доповідях „Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні” та „Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу” колектив авторів із Національного інституту стратегічних досліджень, проаналізувавши перебіг децентралізації в Україні загалом та в окремих регіонах зокрема

і розглянувши вплив реформи на формування політики регіонального розвитку, сформував підходи щодо оцінювання впливу децентралізації на соціально-економічний розвиток регіонів та запропонував низку рекомендацій щодо її успішного продовження [4; 5].

Зважаючи на важливість реформи децентралізації, наявний перелік наукових статей охопив доволі широкий спектр питань, зокрема, це: політико-правові засади функціонування органів місцевого управління в умовах децентралізації (Ю. Ковбасюк [6], В. Могілевський [7], О. Нижник [8], О. Скрипнюк [9]); аналіз зарубіжного досвіду здійснення аналогічних реформ та можливість його застосування в Україні (В. Гладій [10], В. Грובהва [11], Б. Данилишин, В. Пилипів [12], М. Лендъел [13], А. Чиркін [14]); фінансова децентралізація (Г. Даудова, Г. Бондар [15], Т. Куценко, Я. Сіренко [16], Ю. Набатова, Т. Ус [17]); реформування місцевого самоврядування як інструмент політики євроінтеграції (В. Гладій [18], В. Колюх, П. Шляхтун [19]); вибори в об'єднаних територіальних громадах (О. Вольський [20], С. Глизнер [21], О. Колесников [22], О. Крутій, К. Білоус [23]).

У той чи інший спосіб окремі аспекти теми нашого дослідження, тобто нові ризики та проблеми, що постали перед Україною у процесі здійснення реформи, проаналізовано і висвітлено у дослідженнях О. Власюка [24], Г. Євтухової [25], О. Корнєвої [26], В. Романової, А. Умланди [27], аналітичній записці НІСД „Очікувані ризики у процесі децентралізації” [28] та ін. [29].

Утім, у наявних працях проблеми та ризики висвітлені, на нашу думку, фрагментарно і несистемно, а фактори впливу на хід здійснення реформи потребують конкретизації та узагальнення. З огляду на форсоване завершення реформи урядом навесні – влітку 2020 р. та проведення місцевих виборів у жовтні 2020 р., які фактично легалізували у всій країні новий адміністративно-територіальний устрій та нову систему взаємовідносин між ОМС та центральною владою, також необхідний додатковий аналіз конфліктних ситуацій та ризиків, породжених примусовим завершенням реформи, з метою вжиття необхідних заходів для адекватної реакції на них та недопущення аналогічних явищ у майбутньому.

Метою статті є окреслення кола проблем, які виникли в процесі реформи децентралізації в Україні упродовж 2015–2020 рр., узагальнення і систематизація даних про труднощі у здійсненні реформи. Досягнення мети передбачає вирішення основних її завдань: 1) визначення *об'єктивних* проблем, що виникли у ході здійснення реформи (неефективна комунікація між владою та громадянами; неспроможність новоутворених громад; неузгодженість повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади; неефективне використання фінансових ресурсів; низька якість кадрів у ОМС тощо); 2) аналіз *суб'єктивних* чинників, що мали негативний вплив на швидкість і якість реалізації реформи децентралізації (а. виокремлення факторів, що вплинули на байдуже чи негативне ставлення населення до реформи; б. вивчення форм спротиву реформі з боку обласного і районного керівництва та бізнес-еліт, в основі якого переважно лежало прагнення задовольнити особисті інтереси).

Позитивні наслідки реформи децентралізації, такі як розширення владних повноважень ОМС, право на прямі міжбюджетні відносини, розмежування податків та зборів між різними рівнями бюджетів, запровадження інфраструктурної субвенції, значне зростання зацікавленості міжнародних донорів щодо надання грантової підтримки новоствореним громадам, стали помітними вже впродовж перших років її реалізації. Втім, відразу ж виявилася й велика кількість проблем та суперечностей.

Однією із ключових проблем, що виникла із самого початку здійснення реформи, була *неефективна комунікація між владою та громадянами*, яка викликала інформаційний вакуум на місцях. Як показали соціологічні опитування, громадяни України мали доволі низьку поінформованість про особливості реформи децентралізації (див. рис. 1). У 2014 р. про урядову ініціативу з децентралізації, яка передбачала передачу більшої кількості повноважень органам місцевого самоврядування, чули 68% респондентів: 15% з них добре знали про неї, а 53% – щось чули. Нічого не чули про це або не змогли відповісти – 32% опитаних [30, с. 16]. Станом на серпень 2016 р., більш ніж через два роки після старту реформи, третина українців нічого про неї не знала, 12% – добре знали про неї, а 54% – щось про неї чули [31]. У 2017 р. тільки 20% респондентів відповіли, що добре володіють інформацією про ініціативи влади щодо децентралізації, 62% опитаних – щось чули про них, 18% респондентів – не володіли такою інформацією взагалі [32]. Соціологічне дослідження, проведене в серпні 2018 р., показало, що порівняно з попереднім роком рівень обізнаності українців у питаннях децентралізації дещо знизився: добре знали, у чому полягає реформа, трохи більш ніж 16%, ще 60% „щось чули” про децентралізацію, не знали нічого про неї близько 23% [33]. На думку І. Бекешкіної, однією з причин, чому люди недостатньо володіли інформацією про децентралізацію, є політика ЗМІ, а саме – їхня недостатня увага до процесу реформ [34].

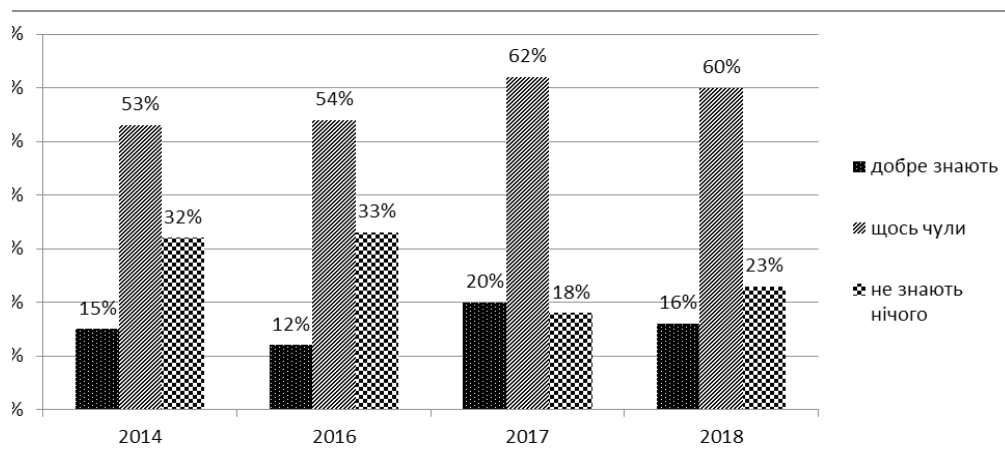

Рис. 1. Рівень поінформованості населення про реформу децентралізації у 2014–2018 рр., %

Дослідження Швейцарсько-українського проєкту „Підтримка децентралізації в Україні” DESPRO (проводилось у два етапи: жовтень – грудень 2014 р., квітень – травень 2015 р.) показало, що громадська обізнаність щодо децентралізації змінилася з „намагання зрозуміти, що таке децентралізація” (восени 2014 р.), на „те, як її впроваджуватимуть” (навесні 2015 р.). На відміну від 2014 р., коли респонденти розділилися на прибічників та противників децентралізації, у 2015 р. вони вже умовно поділялися на так званих „демократів”, які розцінювали децентралізацію як шанс на побудову демократичного суспільства, та „господарників”, що вбачали у реформі можливості більш ефективного господарювання на місцях, розв’язання конкретних проблем у місцевих громадах. Результати дослідження показали, що більшість опитаних в основних рисах розуміли переваги реформи, але мали конкретні питання щодо її впровадження та усвідомлювали проблеми на цьому шляху. Брак чіткої інформації, відповідей на конкретні питання призводили до зневіри, спротиву реформі, побоювань щодо її наслідків. Мешканців громад дратували загальні фрази, брехня високопосадовців, розбіжності в інтерпретації окремих положень, популістські обіцянки [35]. Отже, громадськість підтримувала процес у загальних рисах, але не розуміла його належним чином, тому інформаційно-роз’яснювальна робота мала бути одним з основних завдань влади.

На початковому етапі реформи нерозуміння її основ та принципів було поширеним явищем не лише на рівні пересічних громадян. Представники місцевого самоврядування зазначали, що створювали об’єднані громади як своєрідні стартапи, багато хто не розумів обсягу повноважень і відповідальності, що супроводжували цю реформу. Брак інформації, особливо у 2015–2016 рр., також сприяв поширенню негативних міфів про реформу [36, с. 18].

Важливим було розв’язання питання **забезпечення спроможності утворених громад**. Реформа децентралізації передбачала створення об’єднаних територіальних громад, що „здатні самостійно або через відповідні органи місцевого самоврядування забезпечити належний рівень надання послуг, зокрема, у сфері освіти, культури, охорони здоров’я, соціального захисту, житлово-комунального господарства, з урахуванням кадрових ресурсів, фінансового забезпечення та розвитку інфраструктури відповідної адміністративно-територіальної одиниці” [37]. Тобто, ключовим завданням реформи було створення спроможних громад, які, відповідно до Методики формування спроможних територіальних громад, розробленої Міністерством розвитку громад та територій України, мали відповідати низці критеріїв: нерозривність та географічна цілісність територій громади; відстань від центру до громади з населенням понад 10% від усього населення ОТГ мала становити не більш 20 км; наявність не менше ніж 250 дітей шкільного та 100 дітей дошкільного віку; наявність школи I–III ступеня з проєктною потужністю не менше ніж 250 учнів; кількість населення – не менше 3000 осіб, площа – не менше 200 кв. км [37].

Педалювання реформи, недосконалість низки законодавчих норм, врахування державними органами інтересів регіональних та локальних еліт призвели до затвердження на початковому етапі реформи низки ОТГ, створених добровільно, але не за перспективними планами областей і з порушенням методики. З іншого боку, перспективні плани стали „підганятися” під уже сформовані громади, які були створені без урахування цих перспективних планів. Це стало причиною існування ОТГ, які не були спроможними забезпечити відповідний рівень послуг та власний економічний розвиток. За наявними підрахунками, методиці не відповідали 38,5% ОТГ Донецької, 31,4% – Хмельницької, 25,6% – Херсонської, 25% – Житомирської, 24,3% – Дніпропетровської областей [38]. Станом на вересень 2019 р. 73% об'єднаних громад в Україні мали дотаційні бюджети [39].

Такий стан справ таїв у собі ризик подальшого перегляду меж адміністративно-територіальних одиниць шляхом укрупнення раніше створених на добровільній основі ОТГ (з метою забезпечення їх фінансової спроможності) через примусове включення до них прилеглих населених пунктів, які свого часу не погодилися на добровільне об'єднання, або приєднання менш спроможних громад до більш спроможних. Станом на травень 2020 р., за даними Асоціації ОТГ, під укрупнення мали потрапити близько 120 об'єднаних громад, а це приблизно 10% із тих, які пройшли шлях добровільно [40].

Ще однією нагальною проблемою впровадження децентралізації була *неузгодженість повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади загальною, а також функцій та повноважень між місцевими радами ОТГ та районними державними адміністраціями (РДА) й районними радами*. Ця проблема виявлялася, наприклад, у відсутності механізму перерозподілу районного бюджету у зв'язку з формуванням на його території ОТГ. Створені всередині року об'єднані громади до кінця бюджетного року були змушені працювати відповідно до бюджету, затвердженого районною радою [41, с. 48–49]. До цього часу остаточно невирішеним залишається питання визначення повноважень, які залишаються за РДА та райрадами [42].

Проблемою була і слабка прив'язка системи реформування місцевого самоврядування до секторальних реформ, зокрема, медичної, освітньої, реформи адміністративних послуг та соціальної політики. Децентралізація була тісно пов'язана із реформами, для запровадження яких на рівні ОТГ доводилося приймати непопулярні рішення, наприклад, закривати малокомплектні школи у зв'язку з оптимізацією та підвищенням якості освітніх послуг; реформа системи охорони здоров'я також не завжди була синхронізована із децентралізацією. Ці реформи, які від початку мали бути частиною однієї комплексної стратегії, проводилися окремо. Крім того, давалася взнаки недостатня координація між установами на центральному рівні. Міністерство розвитку громад та територій було провідною інституцією децентралізації, але не несло відповідальності за галузеві реформи, які

були розроблені та впроваджувалися на регіональному рівні іншими міністерствами [36, с. 17].

Складною проблемою для новостворених ОТГ виявилось залучення до управління ними висококваліфікованих спеціалістів. *Низька якість кадрового складу* зазвичай пов'язана з тим, що більшість об'єднаних громад утворена винятково з сіл, які не можуть забезпечити співробітникам ОМС конкурентну зарплату та високі стандарти життя. Дається взнаки і невисока кількість осіб з вищою освітою серед службовців місцевого самоврядування та депутатів місцевих рад (не більше двох третин) [43]. Недостатній рівень кваліфікації кадрів частково пов'язаний із поширеною у дореформений час жорсткою централізацією прийняття управлінських рішень, що, наприклад, не вимагало від бухгалтерів у сільських радах досконалого знання Бюджетного кодексу, оскільки бюджети зазвичай їм надходили з районного рівня [41, с. 49]. Однією з проблем є й те, що більшість фахівців – люди пенсійного та передпенсійного віку, яким немає заміни. На заваді нормальній роботі органів місцевого самоврядування стоїть і відсутність фахівців, які належно володіють іноземною мовою, хоча б для написання проєктних заявок [44, с. 208].

Відсутність якісних кадрів призводить до неефективного використання фінансових ресурсів територіальних громад, неспроможності освоїти кошти державних субвенцій на розвиток. Органи місцевого самоврядування ОТГ виявилися не готовими до запровадження стратегічного планування та програмування розвитку громад, залучення інвестицій та отримання грантів.

Новостворені ОТГ зіткнулися і з *проблемою неефективного використання фінансових ресурсів*. Кошти переважно використовувалися для реалізації проєктів із високою видимістю (ремонт шкіл, будинків культури, фельдшерсько-акушерських пунктів) задля підняття рейтингу голови громади й збільшення шансів на переобрання на наступних виборах. Водночас, помітним було небажання голів громад брати на себе додаткову відповідальність і роботу з залучення інвестицій (наприклад, для розвитку інфраструктури) [36, с. 17–18]. Подекуди керівництво ОТГ не вкладало отримані з бюджету гроші у розвиток, а зберігало їх на депозитних рахунках. За даними Мінрегіонбуду, станом на 1 серпня 2018 р. на банківських депозитах перебувало 0,5 млрд грн коштів бюджетів ОТГ [45]. Найчастіше причинами неосвоєння коштів були: процедура приєднання нових громад, законодавча неврегульованість, відсутність довгострокових планів щодо об'єднання і фінансового регулювання, протидія зацікавлених сторін [44, с. 219].

На локальному рівні були помітні зволікання з об'єднанням чи спротив жителів місцевих громад реформі, причиною чого, на нашу думку, були такі фактори:

1). *Економічний* – викликаний імовірним зниженням фінансових можливостей конкретного населеного пункту внаслідок його об'єднання з іншими громадами, небажанням ділитися фінансовими та матеріальними ресурсами із біднішими селами. Тобто, громади, котрі мали джерела наповнення своїх бюджетів (місцеві акцизи, кошти від оренди землі), вкрай

неохоче погоджувалися на об'єднання з тими населеними пунктами, які таких джерел не мали. Наприклад, Підгайцівська ОТГ Луцького району Волинської області тривалий час противилась об'єднанню як з Луцьком, так і з Липинською ОТГ, оскільки „була за всіма показниками утричі потужнішою” за останню [46]. Активно чинили опір запланованому об'єднанню зі Сіверськом мешканці сіл Званівка та Верхньокам'янське Бахмутського району, аргументуючи це тим, що „живуть набагато краще, ніж місто, де не лишилося жодного підприємства” [47].

Ще одним проявом було небажання об'єднуватися із великими містами через страх втратити контроль за місцевим бюджетом та небажанням закриття/перенесення об'єктів соціальної інфраструктури. Так, мешканці п'яти сіл Золотоніського району Черкаської області 5 лютого 2020 р. блокували рух транспорту поблизу села Домантове на трасі Київ-Запоріжжя, протестуючи проти планів обласної влади приєднати їх до міста Золотоноша. Вони наполягали на створенні сільської Новодмитрівської ОТГ, побоюючись, що „всі фінанси, бюджет будуть перекачуватися в Золотоношу, а наші села просто зникнуть з лиця (Землі – М. Г.)” [48]. 1 червня 2020 р. мешканці деяких прильвівських сіл упродовж двох годин перекривали шість трас біля Львова, протестуючи проти рішення уряду щодо утворення Львівської ОТГ у складі 18 міст та сіл. Проти створення Львівської ОТГ у затвердженому урядом форматі виступали і очільники Винників і Брюховичів [49].

2). *Соціокультурний фактор* – мав місце тоді, коли об'єднуватися не бажали населені пункти, мешканці яких відрізнялися за етнічними, мовними, релігійними, культурними ознаками. Мешканці сіл Званівка та Верхньокам'янське Бахмутського району Донецької області, які здебільшого є лемками за етнічним походженням і греко-католиками за віросповіданням, що у 1951 р. були переселені на Донбас через зміни демаркаційної лінії з Польщею, противилися приєднанню до переважно російськомовного Сіверська, мотивуючи це, в тому числі, прагненням „зберегти культурну спадщину” [47] і що у них „спільна культура, спільні звичаї, спільні проблеми, спільні переселенці” [50].

У деяких регіонах визначальний вплив на темпи децентралізації мав етнічний фактор. На думку представників експертного середовища, у Запорізькій та Чернівецькій областях він не впливав на формування громад, принаймні не був визначальним під час обговорення їх конфігурацій. Вони могли не об'єднуватися, оскільки не розуміли переваг об'єднання чи не дійшли згоди щодо адміністративних центрів ОТГ, але не через те, що не хотіли жити в одній громаді з представниками інших національностей [51]. Є низка позитивних прикладів створення поліетнічних громад у Чернівецькій області. Наприклад, у Мамалигівській ОТГ станом на квітень 2019 р. проживало 2400 українців і 9600 молдаван, а сама громада, зі слів заступника її голови В. Антончука, „утворилася не за етнічним, а за економічним принципом” [52]. Без проблем були створені Волоківська ОТГ, у якій об'єдналися одне українське село та 2 румунські, та Красноільська ОТГ у складі польського та румунського сіл [53].

Однак подекуди етнічні особливості структури місцевого населення все ж негативно впливали на перспективи створення об'єднаних територіальних громад. Особливо чутливими до етнічних питань були деякі громади Закарпаття та Одеської області. Траплялися випадки, коли на Закарпатті угорські села не об'єднувалися з українськими через мовний бар'єр. Утім, за даними соціологічних досліджень, близько половини опитаних закарпатців погоджувались із тим, що реформа децентралізації дасть національним спільнотам області більше можливостей для розвитку, тоді як не вірили у таку перспективу 22% [54]. На процес децентралізації у регіоні значною мірою впливала політизація етнічних факторів як з боку місцевої влади (керівництво Закарпатської облдержадміністрації вбачало у ній загрозу активізації сепаратизму в області та утворення національних територіальних автономій [55]), так і неоднозначні заяви деяких угорських політиків про необхідність створення автономії для угорської національної меншини [56]. На думку представників експертного середовища, створення ОТГ з урахуванням компактного проживання угорської національної меншини в області мало посприяти як деполітизації „угорського питання”, так і зниженню напруги в українсько-угорських відносинах [57].

У Одеській області прослідковувалися проблеми зі створенням ОТГ у районах з компактним проживанням болгар, гагаузів, молдован (Болгарський, Ізмаїльський та Ренійський райони), що супроводжувалося пасивністю громад у процесі об'єднання та низькою поінформованістю про хід реформи [58]. Окремі лідери етнічно однорідних громад області різко критикували урядовий проєкт створення ОТГ області за неврахування історичних, національних, культурних та мовних чинників у ході реформи [59]. Був наявним і спротив на рівні окремих населених пунктів, жителі яких не бажали об'єднуватися з іншими громадами через етнічну належність їх мешканців [60, с. 32–33]. У експертних колах було поширене переконання, що проблеми зі створенням ОТГ в Одеській області мали швидше політичне, ніж етнічне підґрунтя [51], а окремі керівники органів місцевого самоврядування в етноконтактних регіонах Одеської області заявляли, що проблеми створюють політики, зацікавлені в об'єднанні всіх болгарських сіл в один район [60, с. 33].

Глибинні інтерв'ю, проведені Всеукраїнською громадською організацією „Асоціація сприяння самоорганізації населення” з представниками громад, що проживають в етноконтактних зонах, показали, що соціально-економічні фактори переважають над етнічними. Респонденти зазначали, що на бажання створити громаду в тій чи іншій конфігурації впливали перш за все такі чинники: а) розташування сіл та природні ресурси; б) наявність інфраструктури (стан доріг, транспортне сполучення, медичні заклади); в) економічна спроможність (наявність прибуткових об'єктів на території) [61].

3). *Психологічний фактор* – очікування катастрофи (небезпека закриття бюджетних установ та підприємств, втрата робочих місць, занепад

периферійних сіл), недовіра до центральної та місцевої влади, страх перед новим, зневіра, нерозуміння перспектив у цілому [62, с. 5].

Причинами повільного об'єднання громад були такі прояви суспільної кризи, як бідність населення та пов'язаний з нею низький рівень критичного мислення, недостатня поінформованість і погана комунікація між народом та владою. Наведений перелік призвів до появи у суспільній свідомості *низки побоювань*, пов'язаних з децентралізацією, які, врешті-решт, стали факторами сповільнення темпів реформи:

а) страх, що внаслідок об'єднання населених пунктів у одну громаду відбудеться зменшення об'єктів соціальної сфери (об'єднання/закриття шкіл, дитячих садочків, амбулаторій та сільських рад);

б) страх перед посиленням локальних еліт, коли „не буде сільради – не буде села, а місцеві „князьки“ чинитимуть беззаконня” [63]. Згідно із даними соціопитувань такого сценарію побоювалося 21,0% респондентів у листопаді 2014 р. [30, с. 17], 26,8% – у 2016 р., 28,7% – у 2017 р., 22,7% – у 2018 р. [33] та 29,7% – у 2020 р. [64];

в) страх перед скороченням населення і зникненням малих населених пунктів, уявлення децентралізації як своєрідного „акту геноциду, спрямованого на винищення українського села” [65]. Такі побоювання були поширеним явищем. Згідно із даними соціологічних опитувань, у листопаді 2014 р. на депопуляцію в якихось районах як негативний очікуваний наслідок реформи децентралізації вказувало 8,1% опитаних [30, с. 17], 2016 р. – 14,7% [33], 2017 р. – 15,9%, а у 2018 р. та 2020 р. їх кількість становила близько 22% [64].

Значною мірою на темпи здійснення реформи та об'єднання територіальних громад впливали пасивність і байдужість місцевих жителів, корені якої крились у недовірі до органів влади, переконанні, що вони мало впливають на неї. Так, за результатами соціологічного дослідження у міських громадах України, проведеного у листопаді 2015 р., абсолютна більшість жителів міст була незадоволена поточним рівнем свого впливу на рішення влади у власних населених пунктах – таких виявилось 74%, тоді як лише 9% були безумовно або швидше задоволені таким впливом [30, с. 21]. До причин повільного об'єднання громад відносимо і менталітет місцевого населення, мешканці частини громад, керуючись девізом „моя хата скраю”, займали вичікувальну позицію, лише спостерігаючи за досвідом досягнень/невдач інших.

4). *Географічний фактор* – пов'язаний із погіршенням доступу місцевого населення до соціальних послуг унаслідок збільшення відстані до центру їх надання. Так, наприклад, мешканці одного із сіл Хмельницької області проігнорували участь у виборах, протестуючи проти приєднання їхнього села до Чемеровецької ОТГ. Свою позицію вони мотивували бажанням приєднатися до Смотрицької ОТГ, відстань до центру якої становила 3 км, тоді як до Чемеровець – 30 км [66, с. 43]. У Іллінівській ОТГ на Донеччині невдоволення мешканців окремих сіл було пов'язане із ускладненням доступу до здобуття середньої освіти [47].

5). *Екологічний фактор* – був однією з важливих перепон на шляху приєднання сіл до міських ОТГ. Органи місцевого самоврядування сіл та селищ здебільшого вважали, що для міст таке приєднання розширює можливості безперешкодного виведення шкідливих та небезпечних виробництв за свої межі (відкриття нових звалищ для захоронення твердих побутових відходів, будівництво заводів з їх переробки тощо). Своєю чергою, для сіл та селищ це могло спричинити погіршення екології на їх території та прискорення скорочення населення, а також до знищення рекреаційних зон за межами міст [67].

Аналіз процесу об'єднання територіальних громад у ході децентралізації показав його часову і географічну нерівномірність. Те, що в одних областях створення ОТГ проходило швидше, а в інших повільніше, вказує на залежність цього процесу від позиції політичних акторів різних рівнів – центрального, регіонального, субрегіонального і місцевого [29, с. 99–101].

За даними опитування, проведеного в рамках дослідження участі громадськості у процесах об'єднання та розвитку територіальних громад (проводилося у 2016 р. у шести областях – Волинській, Дніпропетровській, Львівській, Луганській, Миколаївській та Одеській), 41% респондентів вважав, що опору об'єднанню в їх громадах не було, натомість 33% зазначили, що в їх громадах відчувався супротив об'єднанню, а 26% – що відчувався супротив з боку представників місцевої влади, як районної, так і сільської та селищної, при цьому проти об'єднання виступали як окремі можновладці, так і цілі ради [62, с. 36].

Представники наукового та експертного середовища, аналізуючи темпи здійснення реформи децентралізації, наголошували на тому, що причини його уповільнення часто крилися у позиції регіональної та місцевої політичних еліт. Так, експерт Інституту громадянського суспільства А. Ткачук вважав, що найактивнішими супротивниками реформи станом на другу половину 2018 р. були: районні ради і їх голови; районні державні адміністрації; фракції Аграрної партії України, ВО „Батьківщина”, ВО „Свобода” та Опозиційного блоку в обласних радах; представники агрохолдингів та великих фермерів, що боялися втратити вплив на сільради; Центральна виборча комісія [68]. До „групи опору” реформі також належали народні депутати та депутати обласних рад, які використовували децентралізацію для формування зручних меж виборчих округів; представники бізнесу, особливо агрофірм, що прагнули створити більш зручні умови для управління землями; чиновники РДА тощо [69, с. 67].

Визначальний вплив на швидкість та ефективність здійснення реформи децентралізації у кожному конкретному регіоні мали обласні державні адміністрації (ОДА) та обласні ради. Зважаючи на надані їм повноваження (ОДА здійснювали розробку та подавали на розгляд обласних рад перспективні плани формування спроможних громад області; надсилали остаточні рішення громад про об'єднання до ЦВК щодо призначення перших виборів в ОТГ; обласні ради брали участь у розробці перспективних планів формування спроможних громад, а також розглядали їх на сесіях,

вносили зміни та затверджували), ці органи влади могли як сприяти, так і перешкоджати децентралізаційним процесам.

Ми виділяємо три групи регіонів за типом ставлення обласного керівництва до реалізації реформи децентралізації: 1. Конструктивна позиція/підтримка; 2. Пасивний спротив; 3. Активний спротив.

Всебічною підтримкою реформа користувалась у Дніпропетровській, Житомирській, Запорізькій, Тернопільській, Хмельницькій, Чернігівській областях. Тут створення ОТГ проходило швидко і без особливих труднощів, а регіони лідирували у різних рейтингах.

Пасивний спротив спостерігався у Київській, Вінницькій та Одеській областях. Особливо критична ситуація зі створенням ОТГ склалась у Київській області, де реформа була фактично заблокована через величезний негативний вплив політичних еліт державного та регіонального рівня, незадовільну роботу облдержадміністрації через часту зміну її голови, відсутність місцевих еліт, спроможних проводити реформи, зволікання обласної ради із затвердженням перспективного плану формування територіальних громад регіону [70; 71].

Прикладом активного спротиву була Закарпатська область, у якій голова ОДА Г. Москаль (2015–2019 рр.) тривалий час відкрито перешкоджав здійсненню реформи. Перш за все він вбачав у впровадженні реформи загрозу активізації сепаратизму в області та утворення національних територіальних автономій [55]. До 2019 р. Закарпаття було єдиним регіоном в Україні, де не було затверджено перспективного плану формування спроможних громад через небажання голови ОДА вносити його на розгляд обласної ради [72]. Документи, які громади подавали на затвердження, Закарпатська ОДА або відмовлялася приймати, або повертала з формальними претензіями [73, с. 18]. Щобільше, Г. Москаль подавав позовну заяву до Верховного Суду України з проханням скасувати окремі положення Закону „Про добровільне об’єднання територіальних громад”, аргументуючи свою позицію тим, що вони суперечать Конституції та законам України. Втім, Верховний Суд відмовив Г. Москалю у відкритті провадження [74]. Перспективний план формування територіальних громад Закарпатської області був затверджений лише після зміни керівництва ОДА.

Найбільший спротив реформі спостерігався на районному рівні. Він був повсюдний і не мав географічних особливостей. Серед противників децентралізації найчастіше були голови РДА та голови й депутати районних рад, які побоювалися втратити ресурси, повноваження та посади в разі створення об’єднаних територіальних громад та подальшого укрупнення районів чи ліквідації РДА. Деякі регіональні експерти наголошували на небажанні районної влади віддавати повноваження новоствореним ОТГ. У ході вивчення Фондом „Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва думок і позицій ключових учасників реформи децентралізації майже половина опитаних восени 2016 р. голів ОТГ зізналась у погіршенні стосунків з органами районної влади після завершення процесу об’єднання, і практично жоден з них не відзначив покращення відносин [31].

Типовими формами протидії створенню ОТГ з боку голів РДА, голів/депутатів районних рад були відкрита агітація проти об'єднання; сприяння організації збору підписів проти об'єднання в громадах; тиск на громади задля їх об'єднання в ОТГ у вигідному для районного керівництва форматі; блокування проєктів рішень громад про об'єднання; ігнорування судових постанов; фінансовий тиск (виділення фінансування необ'єднаним громадам за умови, що вони не будуть об'єднуватись) [29, с. 100–111].

Здійсненню реформи також опиралися місцеві бізнес-еліти, що не хотіли втратити вплив на сільські та районні ради, оскільки створення ОТГ супроводжувалося переформатуванням органів влади та зміною акцентів в управлінні на користь громад. У низці аграрних регіонів (Вінницька, Черкаська області) реформа пробуксовувала через небажання агрохолдингів втратити доступ до дешевої оренди землі, вартість якої мала зрости у разі проведення інвентаризації землі, що є неодмінною умовою створення ОТГ. Прикладом втручання місцевих бізнес-еліт у процес децентралізації може бути вплив компанії ДТЕК на створення Добропільської ОТГ на Донеччині, про що свого часу заявляв голова Донецької ОДА П. Жебрівський [75].

В окремих випадках спостерігався спротив створенню ОТГ на рівні сільських голів, особливо у районах із дорогою землею, оскільки в разі об'єднання двох сільських рад в одну одна з них втрачала можливість розподіляти земельні ділянки [71]. Також небажання об'єднуватися із сусідами було помітне у громадах, голова яких не мав упевненості у перемозі на наступних місцевих виборах.

Отже, реформа децентралізації значно збільшила повноваження і фінансові можливості органів місцевого самоврядування, що є запорукою їхньої спроможності розв'язувати основні питання соціально-економічного розвитку громад та надавати якісні послуги їх мешканцям. У ході дослідження було виявлено, проаналізовано та систематизовано найголовніші проблеми та ризики, з якими внаслідок здійснення реформи зіткнулося як населення, так і владні інституції. Проаналізовані у цій статті проблемні явища можуть підвищити обізнаність щодо процесів децентралізації серед її суб'єктів і могли б стати підґрунтям для усунення наявних прогалин, зокрема: покращення взаємодії у питаннях реформи між населенням і владою; закріплення нововведень у Конституції України та усунення невідповідностей і розбіжностей у нормативно-правовій базі реформи; подолання суперечностей між різними рівнями влади; чіткий розподіл повноважень між ОТГ та РДА і райрадами; врегулювання земельно-майнових питань; створення умов для посилення спроможності ОТГ і т. д.

З огляду на фактичне завершення реформи децентралізації внаслідок проведення у жовтні 2020 р. виборів до усіх рад ОТГ та законодавчого оформлення нового адміністративно-територіального устрою на субрегіональному та локальному рівнях, перспективи подальших досліджень розглянутої теми полягають у: з'ясуванні позицій політичних акторів різних рівнів у нових умовах; вивченні трансформації системи взаємодії між керівництвом ОТГ та районною, обласною і центральною владою, а

також бізнес-структурами; розгляді зміни форм і цілей діяльності політичних партій на локальному рівні, особливостей їх участі у роботі рад ОТГ та виборчих кампаніях; поглибленні розуміння чинників та факторів, що впливали на гальмування реформи; аналізі проблем, пов'язаних із відсутністю законодавчого оформлення та реального розподілу повноважень між радами ОТГ і структурами влади на районному рівні; важливим є моделювання перспектив завершення реформи з урахуванням перманентної зміни ставлення до неї центральної влади тощо.

Бібліографічні посилання

1. Місцеве самоврядування в умовах децентралізації влади в Україні: колективна монографія / за заг. ред. Р. М. Плюща. Київ : РІДНА МОВА, 2016. 744 с.
2. Місцеве самоврядування в Україні: євроінтеграційний шлях : колективна монографія / за заг. ред. Р. М. Плюща. Київ : РІДНА МОВА, 2016. 808 с.
3. Романюк С. А. Децентралізація: теорія та практика застосування : монографія. Київ, 2018. 216 с.
4. Шевченко О. В., Романова В. В., Жаліло Я. А. та ін. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні : наук. доп. / за наук. ред. д-ра екон. наук Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2020. 153 с.
5. Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп. / за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2019. 192 с.
6. Місцеве самоврядування в Україні: сучасний стан та основні напрями модернізації : наук. доп. / редкол.: Ю. В. Ковбасюк, К. О. Ващенко, В. В. Толкованов та ін. Київ : НАДУ, 2014. 128 с.
7. Могілевський В. С. Роль децентралізації публічної влади в становленні та розвитку місцевого самоврядування в Україні. Вісник ЦВК. 2017. Вип. 1 (35). С. 60–65.
8. Нижник О. Теоретичні аспекти впливу децентралізації на розвиток держави та територіальних громад. Вісник НАДУ при Президентіві України. Сер. „Державне управління”. 2016. № 3. С. 56–62.
9. Скрипнюк О. Децентралізація влади як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу: теорія й практика. Віче. 2015. № 12. С. 22–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2015_12_8
10. Гладій В. Реформування системи місцевого самоврядування: досвід Вишеградської групи. Грані. 2015. № 1(12). С. 57–63.
11. Грובהва В. Система місцевого самоврядування в Польщі: перспективи використання досвіду в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2015. Вип. 31. Том 1. С. 78–82.
12. Данилишин Б. М., Пилипів В. В. Децентралізація у країнах ЄС: уроки для України. Регіональна економіка. 2016. № 1. С. 5–11. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gegek_2016_1_3
13. Лендъел М. Місцева демократія у країнах Центральної і Східної Європи : монографія. Ужгород : Мистецька лінія, 2011. 688 с.
14. Чиркін А. С. Організація місцевого самоврядування Чехії в світлі положень Європейської Хартії місцевого самоврядування. Право та інновації. 2015. № 3 (11). С. 154–161. URL: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2015/09/Chyrkin11.pdf>
15. Даудова Г., Бондар Г. Функціонування органів місцевого самоврядування в умовах фінансової децентралізації. Теорія та практика державного управління. 2017. № 1 (56). URL: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-1/doc/3/01.pdf>

16. Куценко Т. Ф., Сіренко Я. С. Забезпечення фінансової спроможності територіальних громад як пріоритет децентралізації управління. Макроекономічне оцінювання публічного сектору в антикризовому управлінні : матеріали наук. прикладних дослідж. освіт.-проф. програми „Публічне управління та адміністрування за 2017–2018 рр.” / редкол. : І. Й. Малий та ін. Київ : КНЕУ, 2019. С. 125–152. URL: http://ir.kneu.edu.ua/bitstream/handle/2010/30350/МО_2019_7.pdf;jsessionid=CD804A723F673A143361C91F0AA4F40E?sequence=1

17. Набатова Ю., Ус Т. Формування місцевих бюджетів в умовах децентралізації фінансових ресурсів. Ефективна економіка. 2015. № 5. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4100>

18. Гладій В. І. Місьцеве самоврядування як ресурс політики євроінтеграції: досвід Вишеградської групи та перспективи для України : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2016. 20 с.

19. Шляхтун П., Колюх В. Децентралізація по-українськи в контексті європейського досвіду місцевого самоврядування. Віче. 2015. № 18. URL: <http://veche.kiev.ua/journal/4918>

20. Вольський О. Ключові особливості та характеристики виборчих кампаній до міських об'єднаних територіальних громад Львівської області. Політичні партії і вибори: українські та світові практики: зб. ст. і тез за результатами четвертої міжнародної наукової конференції „Політичні партії і вибори: українські та світові практики” (пам'яті Юрія Романовича Шведа) від 9 листопада 2019 року / за ред. А. Романюка і В. Литвина. Львів, 2020. Вип. 4. С. 97–100.

21. Глизнер С. Виборчий процес в об'єднаних територіальних громадах Івано-Франківщини та Закарпаття (на прикладі виборів 9 жовтня 2017 року). Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2018. Вип. 12. С. 101–107.

22. Колесников О. В. Перші вибори старост в об'єднаних територіальних громадах України: проміжні підсумки. Вісник ЦВК. 2017. Вип. 2(34). С. 62–69.

23. Крутій О., Білоус К. Реформа децентралізації та місцеві вибори на сучасному етапі в Україні: ризики та перспективи. Публічне управління XXI століття: портал можливостей : зб. тез XX Міжнар. наук. конгресу. Харків, 2020. С. 122–125.

24. Власюк О. С. Шляхом децентралізації: виклики, ризики та пріоритети реформування регіонального розвитку в Україні. Регіональна економіка. 2015. № 1. С. 5–18. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/regek_2015_1_3

25. Євтухова Г. Ю. Особливості можливих проявів саботажу в здійсненні реформи децентралізації та місцевого самоврядування в Україні. Сучасне суспільство. 2018. Вип. 1 (15). С. 59–74.

26. Корнева О. В. Основні проблеми проведення реформи децентралізації в Україні у 2014–2018 роках. Порівняльно-аналітичне право. 2018. № 3. С. 68–69. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/710843.pdf>

27. Романова В., Умланд А. Реформа децентрализации в Украине в 2014–2019 гг.: первые достижения и будущие вызовы. Идеология и политика. 2019. № 3(14). С. 148–169.

28. Очікувані ризики у процесі децентралізації. Аналітична записка. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1021>

29. Горбатюк М. Вплив регіональної і місцевих політичних еліт на проведення реформи децентралізації у Вінницькій області. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2019. № 1(97). С. 97–122.

30. Галузевий моніторинг № 18. Результати загальнонаціонального опитування міського населення України та службовців органів місцевого самоврядування міст

щодо проблем місцевого самоврядування та ставлення до децентралізації влади / за ред. М. В. Пітцика. Київ, 2014. 41 с. URL: http://auc.org.ua/sites/default/files/mon18_1obkdalyuka_tak.pdf

31. Децентралізація: результати, виклики та перспективи. Проміжний звіт. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-rezultati-vikliki-i-perspektivi>

32. „36,7% українців вважають, що децентралізація йде дуже повільно”. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/07/24/7150397>

33. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації. URL: <https://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-dosyagnennya-i-problemi-otsinki-gromadyan>

34. Рік децентралізації: досягнення, зміни та наступні кроки. Результати опитування. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-preshall/2532249-rik-decentralizatsii-dosyagnenna-zmini-ta-nastupni-kroki-rezultati-opituvanna.html>

35. Децентралізація: як змінюється думка людей? DESPRO оприлюднив результати серії фокус-групових досліджень, їх порівняння у піврічній динаміці (2014–2015). URL: https://despro.org.ua/news/detail.php?ID=1540&spphrase_id=1078

36. Солодкий С., Левонюк Т., Баласанян В. та ін. Взаємозв'язок між децентралізацією та європейською інтеграцією. [Б.м.], 2020. 30 с. URL: http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/02/Decentralization_ukr_web-2.pdf

37. Про затвердження Методики формування спроможних територіальних громад. Постанова Кабінету Міністрів України від 08 квітня 2015 р. № 214. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/214-2015-%D0%BF#Text>

38. Курочкина Ю. Вплив законодавства на ОТГ: чи справді дотримання формальних норм створює спроможні громади? URL: <https://voxukraine.org/uk/vpliv-zakonodavstva-na-otg-chi-spravdi-dotrimannya-formalnih-norm-stvoryuye-spromozhni-gromadi/>

39. З добровільної фази об'єднання громади ми переходимо до об'єднання, заснованого на спроможності – Альона Бабак. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11593>

40. Голуб А. Остаточний відлік. Скільки ОТГ існуватиме в Україні та чому зникає з мап частина вже утворених. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/244038>

41. Весперіс С. З., Решетняк Я. В. Децентралізація: проблеми новосформованих об'єднаних територіальних громад. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2018. Вип. 19, част. 1. С. 46–50.

42. Козуб В. П'ять проблем децентралізації, або Як стати господарем у своєму місті. URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2017/11/16/7162180/>

43. Жук В. Напрями розвитку та зміцнення управлінського потенціалу органів місцевої влади. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Jul08/01.htm>

44. Бевз Т. А. Специфіка здійснення реформ місцевого самоврядування та територіальної організації влади в регіонах України: здобутки і прорахунки. Демократизація політичних інститутів і суспільний розвиток в Україні. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського. О. М. Майбороди. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 187–231.

45. Голуб А. Подолати владу у владі. URL: <https://tyzhden.ua/Politics/225224>

46. Чому Підгайцівська ОТГ не хоче об'єднуватися ні з Луцьком, ні з Липинами. URL: <https://pershyj.com/p-chomu-pidgajcivska-otg-ne-hoche-obyednuvatisya-ni-z-lutskom-ni-z-lipinami-41410>

47. Гончарова Є. Самоврядування біля лінії фронту. URL: <https://tyzhden.ua/publication/191025>

48. Гуржій О. Жителі Золотоніщини перекидали дорогу через створення ОТГ. URL: <https://suspilne.media/81762-cerkaski-agrarii-zibrali-98-urozau-ta-zaversuut-posivnu/>

49. Шутка Н. Мешканці сусідніх сіл заблокували більшість трас біля Львова. URL: https://zaxid.net/meshkantsi_prilvivskih_sil_zablokuvali_bilshist_tras_navkolo_lvova_n1502987

50. Сердюк А., Шибіко А. Найменший борець. Чим важлива та незвичайна Званівська ОТГ. URL: <https://freeradio.com.ua/zvanivka/>

51. Етнічний фактор не стоїть на заваді об'єднанню громад. Результати дослідження. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11970>

52. Етнічний фактор. Мистецтво жити разом. Репортаж з Буковини. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/10876?page=55>

53. Чернівецька ОДА в особі Фищука зайняла неконструктивну позицію, проголосивши для всіх громад: „Один район – одна громада”, що призводить до гальмування реформи децентралізації – Ярослав Курко. URL: <http://www.bukinfo.com.ua/show/news?lid=92858>

54. Суспільно-політичні настрої на Закарпатті. URL: <https://dif.org.ua/article/stan-suspilnoi-svidomosti-na-zakarpatti>

55. Геннадій Москаль заявив, що децентралізація створила механізми для відокремлення Закарпаття. URL: https://zik.ua/news/2019/05/10/gennadiy_moskal_zayavyv_shcho_detsentralizatsiya_stvoryla_mehanizmy_dlya_1569033

56. Лідер ультраправого угорського „Йоббіка” на Закарпатті заговорив про автономію. URL: <https://zakarpattya.net.ua/News/192038-Lider-ultrapravohouhorskoho-lobbika-naZakarpatti--zahovoryv-pro-avtonomiiu-VIDEO>

57. Бакальчук В. О. Основні тенденції громадської активності національних меншин в Україні у контексті реформи децентралізації. Аналітична записка. Серія „Громадянське суспільство”. 2019. № 1. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-08/ANALIT%20BAKALCHUK%20CIVIL%20SOCIETY%20%23%201%202019.pdf>

58. Реформа місцевого самоврядування на Півдні України: проблеми і перспективи. URL: https://issuu.com/irf_ua/docs/dp-2016-46

59. На встрече нардепа от Одессины с Премьер-министром Украины достигнуты важные договоренности по актуальным вопросам. URL: <http://antonkisse.com/na-vstretche-nardepa-otodesshtin-s-premyer-ministrom-ukrain-dostignut-vazhnedogovorennosti-po-aktualnym-voprosam/>

60. Колесников О., Калашнікова О., Баласанян В. та ін. Об'єднання громад в етноконтактних регіонах: особливості та перспективи. 48 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/505/1.pdf>

61. Децентралізація та етнічні аспекти. Дослідження ВГО „Асоціація сприяння самоорганізації населення”. URL: <https://www.ednist-fond.com.ua/2020/01/15/%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D1%82%D0%B0-%D0%B5%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%87%D0%BD%D1%96-%D0%B0%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B8-%D0%B4/>

62. Крупник А. С., Калашнікова О. Є., Дзюпин М. О. та ін. Аналітичний звіт за підсумками міжрегіонального дослідження участі громадськості у процесах об'єднання та розвитку територіальних громад. Одеса, 2016. 104 с. URL: <https://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2016/11/Analitichniy-zvit-povniy.pdf>

63. Голубєва О. Зради і перемоги децентралізації: Що здобули ОТГ Львівщини від об'єднання. URL: <https://ua.112.ua/siatji/zrady-i-peremohydetcentralizatsii-shchodzobuly-oth-lvivshchyny-vidobiednannia-482136.html>

64. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-shchodoreformi-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ>

65. Колотвин П., Шевчук М. Плюси та мінуси децентралізації на Одещині. URL: <https://news.informer.od.ua/page2317844.html>

66. Пальчук В. Підсумки перших місцевих виборів в об'єднаних територіальних громадах 11 і 18 грудня 2016 року. Україна: події, факти, коментарі. 2017. № 2. С. 30–45. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/ukraine/2017/ukr2.pdf>

67. Котенко Н. В., Решетняк Я. В. Фіскальна децентралізація: досвід вразливості сільських територіальних громад в Україні. IV Міжнародна науково-практична конференція „Фінансові аспекти розвитку держави, регіонів та суб'єктів господарювання: сучасний стан та перспективи”. м. Одеса. Травень. 2017. С. 243–245.

68. Ткачук А. Про проблему з торпедування децентралізаційної реформи. URL: <https://www.csi.org.ua/articles/pro-problemu-z-torpeduvannya-detsentralizatsijnoi-reformy-introduktsiya/>

69. Куценко Т. Ф., Дударенко Є. Ю. Об'єднані територіальні громади в Україні: короткий аналітичний огляд. Економіка та держава. 2017. № 3. С. 64–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecde_2017_3_15

70. Про проблеми об'єднання територіальних громад – на засіданні правління Київського РВ АМУ. URL: <http://auc.org.ua/novyna/pro-problemy-obyednannya-terytorialnyh-gromad-na-zasidanni-pravlinnya-kyuivskogo-rv-amu>

71. За кулісами децентралізації. Чому буксує улюблена реформа Гройсмана. URL: <https://glavcom.ua/publications/za-kulisami-decentralizaciji-chomu-buksuje-ulyublena-reforma-groysmana-526775.html>

72. Москаль пояснив, чому не підписує план створення ОТГ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2432757-moskal-poasniv-comu-ne-pidpisue-plan-stvorennja-otg.html>

73. Децентралізація в Україні. Досягнення, надії і побоювання. 32 с. URL: https://www.international-alert.org/sites/default/files/Ukraine_Decentralisation_UK_2017.pdf

74. Чурилова К. Закарпатській ОДА відмовили у скасуванні окремих норм закону про децентралізацію. URL: https://zaxid.net/verhovnij_sud_vidmoviv_zakarpatskiy_oda_u_skasuvanni_okremih_norm_zakonu_pro_detsentralizatsiyu_n1453927

75. Жебрівський пообіцяв Ахметову проблеми. URL: https://dt.ua/POLITICS/zhebrivskiy-poobicyav-ahmetovu-problemi-229940_.html

Стаття надійшла до редакції 31.01.2021

УДК 35.071.6(477)

Реформа децентралізації в Україні: перші результати та виклики

Анотація. У статті¹ розглянуто децентралізацію в Україні за часів президентства П. Порошенка у 2014–2019 рр., її основні підсумки та виклики у контексті територіальної консолідації та демократизації. Висвітлено причини та наслідки пріоритетної черговості підвищення інституційної та фінансової спроможності органів місцевого самоврядування надавати публічні послуги на місцях, зокрема, у контексті підвищення згуртованості та стійкості України стосовно зовнішніх загроз територіальній цілісності та суверенітету. У статті відзначено, що обраний в Україні спосіб децентралізації влади у 2014–2019 рр. наближає Україну до ЄС шляхом упровадження принципів субсидіарності та стимулювання місцевої демократії у рамках багаторівневого врядування в унітарній децентралізованій державі. Водночас у статті виокремлено низку викликів, що постали перед реформою децентралізації у 2014–2019 рр. та мають потенціал до продовження у подальшому, зокрема, рівень інституційної координації реалізації реформи у рамках багаторівневого врядування, а також обмежену ефективність обраних стимулів для збільшення темпів місцевого розвитку.

¹ Автори вдячні Бенедикту Геррманну (Київ), Ігорю Дунаєву (Харків), Георгу Мілбрадту (Дрезден) і Вільяму Томпсону (Париж) за змістовну критику і корисні доповнення до більш ранньої версії цієї статті, а також трьом анонімним рецензентам з Королівського інституту міжнародних відносин „Chatham House” в Лондоні, який опублікував початковий англійський варіант статті. Ми також вдячні за обговорення динамічного територіального устрою України з Кімітака Мацузато (Токіо), Андреасом фон Шуманом (Київ) і Тоні Левітасом (Провіденс), а також численними українськими експертами з децентралізації. Водночас будь-які помилки або неточності, які все ще можуть міститися в статті, залишаються відповідальністю авторів. Робота Андреаса Умланд да над цим текстом частково підтримувалася проектом „Адаптація регіонального розмаїття в Україні (ARDU)”, який фінансується Дослідницькою радою Норвегії (програма „NORRUSS Plus”).

Валентина Романова,
кандидат політичних наук, Японська асоціація з досліджень Центрально-Східної Європи та Росії
ORCID: 0000-0002-0889-2328
vromanova357@gmail.com

Андреас Умланд,
кандидат політичних наук, кандидат історичних наук, співробітник Шведського інституту міжнародних справ у Стокгольмі (Швеція)
ORCID: 0000-0001-7916-4646
andreas.umland@ui.se

Valentyna Romanova,
PhD in Political Science, Japan Association for Russian and East European Studies
ORCID: 0000-0002-0889-2328
vromanova357@gmail.com

Andreas Umland,
PhD in Political and Historical Science, Fellow of the Swedish Institute of International Affairs in Stockholm (Sweden)
ORCID: 0000-0001-7916-4646
andreas.umland@ui.se

Аналіз результатів упровадження реформи децентралізації на першому етапі (2014–2019 рр.) уможливив висновок про зосередженість суб'єктів вироблення політики передусім на визначенні повноважень та ресурсному забезпеченні субнаціональних акторів та інститутів, а не на інституціоналізації їхньої залученості до формування політики на державному рівні. За логікою теорії черговості етапів упровадження децентралізації початок чинної реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні з адміністративної та фінансової децентралізації і відтермінування політичної децентралізації може задати вектор зниження ступеня автономії акторів та інститутів субнаціонального рівня на подальших етапах імплементації реформи, що вже розпочалася, особливо у разі обмеження фінансової спроможності органів самоврядування, уповноважених забезпечувати надання публічних послуг.

Якщо реформа завершиться успішно на наступних етапах, вона стане корисним прикладом децентралізованої демократії поза межами ЄС, що стала більш стійкою стосовно зовнішніх та внутрішніх викликів за допомогою зміцнення системи місцевого самоврядування. Реформа децентралізації в Україні може стати прикладом для пострадянських країн та деяких держав-членів ЄС, які прагнуть забезпечити свою територіальну цілісність.

Ключові слова: децентралізація, територіальна консолідація, багаторівневе врядування, Україна.

The decentralisation reform in Ukraine: First accomplishments and future challenges

Abstract. The article explores the decentralization reform in Ukraine under the presidency of Petro Poroshenko in 2014–2019, evaluating its main results and challenges in the context of territorial consolidation and democratization. The article seeks to explain what made the policy makers choose the priority of increasing the institutional and financial capacity of local government to provide public services in the context of improving Ukraine's cohesion and resilience to external threats in relation to its territorial unity and sovereignty. The article argues that the logic of decentralization in 2014–2019 has brought Ukraine closer to the EU by implementing the principles of subsidiarity and promoting local democracy in the framework of multilevel governance in a unitary decentralized state. At the same time, the article highlights a number of challenges that decentralization faced in 2014–2019, including the level of institutional coordination within a multi-level governance setting, as well as the limited effectiveness of the incentives to increase local development in Ukraine.

In the first stage of the reform in 2014–2019, decentralization led to shifting the balance of power and resources between central and subnational actors and institutions, but did not institutionalize the involvement of the latter into the process of policy making at the central level. According to the logic of the Sequential Theory of Decentralization, the start of the reform from administrative and fiscal decentralization, as well as the postponing of political decentralization, can set the vector of reducing the degree of autonomy of actors and institutions at the sub-state levels on the further stages, especially in the case of limiting the financial capacity of self-government to provide public services.

If the reform is successful at its the next stages, it will generate a useful example of a decentralized democracy outside the EU, being more resilient to external and internal

challenges due to its strengthened local self-government. Ukraine's decentralization reform can become an example for post-Soviet countries and some EU member states that seek to strengthen their territorial integrity.

Key words: decentralization, territorial consolidation, multi-level governance, Ukraine

До старту реформи децентралізації у 2014 р. вітчизняні вчені характеризували Україну як централізовану державу із відчутними диспропорціями регіонального розвитку та незадовільним рівнем надання публічних послуг [1]. Суб'єкти формування політики представили порядок денний чинної реформи децентралізації у Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 01 квітня 2014 р. № 333-р. [2]. Стартовий етап реформи протягом президентського терміну П. Порошенка (2014–2019 рр.) заклав фундамент для подальших змін щодо перерозподілу повноважень, ресурсів та відповідальності між інститутами влади на різних рівнях урядування. Виокремлення ключових результатів та викликів першого етапу реформи децентралізації допоможе виявити вплив на територіальну консолідацію та демократизацію України та сформулювати науково обґрунтовані очікування щодо впровадження політики децентралізації у подальшому.

Можна виокремити два основні підходи до вивчення децентралізації у такому контексті. Так, теорія багаторівневого врядування характеризує взаємодію рівнів урядування у процесі передачі повноважень, ресурсів та відповідальності від органів влади центрального рівня до органів місцевого самоврядування та/або органів влади субнаціонального рівня [3]. Методологічний інструментарій, що застосовується до вивчення багаторівневого врядування включно з регіональним та місцевим рівнями, дозволяє, по-перше, охарактеризувати збільшення або зменшення автономії субнаціональних акторів та інститутів; по-друге, охарактеризувати їхній внесок до процесу формування загальнодержавної політики [4; 5]. Перший вимір характеризується за чотирма параметрами: ступінь деконцентрації та деволуції влади; інституційна спроможність регулювати впровадження публічних політик на засадах субсидіарності (секторальна децентралізація у сфері освіти, медицини, надання адміністративних послуг тощо); ступінь децентралізації міжбюджетних відносин; спосіб формування органів місцевого самоврядування. Другий вимір характеризується за іншими чотирма параметрами: інституційні можливості субнаціональних акторів та інститутів впливати на реформування законодавства; характеристика взаємодії виконавчих органів державної влади різних рівнів; роль субнаціональних акторів та інститутів у формуванні видаткової частини загальнодержавного бюджету; інституційні механізми залучення субнаціональних акторів та інститутів до конституційних реформ. Крім результатів дослідження окремих параметрів взаємодії акторів та інститутів на центральному та субнаціональних рівнях, зокрема щодо секторальної

децентралізації [6–9], на особливу увагу заслуговують доповідь ОЕСР стосовно впровадження чинної реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на її першому етапі, яка застосовує комплексний підхід оцінки системи багаторівневого врядування [10].

Також звертає на себе увагу теорія черговості етапів упровадження децентралізації, що визначає умови, коли реформа децентралізації може призводити до послаблення такої автономії інститутів субнаціонального рівня [11]. Відповідна методологія дослідження використовує підхід історичного інституціоналізму і розглядає децентралізацію як довгостроковий процес, траєкторія розгортання та наслідки якого визначаються черговістю етапів упровадження адміністративної, політичної та фіскальної децентралізації. У рамках цієї теорії пропонується розглядати адміністративну децентралізацію як уповноваження органів місцевого самоврядування надавати публічні послуги; фіскальну децентралізацію – як збільшення доходів або фіскальної автономії органів місцевого самоврядування (це може бути як збільшення державної фінансової підтримки, так і встановлення нових місцевих податків); політичну децентралізацію – як внесення змін до Конституції України та реформування виборчого законодавства з метою розширення можливостей для представницької демократії, зокрема, щодо способу формування виконавчих структур органів місцевого самоврядування. Відповідно до теорії, у разі впровадження політичної та фіскальної децентралізації на перших етапах унаслідок децентралізації ступінь автономії інститутів субнаціонального рівня буде посилено, тоді як імплементація адміністративної децентралізації на старті реформи матиме протилежний ефект. Іноземний учений [12] здійснює спробу застосувати теорію черговості етапів упровадження децентралізації на прикладі України з часів незалежності і включно із чинною реформою місцевого самоврядування та територіальної організації влади.

Результати попередньої наукової роботи дозволяють сформулювати відкрите запитання, віднайдення відповіді на яке є завданням цієї статті, а саме – визначення ключових наслідків та викликів імплементації реформи децентралізації в Україні у 2014–2019 рр. з огляду на пріоритети територіальної консолідації та демократизації України. Для вирішення зазначеного завдання застосовується метод мережевого аналізу процесу впровадження публічної політики, який дозволяє врахувати роль взаємодії мережі акторів на результати відповідної політики [13].

Отже, навесні 2014 р. суб'єкти вироблення політики продемонстрували політичну волю до започаткування реформи децентралізації: у квітні 2014 р. Кабінет Міністрів України ухвалив Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Реалізація Концепції передбачала впровадження низки одночасних змін, включно із забезпеченням спроможності органів місцевого самоврядування надавати публічні послуги за принципом субсидіарності, оптимізацією територіальної системи органів державної влади, а також стимулюванням місцевому економічному розвитку. Водночас на етапі обговорення відповідних

законодавчих ініціатив у парламенті став очевидним розрив між амбіційними намірами та обмеженим інституційним потенціалом для ухвалення та реалізації відповідних політичних рішень [14]. Зокрема, суб'єкти вироблення політики у парламенті VII та VIII скликань засвідчили брак політичної волі щодо надання органам самоврядування обласного та районного рівнів права формувати свої виконавчі комітети. Таким чином, виконання завдання Концепції, що потребувало внесення відповідних змін до Конституції, було неможливим на першому етапі реформи децентралізації у 2014–2019 рр. Натомість пріоритетним напрямом зусиль стало реформування насамперед місцевого рівня врядування шляхом підвищення інституційної та фінансової спроможності до надання публічних послуг за принципом субсидіарності.

Використовуючи термінологію теорії черговості етапів впровадження децентралізації, перший етап реформи в Україні розпочався з майже одночасного впровадження адміністративної та фінансової децентралізації. Наприкінці 2014 р. Верховна Рада України ухвалила низку законів та змін до Бюджетного кодексу та Податкового кодексу, а у лютому 2015 р. – ухвалила Закон України „Про добровільне об'єднання територіальних громад”. Зокрема, об'єднані територіальні громади (ОТГ) дістали право на прямі міжбюджетні відносини, було збільшено кількість податків і визначено ту їхню частку, що залишалася у місцевих бюджетах, а також було запроваджено нові види трансфертів, необхідні ОТГ для підвищення їхньої спроможності надавати публічні послуги та стимулювати місцевий розвиток [15]. У 2015 р. було створено перші 159 ОТГ, у наступному році їх кількість зросла до 366, у 2017 р. – до 665, у 2018 р. – до 874, а станом на липень 2019 р. в Україні налічувалося вже 924 ОТГ, де проживала майже третина населення держави (29,1%) (ще приблизно 42% проживали в містах обласного значення із розвиненим місцевим самоврядуванням) [16]. Унаслідок фінансової децентралізації доходи місцевих бюджетів зросли з 68,6 млрд грн у 2015 р. до 189,4 млрд грн у 2018 р.; частка місцевих бюджетів у загальному бюджеті України зросла з 45,6% у 2015 р. до 51,5% у 2018 р.; розмір фінансування регіонального розвитку з державного бюджету зріс з 0,5 млрд грн у 2014 р. до 19,3 млрд грн у 2018 р. [17].

Одним з основних результатів реформи децентралізації у 2014–2019 рр. стала територіальна консолідація на місцевому рівні і започаткування процесу перерозподілу управлінських повноважень між органами місцевого самоврядування та органами виконавчої влади щодо надання публічних послуг за принципом субсидіарності шляхом формування інституційно та фінансово спроможних ОТГ. Зокрема, завдяки збільшенню фінансових можливостей ОТГ мали можливість брати на себе більшу відповідальність за надання публічних послуг за принципом субсидіарності, як це передбачали суб'єкти вироблення політики у Концепції від 2014 р. Так, органи місцевого самоврядування ОТГ уповноважили здійснювати управління системою надання освітніх послуг у громадах [18], що передбачало утворення та забезпечення діяльності окремого органу управління освітою ОТГ. Органи місцевого самоврядування ОТГ дістали право бути засновниками освітніх

округів, що складаються з опорних шкіл та їхніх філій. Також ОТГ здобули право надавати мешканцям громад відповідні послуги шляхом заснування центрів надання адміністративних послуг (ЦНАП). Станом на жовтень 2019 р. в Україні діяло 796 центрів надання адміністративних послуг; із них 168 – в ОТГ [19]. Відповідно, адміністративні збори за реєстрацію актів цивільного стану (народжень, шлюбів, розлучень), реєстрацію проживання тощо надходили до бюджетів ОТГ, а не до районних бюджетів.

Також процес добровільного об'єднання територіальних громад сприяв розвитку місцевої демократії. Громадяни дістали можливості брати активну участь в обговореннях формату перспективних ОТГ, стратегій розвитку ОТГ та шляхів оптимізації соціальної інфраструктури (наприклад, оптимізації мережі освітніх закладів в ОТГ). За таких обставин часто виникали палкі дискусії – в основному між політично, адміністративно та економічно зацікавленими сторонами, з одного боку, і представниками громадськості, з іншого [20]. Хоча забезпечення залученості громадян до відповідних обговорень могло уповільнювати темпи формування ОТГ або породжувати спротив проти реорганізації системи надання публічних послуг на місцях (насамперед проти реорганізації об'єктів освітньої інфраструктури) [21], завдяки демократичному підходу до створення та визначення пріоритетів розвитку ОТГ громадяни набули цінного досвіду організації результативних колективних дій у правовому полі. Крім того, інституційна структура ОТГ сприяла забезпеченню представництва мешканців кожної з громад, які об'єдналися в ОТГ. Так, до складу органів самоврядування ОТГ входять: голова ОТГ, якого обирають на прямих виборах; місцева рада, яку обирають на прямих виборах і яка формує власний виконавчий комітет; старости, які є представниками мешканців сіл і селищ поза межами адміністративного центру ОТГ (станом на вересень 2019 року в Україні налічувалося 3207 тисяч старост та виконувачів обов'язки старост в ОТГ [22]), посади яких були виборними на першому етапі реформи децентралізації.

Крім того, суттєвим результатом реформи децентралізації на першому етапі стало розширення переліку інструментів підтримки місцевого розвитку. У 2014 р. парламент затвердив Державну стратегію регіонального розвитку на період до 2020 року (ДСРР-2020), а в 2015 році – ухвалив Закон України „Про засади державної регіональної політики”. ДСРР-2020 спрямована на забезпечення територіальної цілісності держави шляхом сприяння сталому економічному розвитку, підвищення конкурентоспроможності громад і стимулювання міжрегіонального співробітництва за допомогою використання стандартів і методів планування і бюджетування, що застосовуються в ЄС. Також уряд змінив роль та функції Державного фонду регіонального розвитку (ДФРР), який було створено ще до впровадження реформи децентралізації. Було передбачено, що з метою підтримки середньострокових проєктів регіонального розвитку, узгоджених з ДСРР-2020, державний бюджет виділятиме на ДФРР не менше 1% своїх доходів, при цьому ДФРР здійснюватиме співфінансування проєктів на конкурсній основі відповідно до затвердженої формули. Згідно з правилами функціонування ДФРР відповідні

проекти мали бути узгоджені як зі стратегією розвитку відповідної області, так і з цілями ДСРР–2020. У тому числі ОТГ здобули право подавати заявки на фінансування проєктів розвитку до ДФРР. Згідно з даними опитування 2018 р., що було презентовано Офісом Ради Європи в Україні 4 березня 2019 р., 49% мешканців України відзначили, що вважають децентралізацію реформою, яка сприяє регіональному та місцевому розвитку [23].

Водночас на першому етапі реформи децентралізації давалися взнаки виклики повноцінній територіальній консолідації держави та демократизації України. Насамперед ідеться про обмежену координацію процесів ухвалення та імплементації рішень щодо децентралізації акторами центрального та субрегіонального рівнів. Показовий приклад браку такої координації у вертикальному вимірі: тільки на початку 2019 р. Закарпатська обласна державна адміністрація дозволила сформувати ОТГ на своїй території. Щодо горизонтального виміру, то варто відзначити недостатню координацію роботи міністерств та відомств під час упровадження секторальних реформ. Наприклад, реформа охорони здоров'я передбачила централізацію фінансування і контролю за діяльністю медичних установ, і станом на середину 2019 р. остаточний дизайн нових госпітальних округів по всій країні був невідомий [24]. Суперечливі сигнали управлінських рішень суб'єктів вироблення політики могли заважати громадам робити попередні розрахунки витрат і переваг від створення ОТГ.

По-друге, на першому етапі реформи децентралізації не вдалося повною мірою забезпечити спроможність ОТГ до надання якісних та доступних публічних послуг. У 2019 р. було визнано, що здатність органів місцевого самоврядування забезпечувати належний рівень надання послуг потребує поліпшення, а нові фінансові надходження до бюджетів ОТГ часто використовувалися для розв'язання нагальних проблем [25]. Хоча ДФРР надавав підтримку створенню комунальної та соціальної інфраструктури [26] і хоча бюджети ОТГ отримували значні надходження внаслідок реформи децентралізації, багатьом ОТГ все одно бракувало коштів для надання якісних та доступних публічних послуг. Зокрема, з огляду на це органи місцевого самоврядування ОТГ могли делегувати функції управління освітньою сферою до відділів освіти районних державних адміністрацій [27]. Крім того, нормативно-правове забезпечення секторальної децентралізації на першому етапі впровадження реформи децентралізації було неповним. Зокрема, на заваді розширенню інституційної спроможності органів місцевого самоврядування ОТГ надавати адміністративні послуги поставали технічні застереження та обмежувальні норми чинного законодавства [28].

По-третє, викликом стала спроба об'єднати порядок денний реформи децентралізації, який був задекларований у Концепції, із вимогами Мінських угод, що стосувалися відновлення територіальної цілісності держави шляхом повернення суверенітету над тимчасово непідконтрольними Україні територіями Донецької та Луганської областей. Ця спроба не дозволила достатньою мірою зосередитися на змістовному обговоренні ініціативи

введення нового інституту префектів на заміну голів обласних і районних держадміністрацій, а також призвела до надзвичайно гострої політичної боротьби у серпні 2015 р. [29].

Варто відзначити, що міжнародна технічна та фінансова допомога мала важливе значення для реалізації реформи децентралізації у 2014–2019 р. У 2014–2019 рр. міжнародні донори консолідували свої зусилля на підтримку реформ в Україні, і це збільшило їхній вплив і можливості сприяти децентралізації. Насамперед ідеться про безпрецедентний обсяг міжнародної технічної та фінансової допомоги, багатосторонню донорську ініціативу „U-LEAD with Europe”, а також зусилля таких країн, як Німеччина, Швеція, Канада, Польща та Швейцарія. З 2017 р. Україна отримує додаткову допомогу у вигляді спеціалізованого консультування з питань децентралізації від Німеччини через посланця G7, професора Георга Мілбрадта, колишнього міністр-президента Саксонії. Україна також отримує юридичну експертизу законопроектів щодо децентралізації від Ради Європи [30]. Чинна реформа децентралізації передбачає координацію між урядовими структурами і міжнародними партнерами, зокрема через Раду донорів з реформи децентралізації в Україні, яка включає в себе тематичні робочі групи і проводить оцінку поточних результатів реформи.

Віддаючи належне ролі міжнародних акторів на формування та впровадження публічних політик під час демократизації та державотворення через надання міжнародної технічної допомоги та через оцінку законодавства, є достатньо підстав стверджувати, що досягнення першого етапу реформи децентралізації визначаються головним чином внутрішніми факторами процесів демократизації, спираються значною мірою на напрацювання українських фахівців і віддзеркалюють висновки, які суб'єкти вироблення політики мали можливість зробити на основі спроб впровадити децентралізацію в Україні до 2014 р.

Водночас перший етап реформи децентралізації в Україні виявив чотири геополітичні виміри. Так, його наслідком стало підвищення стійкості держави до внутрішніх та зовнішніх викликів завдяки територіальній консолідації на місцевому рівні. Оскільки вимушене відтермінування рішення щодо впровадження політичної децентралізації дозволило суб'єктам вироблення політики докласти усіх зусиль до підвищення інституційної спроможності насамперед органів місцевого самоврядування та встановлення прямих міжбюджетних відносин з ОТГ, було мінімізовано потенційні відцентрові стимули з огляду на ефект меншого масштабу самоврядних одиниць муніципалітетів порівняно із районами чи областями [31]. Перший етап реформи децентралізації зробив свій внесок в опосередковану протидію гібридній війні Кремля проти України [32]. Водночас реформа децентралізації стала способом європейської інтеграції України у процесі внутрішніх перетворень та проявом європейської ідентичності [33]. Процес упровадження реформи децентралізації із врахуванням норм та практик місцевого самоврядування в ЄС дозволяє Україні підвищувати свою готовність до застосування принципів багаторівневого врядування, які

широко застосовуються в ЄС. Крім того, реформа децентралізації в унітарній Україні може стати моделлю для країн, які у процесі демократизації стикаються із зовнішніми загрозами територіальній цілісності та відцентровими імпульсами. Перший етап реформи децентралізації зробив свій внесок у підвищення соборності та згуртованості держави, незважаючи на нестабільну ситуацію на непідконтрольних уряду територіях Донецької та Луганської областей.

Отже, аналіз результатів впровадження реформи децентралізації на першому етапі у 2014–2019 рр. дає змогу дійти висновку про зосередженість суб'єктів вироблення політики насамперед на повноваженнях та ресурсному забезпеченні субнаціональних акторів та інститутів, але не на інституціоналізації їхньої залученості до формування політики на державному рівні. Використовуючи термінологію теорії черговості етапів впровадження децентралізації, початок чинної реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні з адміністративної та фіскальної децентралізації і (вимушене) відтермінування політичної децентралізації може задати вектор зниження ступеня автономії акторів та інститутів субнаціонального рівня на подальших етапах імплементації реформи, що вже розпочалася, особливо у разі обмеження фінансової спроможності органів самоврядування, уповноважених забезпечувати надання якісних та доступних публічних послуг. У подальшому доцільно зіставити практичний вимір реалізації другого етапу реформи децентралізації в Україні із цим теоретично обумовленим очікуванням.

Бібліографічні посилання

1. Tkachuk A., Tkachuk R., Hanushchak Yu. Reforms in the Administrative and Territorial Structure of Ukraine: Lessons of History 1907–2009. Kyiv : Legal Status, 2012. 150 p.
2. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. Київ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text> (дата звернення: 18.01.2021).
3. Hooge L., Marks G. Unravelling the central state, but how? Types of multi-level governance. *American Political Science Review*. 2003. 97 (2). P. 233–243.
4. Hooge L., Marks G., Schakel A. Regional authority in 42 countries, 1950–2006: a measure and five hypotheses. *Regional and Federal Studies*. 2008. 18 (2–3). P. 111–302.
5. Ladner A., Keuffer N., Baldersheim H. Measuring Local Autonomy in 39 Countries (1990–2014). *Regional & Federal Studies*. 2016. 26 (3). P. 321–357.
6. Децентралізація влади: порядок денний на середньострокову перспективу : аналіт. доп. / Жаліло Я. А., Шевченко О. В., Романова В. В. та ін. / за наук. ред. Я. А. Жаліло. Київ : НІСД, 2019. С. 82–87.
7. Адміністративні послуги: стан і перспективи реформування : зб. матеріалів / Тимошук В. П., Добрянська Н. Л., Курінний О. В., Школьнік Є. О. та ін. / заг. ред. В. П. Тимошука, О. В. Курінного. Київ, 2015. 428 с.
8. Павлюк А. П. Секторальна децентралізація в Україні: результати реформи та пріоритети розвитку. *Стратегічні пріоритети*. 2017. № 3 (44). С. 113–124. URL:

<http://sp.niss.gov.ua/content/articles/files/16-1514464556.pdf> (дата звернення: 18.01.2021).

9. Розвиток соціальної сфери територіальних громад в умовах адміністративно-фінансової децентралізації. ДУ „Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України” / за ред. С. Л. Шульц. Львів, 2018. 140 с.

10. Maintaining the Momentum of Decentralisation in Ukraine. OECD: Multi-level Governance Studies, 2018. 297 p.

11. Falletti T. A Sequential Theory of Decentralization: Latin American Cases in Comparative Perspective. *American Political Science Review*. 2005. No 99 (3). С. 327–346.

12. Werner L. Historical-institutionalist deconstruction of decentralization in the post-Soviet space. A case study of Ukraine. Freie University Berlin, 2020. PhD Thesis : Work in progress.

13. Serban M. Supporting Publoc Policy Making through Policy Analysis and Policy Learning European Training Foundation. 2015. P. 5–6. URL: https://www.etf.europa.eu/sites/default/files/m/A490BF6FDAD1B387C1257EB3005E18D9_Ex-ante%20impact%20assessment.pdf (дата звернення: 18.01.2021).

14. Rabinovych M., Levitas A., Umland A. Revisiting Decentralization After Maidan: Achievements and Challenges of Ukraine’s Local Governance Reform. Kennan Cable. 2018. № 34. URL: <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no-34-revisiting-decentralization-after-maidan-achievements-and-challenges> (дата звернення: 18.01.2021).

15. Фінансова децентралізація, або що робити з грошима. Децентралізація дає можливості. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/2045> (дата звернення: 18.01.2021).

16. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 12 березня 2019 року. Децентралізація дає можливості. URL: <https://decentralization.gov.ua/mainmonitoring> (дата звернення: 18.01.2021).

17. Фінансова децентралізація: результати та перспективи. Децентралізація дає можливості. URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/169/%D0%A4%D1%96%D0%BD%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%BE%D0%B2%D0%B0__%D0%B4%D0%B5%D1%86%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F.pdf (дата звернення: 18.01.2021).

18. Створення органу управління освітою в ОТГ : методичні рекомендації та зразки документів. Децентралізація дає можливості. 2018. 49 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/357/26.12.18.pdf> (дата звернення: 18.01.2021).

19. Моніторинг процесу децентралізації влади та реформування місцевого самоврядування станом на 10 жовтня 2019 р. Міністерство розвитку громад та територій України : офіц. сайт. 2019. 31 с. URL: <https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/477/10.10.2019.pdf> (дата звернення: 18.01.2021).

20. Аналітичний звіт за підсумками міжрегіонального дослідження участі громадськості у процесах об’єднання та розвитку об’єднаних територіальних громад. Одеса, 2016. URL: <http://samoorg.com.ua/wp-content/uploads/2016/11/Analitichniy-zvitrovniy.pdf>

21. Децентралізація і формування політики регіонального розвитку в Україні : наук. доп. Шевченко О. В., Романова В. В., Жаліло Я. А. та ін. / за наук. ред. д-ра екон. наук Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2020. 153 с.

22. Навіщо децентралізація? Децентралізація дає можливості. URL: <https://decentralization.gov.ua/about> (дата звернення: 18.01.2021).

23. Звіти щорічних соціологічних досліджень з тематики децентралізації та

реформи місцевого самоврядування. Офіс Ради Європи в Україні. 2019. 4 березня. URL: <http://www.slg-coe.org.ua/p16423/> (дата звернення: 18.01.2021).

24. Levitas T., Djikic J. Caught Mid-Stream: „Decentralization”, Local Government Finance Reform, and the Restructuring of Ukraine’s Public Sector 2014 to 2016. Kyiv. 2017. URL: <http://sklinternational.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/UkraineCaughtMidStream-ENG-FINAL-06.10.2017.pdf> (дата звернення: 18.01.2021).

25. Чи об’єднуватимуть об’єднаних: нові критерії спроможності громад. Децентралізація дає можливості. 2019. 29 жовтня. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/11777> (дата звернення: 02.12.2019).

26. Звіт про результати моніторингу проєктів ДФРР у 2015–2017 рр. U-LEAD. URL: http://rdpa.regionet.org.ua/images/129/Monitoring_of_SFRD_projects_ukr.pdf (дата звернення: 02.12.2019).

27. Формуємо органи управління освітою об’єднаної територіальної громади / Портал „Педрада”. 3 листопада 2016. URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/243-formuemo-organ-upravlnnya-osvtoyuobdnano-teritorialno-gromadi> (дата звернення: 18.01.2021).

28. Як створити належний ЦНАП в ОТГ? Досвід інституційного створення Програми „U-LEAD з Європою”. URL: https://tsnap.ulead.org.ua/wp-content/uploads/2018/11/A4_TSAP_for-web_cover_block.pdf (дата звернення: 02.12.2019).

29. Закіров М. Реформа децентралізації: надії, перестороги і виклики. Резонанс. 2015. № 67. С. 4–10. URL: <http://nbuviar.gov.ua/images/rezonans/2015/rez67.pdf> (дата звернення: 18.01.2021).

30. Podolian O. The Challenges of ‘Stateness’ in Estonia and Ukraine. Sodotorn Doctoral Dissertations, 2020. P. 426.

31. Umland A. Für eine neue Osteuropa-Politik: Europas Weg nach Moskau führt über Kiew. Internationale Politik. 2011. Vol. 66. № 4. S. 86–92.

32. Побережний Г. Децентралізація як засіб від сепаратизму. Критика. 2006. Т. 10. № 11. С. 3–7.

33. Kompaniiets O. Analysis of Decentralisation Projects in the Context of Resolving the Crisis in Ukraine. The Copernicus Journal of Political Studies. 2015. № 1. P. 148–159.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2021

УДК 321.01

„Режим-порядок” і „режим-структура” у політичній системі

Анотація. У статті розглянуто питання про типологізацію політичної системи залежно від режиму її функціонування. Автор виходить із положення, що політичний режим не є тотожним політичній системі, являє собою сукупність способів і методів політичного правління і за характером останніх оцінюється політична система у її „робочому” стані. Інша теза автора, що політичний режим має розглядатися і як „порядок” функціонування політичної системи, і як окремих суб’єктів із власними системними зв’язками між персоналіями, які здійснюють політичне правління. На цій основі пропонуються терміни „режим-порядок” і „режим-структура”. На практиці саме „режим-структура” виконує функцію регулювання робочого „режиму-порядку” політичної системи, тобто встановлює характер політичного правління.

Щодо практичного функціонування політичної системи застосовано поняття „девіація” у сенсі відхилення „робочого” режиму системи від „проектного”, встановленого конституцією і законами. Однак трапляються ситуації, коли система починає функціонувати у „робочому” режимі до встановлення режиму „проектного”. У таких випадках характер політичного „режиму-порядку” залежить від випадкового об’єднання різних персоналій у „режим-структуру”, і тоді ситуативно запроваджені ними норми та принципи правління можуть набувати характеру політичної традиції принаймні на певний період.

Запропоновані автором поняттєві новації проілюстровано еволюцією в Україні обох видів політичних режимів протягом часу самостійного розвитку її політичної сфери. Постійне перетікання зразків правління від одного правлячого режиму до іншого переважно зумовлені якістю суспільного середовища, насамперед домінуванням у ньому патерналістської психології. Найбільш негативним наслідком такої еволюції зворотного зв’язку між правлячими режимами та суспільством стало домінування у цих зв’язках емоцій над раціональним мисленням.

Ключові слова: політична система, політичний режим, „режим-порядок”, „режим-структура”, політичне правління.

Олександр Майборода,
доктор історичних наук,
професор,
член-кореспондент НАН
України,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0003-3919-8088
mayboroda@ipiend.gov.ua

Oleksandr Mayboroda,
Doctor of Historical Sciences,
Professor,
Member by Correspondence of
National Academy of Science
of Ukraine,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies of
the National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0003-3919-8088
mayboroda@ipiend.gov.ua

„Regime-order” and „regime-structure” in political system

Abstract. The article deals with the problem of identification of political system typology in dependence on its mode of operation. The author is of the opinion that political regime is not identical to political system, being a compound of modes and methods of political rule, and according to their nature, the political system is assessed in its working condition. Another thesis propounded by the author is that political regime should be examined both as an „order” of political system operation and as a separate subject with its own system relations among actors realizing political rule. Based on this premise, the notions of „regime-order” and „regime-structure” have been proposed. In effect, it is actually „regime-structure” that regulates the functioning of political system’s „regime-order”, i.e., that determines the character of political rule.

Connected to the operation of political system in practice, the notion of „deviation” is introduced in a sense of deflecting a „working” system’s regime from the „project” one, as drawn in constitution and laws. But situations can occur when the system begins to operate in the „working” regime before the „project” regime is established. In such a case, the character of the political „regime-order” becomes dependent on personal moral and political cultural preferences of those who gathered together in „regime-structure”, and their preferences in a form of principles and modes of rule may become the political tradition, at least for some time.

The conceptual innovations proposed by the author are illustrated with the account of the evolution of both political regime forms in Ukraine during its political sphere’s independent development. The constant overflowing of ruling modes from one regime to another are caused also by the quality of social environment, first of all due to the domination of paternalist psychology therein. The most negative result of such evolution of feedback between ruling regimes and society is a domination of emotions over rationality in mass political thinking and behavior.

Key words: political system, political regime, „regime-order”, „regime-structure”, political rule

У політичній науці питання про співвідношення між політичним режимом і політичною системою важко віднести до найбільш розроблених. Пояснити це можна, мабуть, звичкою до умоглядного сприйняття й оцінки політичного життя: його характер сприймається й оцінюється за зовнішніми проявами функціонування політичної системи й, відповідно, буденна свідомість не бачить потреби відрізнити політичний задум (конструкт) від політичної практики. Для більшості людей політична система це те, що доводиться бачити на практиці, і цієї практики для оцінки й навіть для пояснення конкретної системи видається цілком достатнім.

Існують два погляди на співвідношення політичної системи та політичного режиму. Перший полягає у їх отождоженні. Для тих, хто цей погляд поділяє, режим є уособленням системи як реалізатор її функціонального призначення. Такий погляд доволі широко присутній і у західній політології, яка порівняно з політологією пострадянських країн має значно ширшу теоретичну, концептуальну і поняттєву основу, її

завжди відзначало прагнення до термінологічної диверсифікації понять. Зверталася увага на герменевтичну логіку названого ототожнення: мовляв, оскільки політичний режим є формою, рухом політичної системи, реальним суспільством у його політичному вимірі, то, переходячи від метатеорії до типології, виправдано використовувати терміни „політична система” і „політичний режим” як синоніми, як взаємно замінювані поняття [1, с. 336]. Парадоксально, але ототожнення політичної системи й політичного режиму можна зустріти навіть тоді, коли режим тлумачиться як спосіб реалізації політичної системи й владних повноважень; тоді відмінність політичної системи від політичного режиму все одно визнається можливою тільки на рівні абстрактної системи, а у реальній політиці вони вважаються ідентичними [2, с. 380].

Усе ж таки у просторі політичної теорії переважає розрізнення між політичною системою і політичним режимом. Про те, що це розрізнення є доволі усталеним, свідчать насамперед ті праці, які заведено вважати відображенням загальноприйнятих наукових положень – енциклопедичні видання та підручники [3–16].

Політична система являє собою сукупність елементів, об'єднаних у цілісну структуру. З позицій загальної теорії систем структурність передбачає взаємну функціональну доповнюваність елементів та їх когерентність, тобто взаємодію зі спільним цілепокладанням і взаємною підтримкою. Найбільш поширений опис структури політичної системи пропонує схожий перелік її компонентів (елементів, груп, складників, вузлів), який включає інституціональну, регулятивну, функціональну, комунікативну, духовну та ідеологічну підсистеми [8; 17–19].

У рамках порушеної теми маємо зупинитися на тій підсистемі політичної системи, що визначається як функціональна. До неї зазвичай відносять політичну практику, порядок функціонування системи, методи та способи політичного правління, охоплені поняттям „політичний режим”.

Сукупність способів і методів, якими здійснюється влада, коректніше вважати фактором функціонування системи, а не її елементом і тим більше її уособленням. З цієї точки зору політичний режим, якому належить авторство застосовуваних способів і методів політичного правління, феноменологічно може розглядатися не як елемент політичної системи, а як окремий суб'єкт, який хоча і нерозривно пов'язаний зі системою і спроможний суттєво, а то й вирішальним чином впливати на характер її функціонування, однак здатний жити своїм окремим життям.

Найдосконаліша евристична модель політичної системи не може передбачити усіх ситуацій, що виникають у суспільно-політичному житті. Через це керуючий елемент політичної системи може вносити у режим її функціонування зміни, які вважаються необхідними для оптимізації „зворотного зв'язку”. Відповідно, політичний режим „формується і розвивається під впливом значно ширшого кола факторів, ніж політична система. Причому обличчя правлячого режиму часто визначається не тільки й навіть не стільки макрфакторами, скільки соціальною

структурою суспільства, його морально-етичними традиціями й т. п., але і значно приватнішими параметрами й обставинами, а саме: міжгруповими відносинами всередині правлячої еліти, внутрішньо- або зовнішньополітичною ситуацією, характером міжнародної підтримки влади, особистими якостями політичних діячів і т. д.” [20].

У зв'язку з багатоаспектністю і багатофакторністю політичного режиму доречно привернути увагу і до бісемантичності цього поняття. З одного боку, функціонально режим розуміється як унормований порядок взаємодії між її елементами й унормований „зворотний зв'язок”. У евристичному сенсі такий порядок можна назвати проєктним режимом. Однак у реальності під впливом обставин доводиться застосовувати порядок реалізації влади, який відходить від спроектованого. Така девіація може називатися робочим режимом. Незалежно від повноти дотримання проєкту чи від девіації від нього робочий режим надає політичній системі тих ознак, за якими оцінюється її реальне функціонування. Він, з одного боку, підпорядковується принципам організації системи, закріпленим встановленими нормами, а з другого боку, спрямовує функціонування кожної з ієрархічно підпорядкованих йому підсистем. Якщо суть проєктного режиму полягає у тому, як система повинна працювати, то суть робочого режиму полягає в управлінні системою згідно з реальними обставинами, особистими політичними цілями та інтересами тих, хто уособлює режим, і т. д.

Інший бік бісемантичності політичного режиму полягає у тому, що робочий режим задається конкретними людьми при владі, через що правлячі групи у різних країнах прийнято також називати політичними режимами. Крім того, режим, хоча і не тотожний системі, також може розглядатися з позицій системного підходу, який передбачає виділення у досліджуваному об'єкті й власної структури, і специфічного порядку взаємовідносин між тими, хто входить до владної групи. Відповідно, для аналізу робочих політичних режимів можна запропонувати без шкоди для усталеної політологічної лексики поняття „режим-порядок”, який стосується характеру реального здійснення влади, і „режим-структура” для означення конкретної групи осіб, які цей характер запроваджують.

В ідеалі „режим-структура” повинний забезпечити повне дотримання вимог проєктного режиму, та найчастіше з міркувань політичної доцільності або відбуваються зміни у нормативному компоненті політичної системи й встановлюється новий проєктний режим, або, що найчастіше, зберігається режимна девіація й евристична система, залишаючись формально не зміненою, на практиці сприймається, ідентифікується і типологізується за ознаками, притаманними робочому режиму функціонування системи, що задається „режимом-структурою”. Оскільки „режими-структури” як фактичні регулятори системи періодично змінюються, може виникнути припущення, що одночасно змінюється і система в цілому. Насправді ж одна і та сама система у своєму евристичному оформленні може залишатися не зміненою за різних владних режимів, на що свого часу одним з перших звернув увагу американський політолог Р. Макрідіс [за: 21].

Класичний приклад розбіжності між проєктним (обіцяним) і робочим режимами функціонування політичної системи, зумовленої діями „режиму-структури”, дає історія політичної системи СРСР, у якому декоративна демократичність проєктного режиму функціонування політичної системи була повністю проігнорована тими „режимами-структурами”, що встановлювали її робочі режими, характер яких визначався політичною філософією і культурою державного керівництва. В часи сталінського правління право на недоторканність особи було зруйноване практикою репресій (Голодомор, Великий терор і т. п.). Будь-які спроби громадян скористатися правом на самостійне (поза державним наглядом) створення громадських організацій придушувалося у зародку, право на працю було замінене примушуванням до праці („трудоий обов’язок”).

При типологізації систем і режимів важливим моментом є встановлення ступеня девіантності робочого режиму стосовно проєктного, тобто міри відхилення від евристичної моделі системи, що дає підставу казати про зміну її сутності, а то й про запровадження у суспільство фактично нової політичної системи. Стверджувати про наявність девіантності робочого режиму стосовно проєктного можна тоді, коли другий передуює першому, тобто коли спочатку формується модель системи, нормативна складова якої визначає, як має здійснюватися керування нею. Між тим, у ситуаціях кардинальних і революційних змін у суспільстві, коли шляхом самонародження виникає або нова влада, або нова сутність старої влади, режим правління може здійснюватися до утвердження обов’язкових для нього нових норм і принципів. Тоді історична випадковість у персоналізації „режиму-структури” може задати напрям робочому „режиму-порядку” функціонування політичної системи на доволі тривалий час і навіть закласти формально не унормовані, але на практиці домінуючі системні властивості.

Сказане може бути уповні віднесене до процесу утворення політичної системи України під час її становлення як суверенної держави. Повна і раптова відмова від радянської політичної нормативності несла у собі загрозу суспільної аномії, хаосу і навіть розпаду країни, а модель нової політичної системи деякий час залишалася у вигляді евристичних розмірковувань. У тій ситуації політичний режим країни мав проявитися у двох своїх іпостасях – і як порядок реалізації влади, і як структурна сукупність політичних керівників країни.

Відсутність на початку незалежності проєктного режиму дала можливість режиму робочому утверджуватися не як відхилення, а як неминуча норма. Вона запроваджувалася „режимом-структурою” на певний перехідний період, але поступово проникала у нову політичну систему метастазами, які набули ледь не генетичної здатності передаватися від одного політичного режиму до іншого.

Перший вітчизняний політичний „режим-порядок” перехідного періоду уособлювався „режимом-структурою”, який являв собою дуумвірат першого Президента України Л. Кравчука і Голови Верховної Ради України І. Плюща

разом з тими політичними діячами, які гуртувалися навколо них. Історичні обставини вимагали від них відшукати засоби і методи, якими можна було забезпечити країну від розколу і закласти філософію політичної системи демократичного виду.

Загальна практика формування політичних систем та їх проєктних режимів свідчить, що навіть революційні зміни не вільні від усталених традицій політичної культури, мислення і поведінки. Через це нові режими – і проєктні, а тим більше робочі – найчастіше повторюють за звичкою багато поведінкових зразків своїх попередників.

Значною мірою це відбувається внаслідок політичної якості суспільного середовища. І перехідний, і подальші політичні режими в Україні функціонували під пресом патерналістських сигналів, які йшли до них зі суспільного середовища. Патерналізм увесь час залишався домінуючою складовою української національної психології, що було зумовлено переваженням серед населення екстерналів, які у розв’язанні своїх проблем розраховують більше на підтримку іззовні, ніж на власні сили, над інтерналами, які розраховують насамперед на самих себе. У 1992 р. тих, хто вважав, що їхнє життя здебільшого або більшою мірою залежить від зовнішніх обставин, було понад 51%, і до 2018 р. ця частка скоротилася лише до 44,5% [22, с. 465]. За такого рівня екстернальності в умонастроях людей неминуче зберігалася радянська патерналістська традиція персоналізації режиму в особі глави держави. Збереженню цієї традиції сприяв архетип „вождізму”, який вів своє походження з додержавних часів, закріпився на етапі давньоруської держави, знайшов своє продовження у гетьманському одноосібному правлінні, в імперському „цезаризмі” та в „інституті генсека” радянського періоду.

Патерналістські очікування суспільства були прямим сигналом для режиму перехідного періоду щодо характеру нової політичної системи, закладання основ якої було покладено на нього: видавалося нібито логічним, щоб це була система президентського правління, коли глава держави не тільки виступає гарантом суспільно-політичного устрою, а й безпосередньо очолює виконавчу владу.

У перші роки незалежності руки політичного „режиму-структури” були досить вільними в питанні встановлення „режиму-порядку”, адже він користувався помітною довірою населення. У 1994 р. довіра до Президента України за п’ятибальною шкалою становила 2,3 бала, і стільки ж до Верховної Ради [22, с. 451], що було не так вже і мало з огляду на традиційне українське упередження до будь-якої влади. Водночас сигнали підтримки з боку суспільства супроводжувалися сигналами-вимогами щодо швидкого поліпшення рівня життя. Режим не міг не передбачати, що невиконання соціальних вимог призведе до втрати підтримки. У таких обставинах президент як уособлення режиму виявив коливання щодо готовності взяти на себе керування виконавчою владою: у травні 1993 р. спочатку вийшов до Верховної Ради з такою пропозицією, але зрозумівши, що у цьому питанні не зможе розраховувати на підтримку парламенту, швидко про

свою пропозицію призабув. Причиною цього було насамперед домінування у політичному середовищі тих самих патерналістських настроїв, що й у всьому суспільстві: патерналістська свідомість оцінює очільника за його здатністю до „жорсткого” стилю правління, і в цьому відношенні тодішній Прем'єр-міністр Л. Кучма більшістю промислової еліти й населенням промислових регіонів сприймався як переконливіша фігура [23, с. 285–289]. Паралельною причиною були побоювання тієї частини новонародженого політичного класу, яка орієнтувалася на західну демократичну модель політичної системи, що встановлення президентської форми правління законсервує адміністративно-командну систему у суверенній формі.

Перехідний етап у політичному розвитку України у першій половині 1990-х років був позначений незбігами між, з одного боку, суспільними запитами на демократизацію і лібералізацію економічних відносин, а з другого боку, реальною практикою політичного режиму. Відсутність прийнятої суспільством нормативної складової політичної системи амортизувалася тим, що прем'єр-міністр деякий час користувався правом видавати укази, які мали силу закону. Наслідком стало протистояння у трикутнику президент-парламент-кабмін, що загрожувало заморожуванням становища, коли стара система заперечена, а нова ані розроблена евристично, ані встановлена нормативно.

Небезпека патової ситуації була усунута зміною „режиму-структури”. У 1994 р. за підсумками дострокових парламентських виборів главою держави став Л. Кучма. За його ініціативи у 1995 р. була укладена Конституційна угода, якою було притлумлено протистояння президентської та парламентської гілок влади, що дало можливість зосередити вітчизняний політикум на завершенні процесу підготовки та ухвалення нового основного закону. Прийнята у 1996 р. Конституція України унормувала і зміст нової політичної системи, і принципи та правила її функціонування, тобто задала системі проєктний „режим-порядок”.

Конституційну нормативність проєктного режиму системи від перших кроків її функціонування було підважено тими кроками влади, які здійснювалися у робочому режимі заради гомеостатичності усїєї суспільної системи. Потребою збереження суспільної стабільності зумовлювався характер „режиму-структури”, який гуртувався навколо Л. Кучми і здійснював політичне правління. Змістом „режиму-структури” визначався і характер „режиму-порядку”.

Період зміни суспільно-політичного ладу в Україні був і переходом до нової моделі соціальних і політичних відносин, і переходом у цю модель деяких архетипів командно-адміністративного правління. Процес „притирання” (через взаємне заперечення і компроміси) традицій і новацій визначав градус відхилення робочого режиму функціонування системи від проєктного.

Звичка ототожнювати „режим-порядок” з персоною-ієрархом „режиму-структури”, з його особистими політичними уявленнями й уподобаннями, зазвичай проявляється тим, що і сам порядок у його робочому варіанті як

правило, називається його іменем. В цьому випадку йдеться про „режим Кучми”. Для розуміння основних управлінських принципів доречно звернутися до його особистих уявлень про найоптимальніші з них для тогочасної України. Л. Кучма як керівник сформувався в умовах радянської командно-адміністративної системи, значно дорожив її принципами та методами управління економікою і розраховував на них у ситуації, коли державний сектор економіки і надалі на той час залишався, за його даними, на рівні 85%. Ефективно управляти економікою, на думку нового президента, можна було тільки за наявності сильного уряду, і він доклав відчайдушних, утім безрезультатних, зусиль для того, щоб Верховна Рада ухвалила запропонований ним проєкт закону про владу, яким передбачалося фактичне встановлення президентської форми правління.

Свої уявлення про ефективний режим правління він задекларував, зокрема, під час урочистостей з нагоди 400-ліття від дня народження Богдана Хмельницького – переплетіння прагматизму, схильності до переговорів, тверезості в оцінках та апелювання до військової сили; багатовекторність у зовнішній політиці; жорстка лінія поведінки щодо класу нуворишів; поєднання попереджувальних кроків щодо потенційних „бунтівників” з ухилянням від масових репресій; толерантність у національно-релігійному питанні; мудрість, терпіння, гнучкість у поєднанні зі сміливістю і готовністю піти на ризик [24, с. 107–117].

Намагання Л. Кучми закріпити фактично президентську форму правління спочатку згадуваним законопроєктом, а потім своїм проєктом нової конституції не знайшли підтримки у парламенті з тієї самої причини, що і за попереднього президента – побоювання частини парламенту, орієнтованої на західну модель, за долю незміцнілої вітчизняної демократії, а також розрахунки лівої його частин на реванш, який був мало реальним за президентського правління. Прийнята у 1996 р. Конституція встановлювала змішану форму правління з деяким переважанням функцій парламенту, хоча і залишала главі держави деякий часовий люфт у вигляді перехідних положень. На церемонії підписання Конституції України 12 липня 1996 р. Л. Кучма закликав до шанобливого ставлення до Основного закону, неухильного виконання усіх його положень. Одночасно він орієнтував на такі засоби управління суспільством, як енергійність, дисциплінованість, згуртованість, утвердження права як основи суспільного спокою [24, с. 202].

Під час формування принципів „режиму-порядку” перед „режимом-структурою” відразу постала проблема, яка стосувалася узгодження темпів прийняття політичних рішень із загальним темпоритмом країни, особливо з динамікою психологічної переорієнтації суспільства. Л. Кучма, як можна зрозуміти з його виступів, усвідомлював, що розтягування процесу суспільних перетворень у часі давало можливість мобілізуватися найбільш хижим соціальним групам, що загрожувало утворенням напівкримінальних і кримінальних зв’язків. Однак, як він пояснював, швидкі перетворення, особливо приватизація, були б можливі лише авторитарними, а то й диктаторськими методами, з повною відмовою від усіх соціальних

практик, що було неприйнятним для країни, у якій значна частина населення трималася за радянську патерналістську практику у соціальній сфері [25, с. 55–56].

Організацію нового „режиму-порядку” Л. Кучма пов’язував з адміністративною реформою, яка мала включати: 1) перехід від галузевого до функціонального принципу роботи міністерств; 2) зміну структури самих міністерств та інших центральних органів виконавчої влади; 3) адміністративну реформу, яка мала включати цілісну і дієздатну систему державного контролю; 4) вибудовування управлінської вертикалі; 5) дерегуляцію та спрощення системи управлінських функцій; 6) реформу системи підготовки управлінських кадрів. Так він уявляв її у своєму посланні до Верховної Ради у 1997 р. [26, с. 103–104].

Невирішеною – а з врахуванням політичної та соціально-економічної реальності вона і не могла бути вирішеною – залишилася проблема створення навколо режиму комфортного для нього середовища, аби він зустрічав якомога менший опір своїм діям, щоб економіка функціонувала без криз, щоб суспільство жило без внутрішніх чвар і політичної конфронтації. Про необхідність консолідації суспільства навколо свого режиму Л. Кучма заявляв неодноразово, що засвідчувало напружений характер загальної політичної атмосфери у країні. Виступаючи на III з’їзді Федерації профспілок України (1997 р.), Л. Кучма декларував абсолютне неприйняття популізму, готовність протистояти огульній критиці, негативу, компромату, у яких губиться голос здорових конструктивних сил, закликав до врахування реальних фінансових можливостей держави, до послідовної антиінфляційної політики. Президент скористався нагодою, щоб попередити про подальше зменшення відповідальності держави за стан відносин між робітниками та роботодавцями, підкресливши необхідність збільшення активності самими професійними спілками [24, с. 274, с. 279–280].

На урочистих зборах 1 листопада 1998 р., присвячених 80-річчю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, президент закликав скористатися досвідом її керівників, які забезпечили політичну стабільність і консолідацію населення, дієздатність влади, прагматизм у розв’язанні суспільних проблем. Осмислюючи минуле, він підкреслював основні небезпеки для правлячого режиму – збурення егоїстичних, дріб’язкових та безвідповідальних амбіцій, жадоба слави і влади, багатства і привілеїв, одночасно нагадавши про важливість створення загального неприйняття та нетерпимості будь-яких екстремістських проявів [24, с. 324, с. 326]. Він недвозначно заявляв про готовність режиму „жорстко і безумовно задіяти силові структури для реагування на вияви правового і політичного екстремізму незалежно від їх політичного походження” [26, с. 95]. У своїй другій інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. Л. Кучма пояснив, як він уявляє чесну політику – взаємне порозуміння, відмова від налаштування на конфлікт, утвердження атмосфери конструктивізму, взаємодопомоги, доброзичливості, свободи преси, авторитету усіх суспільних ланок [27, с. 8].

Режим Л. Кучми, орієнтований на оптимальне у тих умовах застосування радянського досвіду управління, не був чужим, принаймні декларативно, і новим принципам, таким як відкритість, зокрема у вигляді електронного урядування, активізація місцевого самоврядування та громадських закладів [28, с. 263]. Важливим елементом „режиму-порядку” передбачалося самоврядування територіальних громад [29, с. 206], хоча і без достатньої чіткості в уявленнях про принципи розподілу повноважень між центром і периферіями – віднизу нагору, як це робиться у традиційних демократіях, чи навпаки, згори донизу, як це було у радянські часи. Принципами функціонування режиму декларувалося (1997 р.) дистанціювання від політичних партій і течій, нетерпимість до тотальної безвідповідальності, у т.ч. колективної, яка прийшла на зміну тотальному контролю радянських часів, недопущення ухвалення законів, які не враховують реальну фінансово-економічну ситуацію або спрямовані на угоду заможним верствам [26, с. 96–97, с. 99]. Пізніше, після хвилі виступів проти режиму, ним декларувалися й інші принципи правління – утвердження прав і свобод громадян, розширення сфери свободи преси та вільного поширення інформації, ліквідація тих пострадянських бюрократичних процедур, які обмежують права і свободи людей [28, с. 171].

Принципи правління, заявлені Л. Кучмою у виступах, декларативно відповідали проєктному порядку, унормованому Конституцією України, яка містила модель політичної системи демократичного виду. Робочий же „режим-порядок” постійно піддавався критиці. Хоча темою критики були відхилення від демократичних методів правління, але її мотиви полягали насамперед у незадовільних відповідях на вимоги соціального плану.

Розходження між проєктним і робочим порядками, яке, врешті-решт, призвело до морально-політичної делегітимації режиму, було зумовлене збігом у часі факторів як об’єктивного, так і суб’єктивного характеру, синергія яких дала результат, протилежний очікуваному. Об’єктивний фактор полягав у історично неминучому переході від принципів державного управління економікою до принципів капіталістичного ринку. Обов’язкове при цьому роздержавлення більшої частини засобів виробництва вело до скорочення державного сектору економіки, тобто того управлінського поля, де мав реалізовуватися „режим-порядок”, що його декларував другий президент.

Суб’єктивний фактор полягав у тому, що об’єктивні суспільні зміни почали міняти і якість „режиму-структури”. Загальна патерналістська орієнтація суспільства на одноособове управління системою посилювалася і такими самими орієнтаціями тих, хто його уособлював, насамперед глави держави. Він з особистого вивчення досвіду інших країн, які успішно проходили кризові етапи своєї історії, виніс переконання, що „роль твоєї особистості – особистості першого керівника країни – може виявитися вирішальною. Вона здатна породити принципові явища або запобігти їм” [30, с. 223]. Відповідно, одним з основоположних принципів він встановив свою особисту довіру до тих, хто входив до „режиму-структури”. Зворотною

стороною цього принципу мала бути безумовна відданість кожного із владного кола „першій особі”. Аналіз адміністративних перестановок, зроблених Л. Кучмою, показав, що його основним принципом добору кадрів була їх належність до „своїх” [31, с. 201–214].

Л. Кучма покладав основну надію на державне регулювання економічними процесами й відповідно до цього обґрунтовував своє розуміння ефективності „режиму-порядку” перехідного періоду – знання і розуміння економічної ситуації, вміння вирішувати питання, які щоденно виникають в умовах безперервної кризи. Формуючи свій „режим-структуру”, він виходив із переконання, що його учасники і повинні, і можуть управляти економікою, „щоб область або галузь під управлінням такого працівника успішно розвивалася. Тому що відшукати на місце керівника області таку людину, при якій вона буде справлятися зі сівбою, збиранням податків, виконанням економічних планів – надто важко. Ці люди у будь-якій державі на вагу золота. Так було за радянської влади, так і зараз” [29, с. 333].

Запропоновані Л. Кучмою „режим-порядок” і принципи формування когерентного з ним „режиму-структури” не могли у робочому форматі забезпечити успішного розв’язання суспільних проблем – вони розходилися із загальним вектором перехідного періоду, спрямованим на приватизацію засобів виробництва і ринкове регулювання. Сам Л. Кучма уповні усвідомлював небезпеку якісної зміни „режиму-структури” на етапі реформ: „Задовго до появи ринкових механізмів в економіці СРСР розквітнув так званий адміністративний ринок, на якому котирувалися доходні посади. З моменту здобуття незалежності наш, український шматок цього ринку також став незалежним, а окремі „адміністратори” не припиняли займатися тим, що найкраще вміли – заробляти на своїх посадах, що зараз справедливо зветься корупцією” [29, с. 68].

Л. Кучма негативно ставився до формування „режиму-структури” на засадах професіоналізації політики, посиляючись на те, що в Україні багато депутатів використовували свій статус для власного бізнесу. Він зауважував, що сила економічної конкуренції, перенесена у парламентські стіни, породжує і політичне протистояння, як і те, що відбувалося перетворення законодавців та управлінців на бізнес-партнерів [30, с. 39]. Президент фактично визнавав своє безсилля перед тими, хто, здійснюючи державну владу, одночасно їй опонував, зокрема, перед бюрократією, яка, за його словами, не маючи ані „політичного замовлення”, ані контролю з боку суспільства, будувала державу під себе [26, с. 96; 30, с. 70].

Суспільно-політичні новації, негативно оцінювані Л. Кучмою, були породжені об’єктивно закономірним процесом приватизації засобів виробництва, який сам же президент називав неминучим. І якщо наслідком стало домінування великого капіталу не тільки в економіці, а й у політиці, то пояснити це можна самою структурною якістю режиму, пріоритетним становищем у ньому визначних компартійних і господарських діячів радянських часів. Поки в економіці переважала державна частка, „режим-структура” ще підлягав політичному і адміністративному контролю з боку

очільника, але з „капіталізацією” різних представників режиму його структура втрачала свою внутрішню когерентність, унаслідок чого і „режим-порядок” набував нових рис.

Особливо виразно зміна сутності режиму виявлялася у зміні характеру відносин всередині нього [докладніше див.: 32, с. 161–195]. Якщо спочатку претенденти на „приватизаційні шматки” виявляли повну лояльність президенту, то, здобувши їх і набравши фінансової ваги, почали виступати самостійними політичними акторами. Якщо під час приватизації політичний режим ще міг впливати на бізнес (влада давала доступ до грошей), то тепер уже великий капітал почав впливати на режим (гроші давали доступ до влади). І в середині своєї другої каденції (2002 р.), виступаючи у парламенті, президент був змушений попередити про „небезпечність зрощування тіньового капіталу з державним апаратом, його впливу на різні сфери суспільного життя, зокрема, на діяльність партій, регіональних владних структур, органів місцевого самоврядування та засоби масової інформації” [28, с. 187].

Режим Л. Кучми внаслідок історичної неминучості був змушений виконати місію запровадження приватної власності та ринкових відносин, але тим самим суттєво обмежив власні можливості щодо регулювання економіки. Л. Кучма, з одного боку, наполягав, що виникнення „олігополій” було історично неминучим, і, за його словами, без цих кланів не було б і сьогоденної України, оскільки вони підтримали суспільну систему, її життєзабезпечення, інфраструктуру, ефективніше, порівняно з державними підприємствами, виробництво [30, с. 93–96]. Водночас він вважав правильною лінію на компроміс між ринком і державним регулюванням, про що казав на III Всесвітньому форумі українців у 2001 р.: „...давайте ще раз подякуємо обачності й виваженості, терпеливості й відповідальності – усім тим рисам національного українського характеру, які не дали розбурхатися ... гігантській спустошливій пожежі. І хоча ми явно запізнилися з темпами перетворень, натомість виграли у головному – уникнули братовбивчого і самовбивчого конфлікту в суспільстві, наростання непередбачуваних і неконтрольованих процесів, здатних роздерти на шматки державу, що тільки-но ставала на ноги” [28, с. 165]. Виходячи з цього, він намагався поєднати й свободу ринку від державного втручання, і спільну дію держави та приватного капіталу встановленням державно-монополістичних відносин і по завершенні своєї другої каденції жалкував з надмірної поспішності у запровадженні вільного ринку, у зменшенні державної присутності в економічних процесах [33, с. 167–168, с. 171].

Оцінюючи наслідки приватизації в Україні, головною претензією до режиму Л. Кучми можна висунути персональний склад „приватизаторів”, тих, хто заволодів засобами виробництва і фінансами: вони спромоглися зберегти тільки головним чином ресурсовидобувні та енерговиробничі галузі, відсунувши на периферію господарського життя високотехнологічні виробництва. Існує думка, що у запровадженні стратегії та механізмів

експлуатації ресурсів України ключовою фігурою і мотором був сам президент [32, с. 181].

Встановлення економічного і значною мірою політичного домінування олігархічних політико-економічних груп призвело до набуття українським суспільством ознак „неофеодального”, і характер наступних політичних режимів визначався тими „неофеодальними” кланами, які здобували владу за формально-демократичними процедурами. Після масової приватизації предметом політичних баталій уже не була альтернатива „вільний ринок – державне регулювання”. Тепер політична конкуренція точилася навколо доступу до державних фінансових ресурсів. У цій конкуренції постійною темою стало питання напряму геополітичного і гео економічного розвитку України.

Українські олігархи у більшості походили із радянської компартійно-господарської номенклатури, із кримінальних і напівкримінальних кіл, відповідно – з традиційною байдужістю до української етнокультурної ідентичності й з російськими мовно-культурними уподобаннями – і класичними, і модерними, і „напівблатними”. Для більшості з них природним і психологічно комфортним був євразійський (тобто підпорядкований Росії) вектор розвитку України, хоча й у формі суверенної державності. Для олігархів-неофітів збереження технологічних, фінансових і економічних зв’язків з колишньою метрополією, навіть за свого підпорядкованого становища, було запорукою збереження несподівано набутого бізнесу. Відповідно до парадоксальності політичного життя, євразійський напрям разом з олігархами підтримували, всупереч своїй класовій ненависті до капіталу, вітчизняні соціалісти та комуністи. Якщо вони й обстоювали суверенітет України, то більш як засіб, у випадку повернення до влади, захисту від контролю з боку імперського центру і як гарантію свого самовладдя.

Носіями іншого бачення були гуманітарні, культурні, значною мірою науково-технічні інтелектуальні верстви, велика частина малого і дрібного бізнесу. Усі вони розраховували на проєвропейський курс як запоруку утвердження демократії, насамперед демократичної правової системи, яка б захищала їх від свавілля бюрократії та й усього новопосталого правлячого класу. Курс на Європу підтримувала і частина великого бізнесу, орієнтованого на виробництво наукомісткої продукції або відсунутого більш потужними кланами від розподілу державних ресурсів. „Євразійці” зосередилися в основному у видобувній, енергетичній галузях або у виробництві напівфабрикатів, консервуючи технологічне відставання України. „Європейці” ж не володіли достатніми фінансовими ресурсами і виробничими потужностями, аби на практиці показати більшу ефективність європейської організації виробництва. „Євразійці” залякували населення економічним регресом у разі виходу країни з-під російського домінування. „Європейці” спокушали українців надією на майбутній прогрес і залякували крахом демократії на євразійському шляху. Особливо небезпечною стала територіальна структуризація політико-економічних груп, утвердження тих

або інших з них у різних регіонах, що вело до ідеологічної фрагментації країни і до утворення, поки що у зародковому вигляді, регіональних політичних режимів – феномену, який потребує окремого аналізу (серед наукових праць з названої проблеми можна назвати: [34–36]).

Населення опинилося розколотим у своїх геополітичних та гео-економічних уподобаннях. Адепти кожного із векторів або не мали достатньо ресурсів, щоб продемонструвати переваги своєї моделі для технологічного прориву, або виявляли байдужість до цього завдання. Руйнування національного виробництва у купі з різким скороченням частки державного сектору в економіці та з егоїзмом фінансово-промислових груп позбавило населення спільного єднального проєкту. Відповідно, і „режими-структури”, і опозиційні їм актори практично самоусунулися від спроб мобілізації країни на реалізацію проєкту, який мав би суспільну привабливість. Після завершення епохи приватизації і „неофеодалізації” країни кожному із політико-економічних угруповань не залишалося нічого іншого, як робити спроби національної мобілізації, покладаючись не на апеляцію до господарської раціональності, а на технології психологічного впливу, засновані на маніпуляції масовою свідомістю і природними емоціями людей з використанням популістської риторики. Наступні після „Епохи Кучми” політичні режими, встановлені тими або іншими переможними групами, ставали переважно політтехнологічними, ніж власне політико-управлінськими.

Протистояння „європейців” та „євразійців” стало хронічним станом українського політичного життя і почало загрожувати країні розколом. Наступний після Л. Кучми Президент В. Ющенко зробив спробу усунути цю загрозу в межах „режиму-структури” і попри свою проєвропейськість погодився призначити на посаду прем’єр-міністра євразійськи орієнтованого вихідця з Донбасу В. Януковича та мовчки сприйняти обрання спікером парламенту соціаліста О. Мороза. В. Ющенко також сподівався, що можна буде зберегти функціональність „режиму-структури” підписанням (3 серпня 2006 р.) Універсалу національної єдності першими особами держави та лідерами найбільших парламентських фракцій.

Розрахунки, що таке переструктурування режиму забезпечить компромісність у його функціонуванні, не справдилися. Не дали сподіваного результату і розрахунки на консолідацію населення навколо режиму за допомогою політтехнологій апелювання до національних почуттів, до спільної історичної пам’яті, до культурної спадщини народу. Суспільство не припиняло посилати сигнали-вимоги щодо підвищення рівня життя і, не отримуючи переконливих зворотних сигналів, розчарувалося у режимі „європейців”. Відчуваючи втрату масової підтримки, очільник режиму продовжив у не менших масштабах порядок свого попередника – формування вузького кола довірених осіб, іронічно названих „любі друзі”. Правління цього кола завершилося загальним падінням економіки й соціальної сфери [32, с. 449–447], повною втратою довіри до режиму, що підтвердилося на наступних президентських виборах, на яких В. Ющенко, набравши 5,45% голосів у першому турі, вибув із боротьби.

Наступник В. Ющенко проросійськи орієнтований В. Янукович не спромігся підтвердити соціально-економічними успіхами перспективність євразійського вектора, компенсуючи це залякуваннями тими небезпеками, які нібито ховалися у європейському курсі. Як і В. Ющенко, він робив спроби згуртувати навколо свого режиму „євразійців” і „європейців”, щоправда, не залучаючи останніх до „режиму-структури”. В цілому він продовжив „режим-порядок”, заснований на непотизмі, тепер уже виразно регіональному – розсаджування земляків з Донбасу у ключових точках державного управління з функціями наглядців.

За режиму В. Януковича особливо проявилася суть суспільно-політичного життя незалежної України як життя фактично „неофеодального” – із самовладдям місцевих бізнес-кланів і адміністраторів, з васальним характером функціонування владної вертикалі, зі свавіллям суддівської системи, із розгалуженими корупційними схемами. Режим дедалі більше сприймався як „загарбницький”, і від цієї характеристики не рятували декоративні кроки щодо організації громадянського контролю за бюрократією, розширення місцевого самоврядування чи започаткування процесу перегляду конституції. Метод балансування між протилежностями, врешті-решт, привів В. Януковича до особистого краху: майже рік він декларував намір підписати Угоду про асоціацію з Європейським Союзом і підтверджував цей намір проєвропейською риторикою, але в останню мить відмовився від підписання, що було сприйняте як „євразійський поворот”. Радикальна зміна курсу без належних для цього пояснень викликала обурення проєвропейської частини суспільства і, навпаки, вітання з боку частини проросійської. Викликана такими діями суспільно-політична криза у формі масових протестів наприкінці 2013 – на початку 2014 рр. (Революція Гідності) завершилася втечею В. Януковича і розпадом його режиму.

Прихід до влади „режиму-структури” на чолі з новим Президентом П. Порошенком не привів до появи якісно нового „режиму-порядку”. Деякі декоративні кроки – люстрація в органах влади й силових структурах (загалом проведена всупереч функціональній доцільності, явно „на угоду революційному натовпу”), залучення управлінців з інших країн (навіть тих, хто втратив довіру співвітчизників), започаткування антикорупційної кампанії й т. п. – не змогли приховати, що основні принципи управління залишилися попередніми – опертя на близьке оточення, пасивність щодо проблеми технологічного оновлення країни, підміна соціально-економічної політики політтехнологічними акціями, такими як приваблювання уваги населення до нових віртуальних зображень європейського майбутнього України, підтримання ворожих емоцій до попереднього режиму, апеляція до патріотичних почуттів для мобілізації країни на відсіч агресії з боку Росії, яка анексувала Крим та інспірувала виступи проросійських колаборантів у Донбасі й допомогла їм військовими діями та технікою, тощо. Консолідації населення навколо європейського курсу режиму сприяла підтримка Заходу у протистоянні агресії. Однак через невіршеність соціально-економічних проблем, збереження поблажливого ставлення до корупційних

схем близького кола і через появу відомостей про участь у них самого президента суспільство почало сприймати дії режиму як зраду революційним сподіванням. Зрештою, П. Порошенкока спіткала доля В. Ющенка – на президентських виборах 2019 року він хоча й вийшов у другий тур, але в ньому нищівно програв вихідцю зі сфери шоу-бізнесу В. Зеленському.

Приголомшливий результат президентських, а слідом за ними й парламентських виборів, за підсумками яких нашвидкуруч зіпленена новим президентом політична партія „Слуга народу” здобула право на формування у парламенті монобільшості, показав, що в Україні виник новий характер взаємин політичного режиму зі суспільним середовищем. Оцінка режиму і довіра/недовіра йому стали актом не тверезого осмислення, навіть не виявом соціальних настроїв, а виплеском емоцій. Згода суспільства на створення „режиму-структури” із випадково підібраних людей, багато з яких не мають управлінських навичок, чіткої політичної позиції, а то й просто життєвого досвіду, можна вважати симптомом не тільки розчарування у попередніх режимах, а й втрати надії на національний прорив. Кожен із попередніх режимів був представником тих або інших політико-економічних груп, кожна з яких була послідовною у реалізації своєї моделі державного управління. Згода на режим, позбавлений цього визначального атрибута, можна розцінити як встановлення влади залаштукованих кланів, які не мають, а може й не хочуть мати чіткого бачення внутрішньої та зовнішньої політики держави й збираються діяти винятково ситуативно, а то й корупційно, стосовно державних ресурсів. Найгірше, що можна припустити, що вони не бачать перспектив для національної незалежності й під тиском ситуативних обставин чи заради власних егоїстичних інтересів можуть піти на її згортання. Протилежним варіантом виходу зі стану національної апатії може бути самонародження жорсткого, згуртованого „режиму-структури”, чий політичний порядок може бути як демократичним, так і авторитарним.

Диверсифікація поняття „політичний” режим на „режим-порядок” і „режим-структура” може суттєво полегшити пояснення відхилення процесу функціонування політичної системи від її задуму. Той стан, що його дійшла, приміром, політична система України, підтверджує пряму залежність характеру робочого політичного „режиму-порядку” від обставин встановлення „режиму-структури”. Самоорганізацію правлячої країною групи, особливо навколо другого президента, перед тим, як було конституційно спроєктовано політичну систему, спричинило те, що надалі у країні від режиму до режиму репродукувалися принципи, норми, правила і прийоми правління, започатковані на початку незалежності. На цей період припало первісне нагромадження капіталу компраторською буржуазією. Процес характеризувався домінуванням у ньому безпринципності, корупційності, частим застосуванням насильства у конкуренції за доступ до джерел збагачення. Поведінкові зразки компраторської буржуазії, її „нові” для суспільства моральні норми швидко поширювалися на масовому рівні, стаючи ознаками нового способу суспільного життя.

Найпростішим джерелом збагачення нуворишів стало хижацьке використання природних ресурсів, чим було подано сигнал байдужого ставлення до майбутніх поколінь українців, навіть коли автори цього сигналу усвідомлювали його аморалізм. Як наслідок, аморалізм став лейтмотивом політичного процесу, проявляючись маніпулятивними політичними технологіями, популізмом, нечесною політичною конкуренцією, угодовством політичних партій перед олігархатом і т. д. Правлячі „режими-структури” стали відхилятися від запроєктованого „режиму-порядку” не тільки під тиском обставин, а й навмисно, заради забезпечення корпоративних інтересів під виглядом „політичної доцільності”.

З диверсифікацією поняття „політичний режим” легше забезпечитися від ілюзій, що зміна проєктного політичного режиму може автоматично підняти якість функціонування політичної системи незалежно від субстратного наповнення „режиму-структури”. Як показує український досвід, „режим-структура” має достатньо можливостей для запровадження на практиці суттєво відмінного робочого „режиму-порядку” функціонування системи, що робить постійно актуальним питання про те, розв’язання якої проблеми є для суспільства пріоритетним – постійне вдосконалення проєкту політичної системи чи все ж таки наповнення „режиму-структури” таким персональним складом, який був би носієм належних професійних і морально-психологічних якостей.

Бібліографічні посилання

1. Каменская Г. В. Режим политический. Политическая энциклопедия. В 2 т. Т. 2. Москва, 2000. С. 336.
2. Рогов И. М. Теория империологии. Москва, 2017. С. 380.
3. Політична система. Матеріал із Вікіпедії – вільної енциклопедії. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>
4. Политическая система. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
5. Политический режим. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
6. Political system. Wikipedia. URL: [http://en.Wikipedia.org/wiki/ Political_system](http://en.Wikipedia.org/wiki/Political_system)
7. Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку / за ред. Ф. М. Рудича. Київ : Парламентське видавництво, 2002. 327 с.
8. Політологія : Підручник / за заг. ред. В. Кремень, М. Горлач. Харків : „Єдинорог”, 2002. 640 с.
9. Политическая система общества. URL: <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec6.html>
10. Политические режимы. URL <https://www.tsput.ru/res/other/politolog/lec7.html>
11. Наумов С. Ю. Общая теория государства и права. URL: <http://be5.biz/pravo/t031/index.html>
12. Политический режим. URL: <http://be5.biz/pravo/p019/2.html#3>
13. Политическая система общества: понятие, структура, функции. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskaya-sistema-obschestva-ponyatie.html>

14. Политический режим: понятие, признаки, виды. URL: <https://jurisprudence.club/teoriya-gosudarstva-prava-uchebnik/politicheskiy-rezim-ponyatie-priznaki.html>
15. Понятие и функции политической системы общества. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/politicheskaya-sistema.html>
16. Понятие политического режима. URL: <http://www.grandars.ru/college/sociologiya/ponyatie-politicheskogo-rezhima.html>
17. Політологія : Підручник / Дзюбо І. С. та ін. Київ : Вища школа, 1998. 415 с.
18. Політична система: історія і методологія / Андрущенко В. П. та ін. Київ : Здоров'я, 2000. 632 с.
19. Політична система сучасного суспільства : навчальний посібник / Мадіссон В. В. та ін. Київ : КНУТД, 2015. 229 с.
20. Баранов Н. А., Павлов Г. А. Политики : Учебное пособие. Санкт-Петербург : Изд-во БГТУ, 2003. URL:<http://politics.ellib.org.ua/pages-154.html>
21. Цыганков А. П. Современные политические режимы: структура, типология, динамика (учебное пособие). URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s01/z0001091/st000.shtml>
22. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ : ТОВ: НВП „Інтерсервіс”, 2018. Вип. 5 (19). 525 с.
23. Литвин В. М. Украина: политика, политики, власть. Киев : Издательский Дом „Альтернативы”, 1997. 355 с.
24. Кучма Л. Вірю в Український народ. У 2 т. Т. 1. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. 456 с.
25. Кучма Л. Зламане десятиліття. Київ : „Інформаційні системи”, 2010. 559 с.
26. Кучма Л. Україна: шляхом реформ. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. 448 с.
27. Кучма Л. Україна – європейська держава. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2001. 368 с.
28. Кучма Л. Україна: європейський вибір. Київ : Видавничий дім „Альтернативи”, 2003. 400 с.
29. Кучма Л. О самом главном. Киев, 1999. 351 с.
30. Кучма Л. После майдана. Записки президента, 2005–2006. Киев–Конча-Заспа. Киев : Довира, Москва : Время, 2007. 684 с.
31. Кармазіна М. С. Президентство: український варіант. Київ : ТОВ „Бланк-Прес”, 2007. 365 с.
32. Михальченко Н., Андрущенко В. Украина, разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. В 2 т. Т. II. Киев : ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. 556 с.
33. Кучма Л. Украина – не Россия. Москва : Время, 2004. 560 с.
34. Кармазіна М., Бевз Т., Ротар Н. Регіональні політичні режими в Україні: підстави формування, специфіка функціонування, особливості трансформації. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 248 с.
35. Яремчук В. Д. Регіональні політичні режими в Україні: Львівщина (1990–2017 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 112 с.
36. Регіональні політичні режими в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.). Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. 264 с.

Стаття надійшла до редакції 02.03.2021

УДК 323.39:332.14(477.86)

Регіональна політична еліта: принципи та механізми формування (на прикладі Івано-Франківської області)

Анотація. У статті досліджується проблема, пов'язана з процесом формування політичної еліти Івано-Франківської області. Здійснена конкретизація кола політичних акторів, яких за формальними ознаками (належністю до прийняття стратегічних політичних рішень) можна віднести до регіональної політичної еліти, її основних груп (народні депутати України, керівники органів місцевого самоврядування та державної влади, керівники обласних організацій провідних політичних партій, бізнес-еліта, ідеологічна та комунікативна еліта тощо). Основна увага у дослідженні була прикута до формування шляхом виборів та призначень депутатського корпусу (Верховної Ради України, обласної ради), а також органів державної влади (обласної державної адміністрації та її структур), що дало можливість виявити та проаналізувати основні процедури та механізми елітотворення в області, що відображали складні процеси її зміни/відтворення на власній основі, оновлення шляхом залучення до неї нових представників суспільства. На основі аналізу широкої емпіричної бази підтверджена кореляція процесу елітотворення Івано-Франківщини зі загальними тенденціями трансформації політичної системи України, дією центр-периферійної парадигми. Так, в умовах становлення гібридного політичного режиму, попри значну динаміку оновлення складу основних інститутів влади області, цей процес на зламі ХХ-ХХІ ст. проходив здебільшого у формі циркуляції або репродуктивної циркуляції – обмеженого, формального процесу оновлення політичної еліти, який знаходився під впливом провідних політико-економічних груп.

В області відбулося і поступове звуження інституціональних каналів рекрутування політичної еліти, що перетворювало її на суспільну групу з неповною соціальною репрезентацією. Значна вага у процесі формування політичної еліти Івано-Франківщини „закритих” процедур та номенклатурних механізмів, часта зміна під час виборів та призначень провідних політичних акторів, що не завжди відбувалося з дотриманням спадкоємності, значно знижувало загальний потенціал регіональної політичної еліти, який залишається реалізованим неповною мірою.

Ключові слова: регіональна політична еліта, Івано-Франківська область, формування політичної еліти.

В'ячеслав Яремчук,
доктор політичних наук,
доцент, Інститут політичних і
етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
ORCID: 0000-0002-1534-1348
sl_yaremchuk@ukr.net

Vyacheslav Yaremchuk,
Doctor of Political Sciences,
Associate Professor, Kuras
Institute of Political and Ethic
Studies of National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-1534-1348
sl_yaremchuk@ukr.net

Regional political elite: formation principles and mechanisms (Ivano-Frankivsk region as an example)

Abstract. The article is dedicated to the problem related to the process of the formation of the political elite of Ivano-Frankivsk region. The main political actors of the regional political elite were specified by the formal features (their influence on the strategic political decisions) and its main groups were investigated (national deputies of Ukraine, heads of local governments and state authorities, heads of regional organizations of leading political parties, business elite, ideological and communicative elite, etc.). The main focus of the study was on the formation through elections and appointments of deputies (Verkhovna Rada of Ukraine, regional council), as well as public authorities (regional state administration and its structures), which allowed to identify and analyze the main procedures and mechanisms of elite formation in the region, reflecting the complex processes of its change/reproduction on its own basis, renewal through the involvement of new members of society. Based on the analysis of a broad empirical base, the correlation of the process of elite formation of Ivano-Frankivsk region with the general tendencies of transformation of the political system of Ukraine, the influence of the center-peripheral paradigm is confirmed. Thus, in the conditions of formation of a hybrid political regime, despite the significant dynamics of renewal of the main institutions of power in the region, this process at the turn of the XX–XXI centuries took place mostly in the form of circulation or reproductive circulation – a limited, formal process of renewal of the political elite, which was under the influence of leading political and economic groups. There was a gradual narrowing of institutional channels for recruiting political elites in the region, which turned it into a social group with incomplete social representation. Significant weight in the process of forming the political elite of Ivano-Frankivsk region „closed” procedures and nomenclature mechanisms, frequent changes during the elections and appointments of leading political actors, which did not always happen with heredity, significantly reduced the overall potential of the regional political elite, which is still not realized in the full measure.

Key words: regional political elite, Ivano-Frankivsk region, formation of political elite.

Сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, включаючи втілення адміністративно-територіальної реформи, які вносять істотні корективи у перерозподіл повноважень між центральними та місцевими органами влади і мають змінити систему взаємовідносин між державою і суспільством, викликають посилену увагу до політичної еліти країни, її здатності консолідувати суспільство навколо ідеї демократичних перетворень, утвердження засад громадянського суспільства, соціального діалогу, відповіді на ті виклики, що постали перед країною на початку XXI ст. Повною мірою це стосується і політичної еліти на рівні регіонів (областей), її спроможності щодо гармонізації суспільних відносин, артикуляції і захисту місцевих потреб, а разом з тим і бути активним учасником цивілізаційного розвитку всієї країни. У зв'язку з цим особливу

увагу викликає стан регіональної політичної еліти, зокрема, рівень її соціальної репрезентативності та інституціоналізації, поширених у її середовищі світоглядних позицій та норм поведінки, що значною мірою були детерміновані процесами формування еліти упродовж останніх трьох десятиліть.

Феномен регіональних політичних еліт став предметом дослідження вітчизняних науковців порівняно недавно – на початку XXI ст. У зв'язку з цим варто відмітити значну роль у розкритті проблеми (зокрема, за такими напрямками, як формування та трансформація регіональних політичних еліт, політичне лідерство, конкуренція еліт тощо) таких дослідників, як М. Кармазіна, Т. Бевз, М. Горбатюк, Н. Ротар, О. Зорич, А. Ясінська [1; 44], І. Кресіна, А. Коваленко, Р. Молибога, Є. Перегуда [2], І. Ворчакова [3], М. Головатий [4], А. Круглашов [5], В. Маркітанов [6], С. Рибалка [7], М. Токар [8], О. Токовенко, В. Пащенко [9], Ю. Шайгородський [10] та ін. Результатом їхніх напрацювань стало не лише залучення до наукового обігу значного масиву емпіричного матеріалу, але й визначення оптимальних теоретико-методологічних підходів досліджень, узгодження категоріального апарату.

Вагомий внесок у розробку проблеми політичної еліти безпосередньо Івано-Франківської області зробили С. Адамович [11], М. Кугутяк, Б. Гаврилів, С. Кобута [12], О. Ляшенко [13], В. Марчук, І. Доцяк, В. Климончук, І. Цепенда, М. Москалюк, О. Білоус [14], Б. Максимець [15], Ю. Мацієвський, М. Мозоль [16], А. Романюк [17], які зосереджували увагу на питаннях формування і ролі регіональної політичної еліти у початковий період державної незалежності України, її партійної структуризації, аналізували хід і наслідки різноманітних виборчих кампаній на терені області. Деякі аспекти функціонування політичної еліти Івано-Франківщини (у галузі суспільно-політичних, соціально-економічних відносин) знайшли висвітлення у дисертаційних роботах, зокрема В. Бусленко [18], Н. Запужляк [19], Т. Мадриги [20], М. Стефурака [21].

Враховуючи ж те, що проблема політичної еліти Івано-Франківської області, як певної соціальної групи, не була предметом системного дослідження, *метою статті* є конкретизація кола політичних акторів, які за своїми ознаками можуть бути віднесені до регіональної політичної еліти, визначення основних її груп, виявлення основних каналів і механізмів, які були залучені до процесу формування політичної еліти упродовж 1990–2019 рр., його регіональну специфіку та наслідки.

Процес формування політичної еліти Івано-Франківської області ми розглядаємо через систему понять та категорій, що вже стали базовими у науковому дискурсі, зокрема, через „рекрутування”, „репродукцію”, „циркуляцію” (включаючи „інкорпорацію”, „ротацію” та „ексборпорацію” [22, с. 313]), „вертикальну мобільність”, „трансформацію еліти” та ін. [23], тобто як складну систему функціонування цієї соціальної групи, її відтворення та оновлення шляхом відбору та залучення до неї нових представників суспільства. Зважаючи на багатоплановість порушеної

проблеми, автор базувався на класичних теоріях еліт (Г. Моска, В. Парето, К. Майнхейм, Р. Міхельс та ін.), у яких процес формування політичної еліти розглядався як такий, що мав конкретно-історичний характер, відображав стан цивілізаційного розвитку держави та суспільства. Разом з тим, зазначені теоретики відмічали й очевидну для нинішньої України закономірність, коли правляча політична еліта ніколи не поступалася своєю владою масам, але тільки вимушено тим групам політичних еліт, які мали переважуючі ресурси. Необхідним у дослідженні процесу формування політичної еліти Івано-Франківщини є і використання *центр-периферійної парадигми* (С. Роккан, Д. Урвін) [24], згідно з якою „Центр” і „Регіон”, включаючи групи політичних еліт, існують у певному симбіозі. Рівень взаємодії між ними, джерел напруги (включаючи боротьбу за контроль над ресурсами) був визначальним і у галузі формування політичної еліти на рівні регіону, що безпосередньо торкалося й Івано-Франківщини (як представника „периферії”).

Аналізуючи сучасні трансформаційні процеси у середовищі української політичної еліти, автор виходив з того, що вони відбувалися під впливом макрополітичних чинників, зокрема, демократичного транзиту, який хоча і сприяв набуттю її групами ознак плюралістичних та змагальних, однак, виходячи з їхніх інтересів та політичної поведінки, залишав їх глибоко відчуженими від громадян (Т. Карозерс) [25, с. 51]. Відсутність же усталених демократичних традицій навіть у разі усунення від влади автократичних еліт не створювало достатніх умов для радикального корегування/зміни політичної еліти як на загальнонаціональному, так і регіональному рівнях, що мало відповідати інтересам усього суспільства, відбуватися за його активної участі (С. Левицький, Лукан А. Вей) [26].

Базуючись на теоретико-методологічних підходах, зокрема позиційному, репутаційному та десизійному, до регіональної політичної еліти як внутрішньо згуртованої соціальної групи Івано-Франківської області ми залучаємо суб'єктів, які, володіючи необхідними ресурсами (адміністративними, політичними, економічними, інформаційними тощо), були безпосередньо або опосередковано належними до прийняття стратегічно важливих рішень для регіону (у політичній та соціально-економічній сферах, кадровій політиці, ухваленні та виконанні бюджету тощо), лобювання його інтересів на загальнонаціональному рівні. Виходячи з місця політичних акторів у владній ієрархії, ми можемо поділити сучасну політичну еліту Івано-Франківської області, до якої ми залучаємо декілька сотень осіб, на дві умовні групи. До першої з них включаємо владну еліту, яка безпосередньо належала до керівництва політичними процесами регіону: а) народні депутати України, обрані від Івано-Франківщини; б) очільники органів місцевого самоврядування (обласна рада, Івано-Франківська міська рада, керівники депутатських партійних фракцій¹); в) найвищі посадові особи органів державної влади – Івано-Франківської обласної державної адміністрації (ОДА) та її структурних підрозділів; г) керівники обласних

¹ Щодо основного загалу депутатів місцевих рад області, то, виходячи з норм законодавства, їхні повноваження та вплив на політичні процеси не виходили за межі місцевого/локального рівня.

організацій провідних політичних партій, які, за статусом, як правило, входили до владних структур. Щодо другої групи, то вона складалася з представників елітних груп, які не мали формального політичного статусу, однак з метою захисту своїх інтересів могли набувати політичної суб'єктності й, користуючись необхідними ресурсами, справляти вплив на дії формальної політичної еліти: а) бізнес-еліта; б) ідеологічна та комунікативна еліта, до якої входили діячі науки, освіти та культури, головні редактори та власники засобів масової інформації, керівники релігійних та громадських організацій.

Серед зазначених груп варто виділити бізнес-еліту, становище якої, попри ризики ведення підприємницької діяльності, було значно стабільнішим і прогнозованим, порівняно з політичними діячами, кар'єра яких була залежною від призначень чи обрання, коливання політичної кон'юнктури. З метою посилення своїх позицій у сфері підприємництва представники бізнес-еліти безпосередньо залучалися до владних структур (здобуття посади в органах державної влади, депутатського мандата) або ж створювали клієнтальні мережі, до яких входили політики різного рівня. Специфіка впливу бізнес-еліти на політичне життя області полягала у тому, що сформований у підприємницькому середовищі особливий менталітет, стереотипи поведінки вона часто застосовувала у сфері політики, що сприяло поширенню корупції, непотизму, які, зрештою, накладали свій відбиток і на систему формування політичної еліти. Значною мірою каталізатором цих процесів стало розгортання в області структур політико-економічних груп, до яких були причетні такі відомі підприємці, як В. Пінчук, В. Медведчук, Д. Фірташ, Р. Ахметов, І. Коломойський та ін.

Сучасний процес формування політичної еліти Івано-Франківщини відбувався під впливом багатьох чинників, зокрема, основних тенденцій трансформації політичної системи, рівня інтегрованості області до політичного простору країни, мережі політичних партій та їхнього політико-ідеологічного спрямування, регіональних соціокультурних особливостей та ін. Зважаючи на незначні ресурси Івано-Франківщини (площа – 2,3% території країни, населення – 3%, рівень валового регіонального продукту – до 2,4%), область, виходячи з дії центр-периферійної парадигми, переважно була об'єктом для впливів з боку провідних політико-економічних груп, які мали достатньо важелів щодо здійснення контролю над регіоном, включаючи й процес формування політичної еліти.

Становлення „нової” політичної еліти області, що розпочалося напередодні здобуття Україною державної незалежності, мало характер трансформаційних перетворень, який охоплював комплекс інституційних та політико-культурних змін, пов'язаних з її оновленням, зміною соціальної структури, світоглядних позицій, ідентичностей. Щодо початкового етапу формування політичної еліти Івано-Франківщини, який у цілому збігався з періодизацією, запропонованою низкою вітчизняних науковців – 1989–1994 рр. (Л. Мандзій [27], М. Токар [8], М. Шульга [28] та ін.), то він в умовах втрати радянсько-партійною владою важелів контролю над політичними процесами

в СРСР відбувався у формі циркуляції доповненої рекрутуванням політичної еліти (процесом відбору і залучення громадян до політики). Це призвело до досить швидкої заміни „старої” еліти „новою”, до якої були включені як представники контреліти, так і неелітних верств. Надалі темпи оновлення політичної еліти області, як і загальної політичної модернізації, були значно знижені. Головна причина цього полягала у тому, що нова політична еліта на початку 1990-х рр., більшість якої становили представники національно-патріотичних сил, у своїй діяльності значною мірою базувалася на звиклих методах і стереотипах радянського минулого [29, с. 31–32]. Її неефективні дії, втрата суспільної підтримки спровокували поступове заміщення серед політичної еліти „революційних романтиків” на „прагматиків”, представників „партій влади”, що супроводжувалося і зміною формату формування політичної еліти, тенденцією до її консервації. Зокрема, це відбувалося через прогресуючий тип зміни еліт, як „репродукція через конверсію” [23], „репродуктивна циркуляція” [27, с. 231], коли відбувався формальний, обмежений процес оновлення політичної еліти.

Істотні корективи у процес формування політичної еліти Івано-Франківщини внесло і становлення в Україні гібридного політичного режиму, поширення явищ неопатримоніалізму, формування „територіально-ієрархічної системи влади”, у якій гіперцентралізація „Центру” поєднувалася з проявами своєрідного місництва у регіонах [30, с. 60]. За цих умов базовою умовою залучення до влади була не стільки наявність у претендентів відповідної кваліфікації, а особиста лояльність, належність до клієнтелістських чи непотичних мереж. Унаслідок цього депутатський корпус рад різних рівнів, а також виконавча гілка державної влади здебільшого формувалися з урахуванням інтересів найбільш впливових політико-економічних груп, що значно обмежувало просування у політику малоконкурентних соціальних страт.

Згадані тенденції були підтверджені результатами виборчих кампаній різних рівнів. Так, гостра політична криза на завершальному етапі існування СРСР, актуалізація у суспільстві носіїв символічного, соціального та репутаційного капіталів дозволили під час виборів до Верховної Ради УРСР, місцевих виборів (1990), які відбувалися на альтернативній основі, увійти до кола регіональної політичної еліти громадським діячам, представникам науково-освітньої та культурної сфер. Представники цих соціальних груп і склали більшість серед народних депутатів України I скликання (1990–1994), обраних від Івано-Франківщини. Серед них – Б. Ребрик (член Української Гельсінської групи), М. Чучук та С. Волковецький (викладачі вищої школи), С. Пушик (письменник), В. Шлемко (театральний діяч) та ін.

Виборчі ресурси народних депутатів Івано-Франківщини були значно посилені їхньою активною громадсько-політичною діяльністю, особливо – участю у розбудові Народного Руху України за перебудову (НРУ), Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, у створенні політичних партій національно-демократичного спрямування. Серед народних депутатів України I скликання лише двоє представляли владні інститути – голова виконкому Івано-Франківської обласної ради Д. Захарук (колишній

функціонер КПУ, активний діяч НРУ) та другий секретар Івано-Франківського обласного комітету КПУ Є. Новицький, який став останнім комуністом, обраним до парламенту в одномандатному виборчому окрузі області. Варто зазначити, що серед 13 народних депутатів України I скликання, обраних в одномандатних виборчих округах Івано-Франківщини, близько третини становили мешканці столиці – відомі громадсько-політичні діячі, працівники науки та культури. Поміж них були й вихідці з області, що втратили безпосередній зв'язок з регіоном, яким місцеві висуванці були не в змозі становити конкуренції.

У майбутньому представники науки, освіти, культури, ЗМІ області зберегли певну присутність лише в органах місцевого самоврядування. Провідним же середовищем формування парламентського представництва Івано-Франківщини стали народні депутати України, представники політико-управлінської еліти, яким конкуренцію почали становити великі підприємці, що пояснювалося як концентрацією у них значних фінансових та економічних ресурсів, так і мотивацією – намірами посилити свої позиції шляхом здобуття владних повноважень. Цьому сприяла і зміна ціннісної парадигми суспільства, виборців, які у своєму електоральному виборі надавали перевагу особам, що володіли адміністративно-політичними та економічними ресурсами („впливові особи”, „роботодавці”). На наступних парламентських виборах (1994) лише кожен третій з народних обранців (народні депутати України, голова обласної ради, лікар) мали безпосередній зв'язок з областю. Інші – декілька земляків (серед них, Р. Шпек – міністр економіки України), народні депутати України, столичні високопосадовці скористалися виборчим ресурсом області.

З набуттям політичними партіями України державно-владної суб'єктності (особливо в умовах переходу до мажоритарно-пропорційної та пропорційної виборчих систем) вони стали найбільш ефективним каналом рекрутування політичної еліти області. Аналіз емпіричної бази дає можливість стверджувати, що його дія на Івано-Франківщині мала певну специфіку. Так, виходячи зі соціокультурних особливостей регіону, ustalених ціннісних орієнтирів місцевої громади (зокрема, поширеного засадничого принципу, яким керувалися виборці – „не людина, а ідея” [31, с. 82]), депутатами рад усіх рівнів (попри наявні „фільтри”, що існували під час висування кандидатів у мажоритарних виборчих округах чи формування виборчих списків політичних партій, дію адміністративного фактора) в області обиралися, як правило, прибічники національно-демократичних сил.

Зважаючи на поступову втрату впливів (у тому числі й через обмежені ресурси) політичних партій, для яких Івано-Франківщина була одним з базових регіонів (НРУ, КУН та ін.), їхню роль у рекрутуванні політичної еліти на зламі ХХ–ХХІ ст. почали переймати інші більш потужні політичні сили, як правило, опозиційні чи „партії влади”. Так, під час виборів до Верховної Ради України III скликання (1998–2002) у шести одномандатних виборчих округах області здобули мандати троє столичних високопосадовців, від області – ексміністр сільського господарства, підприємець, голова

райдержадміністрації, висунуті КУН та партією Християнсько-Демократичний Союз. За виборчими списками політичних партій народними депутатами України стали троє представників області – від КПУ (підприємець), НРУ (голова обласної парторганізації), а також від щойно створеної „регіональної партії влади” – Народно-демократичної партії (НДП) – директор науково-дослідної установи.

Гостра політична криза, що супроводжувала завершальний період президентської каденції Л. Кучми, була відображена і у результатах виборів до Верховної Ради України IV скликання (2002–2006). В Івано-Франківській області у всіх мажоритарних виборчих округах мандати депутатів здобули висуванці від опозиційного виборчого блоку політичних партій „Блок Віктора Ющенка „Наша Україна”” – у складі політичних партій національно-демократичного та право-центристського спектра. Це були переважно відомі особи, носії високого соціального статусу – М. Круць (голова ВАТ „Івано-Франківськцемент”), І. Насалик (народний депутат України), В. Мойсик (суддя Верховного Суду України), Р. Ткач (голова РДА), Є. Гірник (підприємець), Р. Зварич (народний депутат України). У загальнодержавному виборчому окрузі народними депутатами України стали лише троє представників області – народний депутат України від НРУ, підприємець від Блоку Віктора Ющенка „Наша Україна”, а також народний депутат України від КПУ. Результати виборів засвідчили як поступове звуження соціальної бази депутатського корпусу від Івано-Франківщини, так і тенденцію до консервації його кола за рахунок депутатів, високопосадовців чи великих підприємців. Верховною Радою України III скликання завершилося представництво у парламенті комуністів Івано-Франківщини. Попри існування в області мережі організацій КПУ, партія, подібно до інших політичних сил „лівої” орієнтації, виявилася неспроможною щодо просування своїх членів як до місцевих рад, так і органів державної влади.

Варто зазначити, що стрімка політична кар'єра на початку 1990-х рр. найбільш потужних політичних акторів Івано-Франківщини, які на тривалий час залучалися до загальнонаціональних політичних процесів, створювала певну проблему „вимивання” політичної еліти регіону. Унаочненням цього явища був М. Яковина – голова Івано-Франківської обласної ради I скликання, який згодом очолив Міністерство культури України. Підкреслимо, що якщо він залишив посаду голови обласної ради в умовах втрати своїх політичних позицій, то цілком відмінною була ситуація під час „виведення” з області С. Волковецького – народного депутата України I–II скликань, голови Івано-Франківської обласної ради I–II скликань, голови ОДА (1994–1997). Після звільнення з ОДА йому була запропонована посада Надзвичайного і Повноважного Посла України у Грузії. Після повернення до Івано-Франківщини на початку XXI ст. С. Волковецький уже не займав помітного місця серед регіональної політичної еліти.

Не маючи достатньої ресурсної бази, досягнути вершин політичної кар'єри у столиці вдавалося незначній частині регіональної еліти. Серед них можна назвати голову агрофірми В. Ткачука – міністра сільського

господарства і продовольства України (1991–1992) або головного лікаря області З. Митника – заступника, міністра охорони здоров'я України (2008–2010). Для більшості ж народних депутатів України з області їхнє перебування у столиці через високий рівень конкуренції було тимчасовим. Частина з них (окрім тих, хто переходив у статус пенсіонерів чи відходив від політичної діяльності) використовувала набутий досвід на рівні регіону – у структурах ОДА, обласної ради або Івано-Франківської міської ради².

Трансформація політичної системи України, що супроводжувалася зміною розстановки політичних сил на центральному і регіональному рівнях, вплинула й на процес формування органів місцевого самоврядування області. Так, соціальний склад депутатів, обраних до місцевих рад у 1990 р., відображав звичні стандарти радянського часу, коли у них здобули представництво основні страти суспільства – керівники державних установ та виробничих структур, працівники бюджетної сфери, профспілок, робітники, працівники сільського господарства, пенсіонери. Натомість наслідком високого рівня суспільного протистояння стало те, що у багатьох радах області ще в умовах існування СРСР комуністи вперше втратили монополію на владу, а низку з них очолили представники національно-демократичних сил [32].

Івано-Франківську обласну раду, у якій прибічники НРУ здобули майже 80% депутатських мандатів (зі 137 депутатів лише четверо були керівниками партійно-державних органів [33; 34, с. 42]), очолив один із засновників і перший керівник крайової організації Народного Руху України, виходець зі сім'ї політичних репресованих, художник В. Яковина (перший безпартійний і наймолодший голова обласної ради в СРСР). Міську раду обласного центру, у якій відсоток антикомуністичних сил був ще вищим, очолив аспірант Івано-Франківського інституту нафти і газу, активіст НРУ Я. Тайліх³. Обрання депутатами Івано-Франківської облради I скликання (1990–1994) стало поштовхом для подальшої політичної кар'єри, яка продовжилася і у перших десятиріччях XXI ст. для понад 10% її складу. Серед них були народні депутати України, голови та депутати обласної ради, голови районних та міських рад, виконувач обов'язків міністра культури України, голова Івано-Франківської ОДА, керівники структур РДА, партійні функціонери.

Виходячи з наших підрахунків, близько 30% [35] депутатів були переобрані до обласної ради II скликання (1994–1998). Зважаючи на значну

² Серед таких були: Д. Захарук – народний депутат України I скликання, член Конституційної комісії Верховної Ради України (у подальшому депутат обласної ради); Р. Ткач – член РНБО України, народний депутат України VI скликання (депутат обласної ради); В. Чуднов – народний депутат України VI скликання (голова Івано-Франківської ОДА); О. Сич – народний депутат України VII скликання, віцепрем'єр-міністр України (голова Івано-Франківської обласної ради); Р. Марцінків – народний депутат України VII скликання (голова Івано-Франківської міської ради). І. Насалик (народний депутат України III–IV скликань) використав посаду голови міської ради м. Калуша для повернення у політичне життя загальнонаціонального рівня у середині II десятиріччя XXI ст.

³ У подальшому головами міської ради Івано-Франківська, однієї з ключових посад у політичній ієрархії області, що відображало суспільно-політичні настрої мешканців міста, впливи політичних партій, традиційно ставали представники національно-демократичного табору – Б. Борович (КУН, 1994–1998), З. Шкутяк (НРУ, Політична партія Народний Союз „Наша Україна”, 1998–2006), В. Анушкевичус (Українська Народна Партія, 2006–2015), Р. Марцінків (ВО „Свобода”, 2015 – до ц. ч.).

перевагу серед них представників національно-демократичних сил, не стало несподіванкою, що орган очолив С. Волковецький, народний депутат України, заступник голови Івано-Франківської крайової ради НРУ. Поряд з цим місцеві вибори 1994 р. зафіксували нове явище у процесі рекрутування політичної еліти регіону – появу і зміцнення позицій у радах підприємців (керівників акціонерних товариств та фінансових установ, агрофірм, лісгоспів), що було свідченням процесів масової приватизації, формування ринкових відносин. Деякі з них уперше очолили районні ради.

Згадані процеси, пов'язані зі зміною соціально-класової структури населення, поширенням на Івано-Франківщині „регіональних партій влади” – НДП та Аграрної партії України (АПУ), формуванням регіонального політичного режиму, стали каталізаторами істотних зрушень у формуванні складу депутатського корпусу на зламі ХХ–ХХІ ст. Наприклад, провідний представницький орган влади регіону – обласна рада ІІІ скликання (1998–2002) оновилася на 88% [35]. Серед депутатів відбулося різке збільшення керівників органів державної влади, місцевих рад, особливо підприємців, що дозволило без особливих ускладнень очолити її ставленику ОДА – головному лікарю обласної клінічної лікарні З. Митнику.

Показовим щодо соціального та партійного представництва рад Івано-Франківщини був склад обласної ради ІV скликання (2002–2006). Як зазначали експерти, їхній результат був значною мірою прогнозований ще задовго до виборів. Так, попри загострення соціально-економічної ситуації (падіння життєвого рівня, поширення безробіття, трудової еміграції), радикалізації суспільства виносилася передбачення, що майбутніми депутатами й надалі стануть переважно носії високого соціального статусу – чиновники, члени „партії влади”, бізнесмени. Їхня перемога на виборах мала бути забезпечена потужними виборчими ресурсами [36]. І дійсно, результати виборів у 2002 р. виявили тенденцію як до зниження динаміки оновлення ради (73% [35]), так і формування у представницькому органі певного „кістяка”, про що свідчив соціальний зріз депутатів. Майже половину депутатського корпусу ради становили керівники структур ОДА-РДА, представники адміністративно-управлінського апарату, керівники підрозділів обласної ради. Другу позицію займали керівники державних і приватних підприємств, третю – охорони здоров'я (як правило, головні лікарі), четверту – закладів освіти різних рівнів. Поодинокими серед депутатів були очільники ЗМІ, профспілок, громадських організацій. Особливу увагу викликала партійна ідентифікація депутатів. Так, представники державного сектору переважно належали до провладних АПУ та НДП, підприємці, як правило, були безпартійними, освітяни ж у своїй більшості були членами КУН та НРУ. Попри загальну перемогу в Івано-Франківській області опозиції, слабке партійне структурування ради дозволило її очолити першому заступнику голови ОДА В. Брусу.

Загалом аналіз депутатського складу Івано-Франківської обласної ради, його зміни упродовж 1990–2002 рр. свідчив про те, що органи місцевого самоврядування області проходили своєрідну еволюцію від інститутів, які представляли „спільні інтереси громад”, до структур, які репрезентували

групи регіональної політичної еліти, були інструментами лобювання їхніх корпоративних чи особистих інтересів.

Значний вплив на процес формування політичної еліти Івано-Франківщини справляв інститут обласної державної адміністрації. Призначення їхніх голів (Представника Президента України, голови ОДА) Президентом України, виходячи з ситуації, відбувалося у діапазоні: призначення з кола панівної в регіоні політичної сили, призначення згідно з консенсусом еліт або ж призначення нав'язаного кандидата. Прикладом останнього може слугувати призначення Президентом України Л. Кравчуком на посаду Представника Президента України в Івано-Франківській області у 1992 р. В. Павлика (колишнього функціонера КПУ), що відбулося всупереч позиції керівництва обласної ради [37]. Це призвело до загострення кризи у лавах НРУ, який невдовзі втратив вплив як у владних структурах регіону, так і на процес формування політичної еліти.

Наслідком же тогочасних вимог законодавства щодо призначень Представників Президента України („призначаються після погодження їх кандидатур з відповідними радами народних депутатів” [38]) стало те, що перший склад очільників чотирнадцяти РДА Івано-Франківщини (1992) виявився найбільш підготовленим для виконання своїх обов'язків. Це були відомі особи, включаючи голів виконавчих комітетів районних рад, керівників підприємств, що забезпечило більшості з них тривалу політичну кар'єру. Це підтверджували й біографічні дані голів РДА. Починаючи з 1994 р. майже третина з них була обрана головами районних рад [39], інші – очолювали обласну раду, були депутатами обласної ради, керівниками структур ОДА, головами обласних організацій політичних партій, керівниками виробничих структур, серед них Бурштинської ТЕС та ін.

Починаючи з другої половини 1990-х рр. в Івано-Франківській області, як і в країні в цілому, хоча призначення голів ОДА і відбувалося у кожен президентську каденцію з певними особливостями (виходячи з політичної ситуації, рівня взаємодії/протистояння „Центру” і груп регіональної політичної еліти), вони мали певну спільність. Річ у тім, що попри постійні заяви влади щодо дотримання прозорості та публічності під час призначення керівників органів державної влади в регіонах (включаючи конкурсний відбір кандидатів, громадські слухання) вони здебільшого мали характер закритого типу рекрутування політичної еліти, далекого від публічності та контролю з боку суспільства.

Унаочненням цього було перше (після завершення дії Конституційного Договору між Верховною Радою України та Президентом України; 1995) призначення Президентом України Л. Кучмою головою Івано-Франківської ОДА представника аграрної еліти М. Вишиванюка, який найдовше (13 років з перервами) керував областю. Стрімка політична кар'єра останнього була пов'язана як з його земляком, ексміністром сільського господарства і продовольства України В. Ткачуком, так і лобюванням його призначення з боку керівництва АПУ. У період першої каденції (до 2004 р.) голова ОДА, як функціонер АПУ, надавав сприяння у створенні мережі регіональних „партій

влади” – АПУ та НДП, які мали стати провідними каналами рекрутування політичної еліти регіону. У 2010–2013 рр. М. Вишиванюк утілював настанови Президента України В. Януковича щодо перетворення Партії регіонів на домінуючу політичну силу Івано-Франківщини.

За період 1992–2019 рр. в Івано-Франківській області відбулося дев'ять призначень голів ОДА, більшості з яких не вдалося утриматися на своїй посаді упродовж всієї каденції. Серед них – В. Павлик (безпартійний; 1992–1995), С. Волковецький (ДемПУ; 1995–1997), М. Вишиванюк (АПУ; Партія регіонів; 1997–2004, 2010–2013), Р. Ткач (НРУ; 2005–2007), М. Палійчук (Політична партія „Наша Україна”; 2007–2010), В. Чуднов (Партія регіонів; 2013–2014), А. Троценко (ВО „Батьківщина”; 2014), О. Гончарук (безпартійний; 2014–2019), Д. Шмигаль (безпартійний; 2019). Аналіз біографій голів ОДА дає підстави для твердження, що серед головних критеріїв, які вплинули на їхнє призначення, були особисті знайомства, протекція, належність до певних політико-економічних груп. Якщо перші очільники області призначалися на посади маючи досвід роботи на рівні керівників виконавчих комітетів обласної ради, то наступні – радника Президента України, ексголови РДА, міського голови районного центру, екснародного депутата України, підприємців, директора Бурштинської ТЕС.

З головами ОДА, як провідними політичними акторами в області, формуванням ними „своєї команди” (включаючи голів РДА, які призначалися переважно з-поміж приватних підприємців та державних службовців) було безпосередньо пов'язане поширення такого феномену, як регіональні політико-економічні групи, головною ознакою яких було зрощення політики та великого бізнесу. Особливістю цих груп (симбіозу політичних, економічних, адміністративних, соціальних та ін. складників), які на регіональному рівні втілювали стратегію з просування своїх кадрів до органів влади, було те, що вони претендували на представництво інтересів не лише адміністративно-територіальної одиниці, але й місцевої громади загалом [40, с. 8, 20]. Згадана формація, яка істотно впливала на процес формування регіональної політичної еліти, виявилася нестійкою, адже вона цілком залежала від результатів президентських виборів, які відбувалися переважно в умовах гострого протистояння. Їхнім наслідком було регулярне (переважно без дотримання спадкоємності) оновлення керівників обласних органів державної влади. Однак навіть після усунення з посад більшість керівників структур ОДА–РДА (у статусі народних депутатів України, депутатів місцевих рад, підприємців) мали достатньо важелів для впливу на політичні процеси області.

Значний, а разом з тим і суперечливий вплив на процеси формування регіональної політичної еліти у перших десятиліттях ХХІ ст. справили такі знакові події, як „помаранчева революція” та Революція Гідності. Внаслідок першої з них, попри гостре збурення суспільно-політичної ситуації, у каденцію Президента України В. Ющенка (2005–2010) на Івано-Франківщині відбулося формальне оновлення регіонального політикуму, яке здебільшого зводилося (разом зі зміною партійної ідентифікації) до циркуляції політичних

гравців області між органами виконавчої влади і місцевого самоврядування, частково – появи нових (переважно з кола підприємців), що відбувалося під патронатом політичних партій з „помаранчевого табору”. Практика здобуття у цей час посад чи депутатських мандатів небезпідставно дала привід політичним експертам для обґрунтованого висновку, що наслідками революції в області скористалися насамперед особи, які мали високий соціальний статус, були належними до влади, фінансових потоків [41].

Гостра конкуренція у середовищі членів „помаранчевої коаліції”, наростання системної кризи зробили процес формування кадрового складу державних органів влади в області особливо напруженим. Саме через це Президент України В. Ющенко був вимушений на початку своєї каденції (2005) призначити головою ОДА народного депутата України, члена НРУ Р. Ткача. Щодо голів РДА, то ці посади заміщувалися на основі квотного принципу, де представників пропрезидентської Політичної партії Народний Союз „Наша Україна” (НСНУ) доповнювали функціонери ВО „Батьківщина”, КУН, НРУ та інших політичних партій. Особливістю призначень до структур ОДА-РДА цього періоду було те, що на адміністративні посади з політичних мотивів (через декілька років це було і причиною відставки) часто призначалися особи, які не мали відповідної кваліфікації або ж були родичами, партнерами по бізнесу [42]. Незадовільні для пропрезидентських політичних сил в Івано-Франківській області результати виборів до Верховної Ради України V (2006–2007) та VI (2007–2012) скликань стали приводом до чергової ротації керівників державних структур, зміцнення їх своєю креатурою. У 2007 р. головою ОДА став кум В. Ющенка М. Палійчук, розпочалася хвиля заміни очільників РДА, що супроводжувалося політичними скандалами, негативним чином впливало на рівень легітимності влади.

Зміна владної еліти у столиці, нове партійно-політичне структурування на регіональному рівні внесло чергові корективи до процесу оновлення політичної еліти Івано-Франківщини. Запровадження на місцевих виборах 2006 р. пропорційної виборчої системи підтвердило остаточну зміну пріоритетності каналів рекрутування політичної еліти на користь більш конкурентоздатних – державного апарату, органів місцевого самоврядування, бізнесу та особливо політичних партій. Зважаючи на це, у місцевих радах повну домінацію отримали висуванці від політичних партій „помаранчевого блоку”. Так, в обласній раді V скликання (2006–2010), депутатський корпус якої оновився на 75%, понад 2/3 її становили представники від пропрезидентського Блоку „Наша Україна” та політичної сили експрем’єр-міністра України Ю. Тимошенко „Блоку Юлії Тимошенко” [35]. Логічним стало і те, що головою облради (висунутого на безальтернативній основі) було обрано І. Олійника (НРУ, голова правління ВАТ „Житлобуд” м. Івано-Франківська).

Вартий уваги й соціальний склад депутатів оновленої облради, який свідчив про домінування у представницькому органі вищих страт суспільства, які володіли або використовували актуальні ресурси (адміністративні, фінансові, медійні тощо). Порівняно з минулим складом обласної ради, у

новому відбулося посилення процесу партизації депутатів (відсоток партійних депутатів підвищився до 75%), а також поява нових категорій депутатів – професійних партійних працівників (6%), помічників-консультантів народних депутатів України (4%). Істотно зменшилася кількість державних службовців (до 27%), керівників структур місцевого самоврядування (до 8%), що було пов'язано з перетворенням бізнесменів-депутатів на керівну групу [35], що впливало на хід роботи ради, характер прийняття політичних рішень [43]. Цьому сприяла і комерціалізація діяльності політичних партій, які широко відкрили доступ підприємцям до своїх виборчих списків.

Згаданий процес мав взаємовигідний характер: партії отримували можливість для залучення до своїх виборчих фондів спонсорської допомоги, розширення електоральної бази, останні – „партійну парасольку” для захисту і просування своїх інтересів. Наявність же декількох десятків депутатів (у статусі гендиректорів, голів правлінь, голів спостережних рад), що представляли провідні суб'єкти господарювання Івано-Франківщини (Бурштинська ТЕС, ВАТ „Івано-Франківськцемент”, ВАТ „Прикарпаттяобленерго”, ВАТ „Укрнафта”, ТзОВ „Карпатнафтохім”, ДП „Кнауф маркетинг Івано-Франківськ”, „Івано-Франківськоблагрополіс”, обласні філії АБ „Київська Русь”, ЗАТ „КБ „ПриватБанк”” та ін.) вказувала на міцні позиції у раді регіональних та загальнонаціональних політико-економічних груп.

Щодо виявленої у 2006 р. партійної ідентифікації депутатів (зокрема, бізнесменів, державних службовців), то вона здебільшого мала нестійкий, ситуативний характер. Це провокувалося і владною столичною елітою, яка, заносючи до своїх виборчих списків впливових місцевих осіб, діставала можливість швидкого „проникнення” до регіону. Останнє відповідало поширеній практиці в Україні, коли представники груп регіональної політичної еліти з метою утримання чи посилення своїх позицій у разі зміни політичної кон'юнктури з легкістю „відмовлялися від партій” [44, с. 36], які були для них інструментом входження у політику, на користь більш потужних політичних сил⁴.

Певною несподіванкою складу обласної ради V скликання стало істотне зростання ваги таких малоконкурентних каналів рекрутування політичної еліти, як бюджетні організації (головним чином за рахунок керівників закладів охорони здоров'я), ЗМІ (керівники обласного телебачення, провідних газет), вищі навчальні заклади (від аспірантів до ректорів установ), громадські організації та галузеві профспілки (лідери організацій).

⁴ Згадана ситуація стосувалася низки політичних партій, які свого часу мали провідні впливи на Івано-Франківщині – НРУ, КУН, „Народна Партія” (колишня АПУ) та ін. Показовою була ситуація, пов'язана і з Українською партією, базою для якої була Калусько-Долинська агломерація, де були зосереджені провідні об'єкти нафтодобування та хімічної промисловості області. Починаючи з 2010 р. партія сприяла просуванню до органів місцевого самоврядування регіону, обласної ради низки державних службовців та підприємців, які свого часу залишили своє членство у політичних партіях, що перейшли у статус маргінальних. Однак, як засвідчили наступні вибори, партія, втрапивши свою потужність, позбулася не лише своїх найбільш відомих висуванців, але й деяких керівників, що стали учасниками нових політичних проєктів.

Сукупна частка цих депутатів у раді доходила до рекордної відмітки у 20%. Переважна частина з них була представлена членами провладних політичних партій, що свідчило про намір лідерів останніх використати, в умовах браку „вільних” кадрів, ресурси найбільш рейтингових представників суспільства.

За подібним сценарієм відбувалося оновлення регіональної політичної еліти Івано-Франківщини і після перемоги Революції Гідності. Так, уже у березні-квітні 2014 р. після звільнення усіх прибічників „регіоналів” в області була повністю оновлена ланка державного управління (головою ОДА було призначено висуванця від ВО „Батьківщина”), керівники якої у більшості були активістами місцевого Євромайдану. Однак після позачергових президентських виборів (травень, 2014), на яких перемогу здобув П. Порошенко, ним були розпочаті дії, що відверто розходилися з його програмою „Жити по-новому”, але спрямовані на посилення власних впливів на провінційні еліти. Напередодні позачергових парламентських виборів на Івано-Франківщині було змінено керівництво ОДА, у якій провідні посади обійняли прибічники партії „Блок Петра Порошенка „Солідарність”” та „соратники по бізнесу”. В області розпочалася гарячкова розбудова структур нових „партій влади”, „вінницького клану”, які, прикриваючись патріотичними гаслами, активно створювали політичні мережі, побудовані за ієрархічним принципом і сконцентровані на Президента України П. Порошенка та Прем’єр-міністра України А. Яценюка. Наслідком згаданих заходів стало те, що на виборах до Верховної Ради України VIII скликання (2014–2019) в Івано-Франківській області переконливу перемогу здобули представники пропрезидентських політичних сил. Останнє дозволило владі завершити і чергове оновлення ланки керівників РДА. Його головна мета полягала у позбавленні від політичних конкурентів, включаючи й активістів Революції Гідності. Про це вказував і аналіз якісного складу голів РДА, серед яких лише половина мала досвід діяльності районного масштабу, а серед призначенців були й випадкові особи („тимчасово безробітні”).

Остання спроба активно скоригувати склад регіональної політичної еліти Івано-Франківщини у добу президентства П. Порошенка відбулася на місцевих виборах 2015 р. Однак попри використання значних фінансових ресурсів, адміністративного чинника висуванцям від пропрезидентських політичних сил не вдалося стати панівною політичною силою в органах місцевого самоврядування області. Разом з тим, зафіксована на виборах низька явка виборців, високий рівень виборчих бюлетенів, визнаних недійсними, по суті, було формою вияву незгоди громадян з діями політичних партій, їхньою виборчою пропозицією – виборчими списками, у яких і надалі превалювали чиновники та підприємці. Про це свідчив і склад депутатів обласної ради VII скликання (2015–2020), низка з яких змінила свою партійну ідентифікацію. Він був сформований головним чином з топменеджерів акціонерних товариств, приватних підприємців, державних службовців, працівників апарату ОДА, керівників місцевих рад, нагадуючи радше „клуб багатіїв” [45]. Присутність серед депутатів представників закладів освіти та охорони здоров’я аж ніяк не свідчила про дотримання

принципів рівності й відкритості у процесі відбору і просування у політику кращих представників суспільства. Загалом можемо відзначити, що процес елітотворення в Івано-Франківській області цього періоду засвідчив загальну тенденцію, притаманну Україні – „громадянське суспільство, яке вийшло на вулиці, зокрема і в українській столиці, практично не потрапило до еліт при владі” [46].

Акценти у процесі формування політичної еліти Івано-Франківської області були істотно змінені на початку каденції Президента України В. Зеленського. Першим значним кроком у цій царині стали незвичні дії, пов'язані не зі зміною керівників держадміністрацій, а зосередження на позачергових виборах до Верховної Ради України (липень, 2019). Передвиборчу агітацію президентська команда проводила під популістськими гаслами „перезавантаження влади”, появи у політиці „нових облич”, що разом з актуалізацією альтернативних каналів рекрутування політичної еліти чи не автоматично усувало з „виборчої дистанції” багатьох політичних „важковаговиків” області. Це було завуальованим виявом використання маніпулятивних технологій, адміністративного ресурсу, що створювало додаткові шанси на перемогу прибічникам нової „партії влади”. Результатом цього стало суцільне оновлення у 2019 р. парламентського представництва області – з десяти обраних народних депутатів України вісім були висунуті політичною партією „Слуга народу” (голова міської ради, приватний підприємець, фермер, юрист-консультант, помічник народного депутата України), які переважно були невідомі широкому загалу, не брали активної участі у політичному житті [47].

Використання популізму дозволило Президенту України В. Зеленському уникнути загострення ситуації й під час призначень керівників в органах державної влади. Передусім, це торкалося призначення (серпень, 2019) голови ОДА Д. Шмигала – перший приклад висунення на провідну політичну посаду особи з іншого регіону – Львівської області, який нетривалий час очолював Бурштинську ТЕС (структуру ПАТ „ДТЕК Західенерго”). У закритому режимі (попри заяви влади щодо використання прозорих процедур, здійснення онлайн-проєкту LIFT) відбувся і процес призначень голів РДА. Ними стали переважно колишні функціонери підрозділів ОДА-РДА, призначені за часів президентської каденції П. Порошенка, підприємці, колишні помічники-консультанти народних депутатів України, що вказувало на збереження напрацьованих зв'язків з певними групами політичної еліти. Тобто, процес оновлення керівництва органів державної влади області попри анонсоване владою застосування демократичних принципів („рівні можливості”, „соціальний ліфт”, „нові обличчя”, „чесний і прозорий відбір”) і надалі базувався на використанні номенклатурного принципу, що, зрештою, ми можемо схарактеризувати як втілення репродуктивної циркуляції еліти. Згаданий процес відбувався в умовах посилення позицій певних політико-економічних груп (найбільш впливові з них очолювали Р. Ахметов, І. Коломойський та ін.), які, користуючись своїми креатурами, прагнули розбудовувати нові політичні мережі, що уявлялося вельми актуальним на тлі адміністративно-територіальної реформи в Україні.

Підбиваючи підсумки, можемо дійти *висновку*, що процес формування політичної еліти Івано-Франківщини упродовж останніх тридцяти років був зумовлений як чинним в Україні політичним режимом, так і регіональними соціокультурними особливостями. Аналіз результатів виборів депутатів різного рівня, кадрових призначень до органів державної влади вказує на те, що процес формування/оновлення політичної еліти області значною мірою відбувався під впливом конкурентних політико-економічних груп. Він не завжди мав публічний характер, що призводило до посилення тенденції використання закритих процедур щодо відбору і просування у політику, зниження рівня соціальної репрезентативності еліти. Створення неформальних ієрархій, політичних клієнтел, що утруднювало просування у владу Івано-Франківщини нових суб'єктів, повною мірою відбивав процес формування керівного складу структур органів державної влади. Постійна ж ротація складу державних адміністрацій призводила до порушення спадкоємності влади, зниження рівня її легітимності. Якісного оновлення політичної еліти Івано-Франківщини, демократизації її складу, включаючи розширення каналів рекрутування політичної еліти, не принесли ні „помаранчева революція”, ні Революція Гідності. Натомість визначальна дія центр-периферійної парадигми призводила до того, що процес формування політичної еліти на Івано-Франківщині, її оновлення і надалі відбувався поза громадським контролем, без якого неможливо розв'язати проблему її ефективного функціонування в інтересах держави та суспільства.

Перспективи подальших досліджень. Сучасні виклики, що постали перед країною, необхідність поглибленого дослідження проблеми політичної еліти на регіональному рівні вимагають як пошуків нових тем для досліджень, так і певної методологічної еволюції, використання міждисциплінарних підходів. Зокрема, це стосується застосування просопографічного методу, який дозволяє більш чітко окреслити й детально вивчити склад елітарних груп, горизонтальні та вертикальні зв'язки у їхньому середовищі, виявити регіональну специфіку і зв'язок між механізмами соціальної мобільності та еволюції еліт. Наступної концептуалізації, цілісного розгляду потребують питання щодо ціннісних орієнтацій груп політичної еліти та їхньої політичної поведінки, внутрішньої структури політичної еліти, її сегментування за вектором „керівна еліта – опозиційна еліта”, особливості взаємовідносин у середовищі елітних груп та їхньої взаємодії з неелітними прошарками суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Регіональні політичні еліти в Україні: аналіз літератури з проблеми та характеристика емпіричної бази для вивчення феномену (кінець 1991–2018 рр.) / за ред. М. С. Кармазіної. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 264 с.

2. Кресіна І. О., Коваленко А. А., Молибога Р. М., Перегуда Є. В. Демократія і регіональна еліта: політико-правові проблеми влади в столиці України – місті Києві. Київ : Логос, 2005. 216 с.

3. Ворчакова І. Є. Регіональна політична еліта: принципи структуризації та можливості лобіювання інтересів. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 2014. № 1132. Вип. 27. С. 82–87.

4. Головатий М. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст. Політичний менеджмент. Спеціальний випуск. 2006. С. 42–47.
5. Круглашов А. Місцева еліта: регіональна чи периферійна? Віче. 1998. № 5. С. 59–66.
6. Маркітанов В. Регіональні політичні еліти Львівщини та Хмельниччини (порівняльний аспект). Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : збірник наукових праць. Львів, 2005. Вип. 16. С. 79–82.
7. Рибалка С. В. Особливості формування і функціонування регіональних політичних еліт в сучасній Україні. Грані. 2015. № 8. С. 47–52.
8. Токар М. Регіональна політична еліта: тенденції творення. Науковий вісник Ужгородського університету: Серія: Політологія. Соціологія. Філософія. Ужгород : Видавництво УжНУ „Говерла”, 2009. Вип. 13. С. 297–299.
9. Токовенко О., Пащенко В. Дослідження регіональних політичних еліт: у пошуках теоретичного обґрунтування. Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2009. Вип. 44. С. 108–116.
10. Шайгородський Ю. Українська політична еліта: стереотипні практики і виклики сучасності. Сучасна українська політика. 2013. Вип. 29. С. 311–334.
11. Адамович С. В. Соборність та регіональний розвиток у суспільно-політичному житті незалежної України. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 884 с.
12. Кугутяк М., Гаврилів Б., Кобута С. Літопис державотворення на Прикарпатті (1988–2001). Івано-Франківськ : Плай, 2002. 99 с.
13. Ляшенко О. Електоральний вибір жителів Галичини як джерело для удосконалення державної регіональної політики в Україні. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2016. № 6. С. 134–151.
14. Івано-Франківщина у виборах–2006: регіональний вимір / Марчук В., Доцяк І., Климончук В., Цепенда І., Москалюк М., Білоус О. : монографія. Івано-Франківськ : Лік, 2007. 108 с.
15. Максимець Б. Результати участі національно-демократичних партій в місцевих виборах-2010 на Івано-Франківщині. Гілея. 2011. Вип. 44. С. 682–689.
16. Мозоль М., Мацієвський Ю. Політична ситуація в Івано-Франківській області напередодні президентських виборів. Слово і діло. 2018. 24 вересня. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2018/09/24/stattja/polityka/politychna-sytuacziya-ivano-frankivskij-oblasti-naperedodni-prezydentskyx-vyboriv>
17. Романюк А. Формування регіонального формату політичного процесу: на прикладі Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей. Актуальні проблеми політичної науки. Вип. 4. Ужгород, 2018. С. 37–52.
18. Бусленко В. В. Становлення і трансформація політичних інституцій Західного регіону України в 90-х рр. XX ст. : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Чернівці, 2002. 24 с.
19. Запухляк Н. І. Суспільно-географічні засади функціонування ринку праці та зайнятості населення (на прикладі Івано-Франківської області) : автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02. Київ, 2007. 21 с.
20. Мадрига Т. Б. Регіональні виборчі кампанії початку XXI століття (на прикладі західних областей України) : автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Львів, 2011. 21 с.
21. Стефурак М. М. Механізми взаємодії політичної опозиції та влади на прикладі західних областей України : дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02. Київ, 2017. 248 с.
22. Парето В. Компендиум по общей социологии / пер. с итал. А. А. Зотова; Гос. ун-т Высшая школа экономики. 2-е изд. Москва : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2008. 511 с.

23. Правляча еліта сучасної України. Аналітична доповідь. № 10. Київ. Січень 1998 / Шульга М. та ін. Інститут соціології НАН України. URL: <http://i-soc.com.ua/institute/elit.pdf>
24. Роккан С, Урвин Д. В. Политика территориальной идентичности. Исследования по европейскому регионализму. URL: <http://pavroz.ru/files/rokan politicsofterritorialidentity.pdf>
25. Карозерс Т. Конец парадигмы транзита / пер. А. Н. Кулика. Политическая наука. 2003. № 2. С. 42–65.
26. Левицкий С., Лукан А. Вэй. Подъем конкурентного авторитаризма. Strategic Group Sofia future strategies for Ukraine. Интелрос. 2018. URL: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/121-2018/37299-podem-konkurentnogo-avtoritarizma.html>
27. Мандзій Л. Формування політичної еліти України (1991–1994 р.). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя, 2008. Вип. XXIV. С. 230–235.
28. Шульга М. О. Етапи становлення політичної еліти в Україні в роки незалежності. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2006. № 4. С. 24–37.
29. Михальченко Н., Андрущенко В. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. Т. II. Киев : ИПиЭНИ им. И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. 556 с.
30. Татаренко Т. М. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти): монографія / НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. 405 с.
31. Стефурак М. Взаємодія влади і опозиції під час виборчої кампанії 2012 р. у Галичині. Вісник Прикарпатського університету. Політологія. 2013. Вип. 6–7. С. 81–84.
32. Заява Івано-Франківської обласної Ради народних депутатів. Прикарпатська правда. 1990. 25 квітня. С. 1.
33. Повідомлення обласної виборчої комісії по виборах депутатів Івано-Франківської Ради народних депутатів про підсумки виборів депутатів обласної Ради 4 березня 1990 року. Прикарпатська правда. 1990. 10 березня. С. 3.
34. Кобута С., Кобута Л. Демократичні вибори в Україні 1990 року: особливості проведення та наслідки. Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. Вип. 17. С. 35–45.
35. Підраховано за: Івано-Франківська обласна рада: офіційний вебсайт. Перелік депутатів попередніх скликань. URL: <https://orada.if.ua/>
36. Костюк І. Прикарпатські тіні. Український регіональний вісник. 2001. 1 грудня. С. 12–15.
37. Репресований „губернатор”: історія про колишнього очільника Івано-Франківської ОДА Василя Павлика. Правда. 2020. 24 січня. URL: <https://pravda.if.ua/represovanyj-gubernator-istoriya-pro-kolyshnogo-ochilnyka-ivano-frankivskoyi-oda-vasylya-pavlyka/>
38. Закон України „Про Представника Президента України”. 1992. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2167-12#Text>
39. Про увільнення з посад Представників Президента України у районах Івано-Франківської області. Указ Президента України. 1995. 27 лютого. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/152/95#Text>
40. Лісничук О., Сушко О. Чи є політико-економічні групи перешкодою для політичного розвитку України? Київ : Фонд ім. Фрідріха Еберта, Регіональне представництво в Україні, Білорусі та Молдові, 2005. 76 с.

41. Довбуш О. Політична еліта Прикарпаття-2. Народжені помаранчевою революцією. Наше місто НАДВІРНА. 2008. 14 листопада. URL: <https://nashe-misto.at.ua/news/2008-11-14-277>

42. Довбуш О. Політична еліта Прикарпаття. Частина перша. Народжені в СРСР. Малакава. 2008. 10 листопада. URL: <http://www.malakava.if.ua/articles/7564>

43. Виборчий процес-2006 в Україні: політико-правові аспекти та регіональні особливості / укл. А. С. Романюк, Л. С. Скочиляс. Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2006. URL: http://postua.info/an_zvit_2006/monitoring-frankivsk_04_06.htm

44. Кармазіна М. Регіональні політичні партії в Україні (1991 – початок 2018 рр.). Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2018. Вип. 1 (93). С. 3–54.

45. Баран Л. Відомо, хто є найбагатшим і найбіднішим в Івано-Франківській облраді. Galka.if.ua. 2017. 26 травня. URL: <https://galka.if.ua/vidomo-hto-ye-naubagatshim-i-naubidnishim-v-ivano-frankivskiy-oblradi/>

46. Андреас Каппелер: „Революція гідності показала, що справа формування української еліти не є безнадійною”. Тиждень. ua. 2019. 25 серпня. URL: <https://m.tyzhden.ua/publication/233964>

47. Зазуляк А. „Слуга народу” вважає себе недостатньо освіченим для Ради, – результати поліграфу. 24 канал. 2019. 24 жовтня. URL: https://24tv.ua/novini_tag1117/sluga_narodu_vvazhae_sebe_nedostatno_osvichenim_dlya_radi__rezultati_poligrafu_n1223883

Стаття надійшла до редакції 16.02.2021

УДК 321.7:[004:007]

Перевтілення демократії в інформаційну добу: роль нових медіа та громадянського комунікування

Анотація. Стаття ставить за мету окреслити перетворення у функціонуванні сучасної демократії як форми правління, дослідити вплив сучасних медіа на механізми її втілення. Оцінюється завдання щодо збереження її основоположних принципів у період інформаційної революції (перш за все у медіасфері) та змін форм і способів комунікування громадян у перебігу політичної взаємодії. Теоретико-концептуальною основою для розгляду вказаних процесів обрано модель „моніторної демократії”, в основі якої лежить „idea of the monitorial citizen” і яка обумовлена швидким зростанням різноманітних позапарламентських (позапредставницьких) механізмів контролю влади. Серед них для нас найважливішим є швидкий розвиток медійних інструментів, а саме – соціальних мереж. Імператив виборів, політичних партій та парламентського життя, типових для представницької демократії протягом останніх двох століть історії цивілізації, нині поступається потенціалу інших суб’єктів суспільного життя впливати на політичні рішення громадян. Також автор вказує на ту обставину, що технологічні компанії, які сконцентрували в собі як інформаційну – мікротаргетоване постачання інформації на основі психологічного профайлінгу, – так і бізнес-діяльність, демонструють

новий феномен, який оцінюється громадянами як найбільш компетентний та етичний центр тяжіння і довіри. Водночас уряди, незалежні громадські інституції та традиційні медіа сприймаються як менш компетентні та етичні. Така концентрація в одному суб’єкті (невелика група технологічних компаній) інформаційного та корпоративного впливу є новим викликом для демократії. Відповідно, базові принципи, що забезпечують її функціонування як найбільш успішної форми правління, а саме: виборність і контроль влади, захист прав людини, участь громадян у політичному житті та управлінні, верховенство права та підзвітність владних установ, запобігання узурпації владних повноважень – сьогодні зазнають теоретичного переосмислення, втілюються у нових політичних практиках. Крім того, вони (засади демократії) торпедовані негативними явищами періоду трансформації та політичної турбулентності, серед яких найбільш загрозовим є популізм в усіх його проявах.

Ключові слова: представницька демократія, моніторна демократія, медіакратія, конструктивна журналістика, громадянське комунікування, соціальні мережі.

Сергій Даниленко,
доктор політичних наук,
доцент,
Інститут міжнародних
відносин Київського
національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-3873-2525
danilenko_s@univ.kiev.ua

Serhiy Danylenko,
Doctor of Political Sciences,
Associate Professor,
Institute Of International
Relations Taras Shevchenko
National University of Kyiv
ORCID: 0000-0003-3873-2525
danilenko_s@univ.kiev.ua

Transformation of democracy in the information age: the role of new media and civic communication

Abstract. The article aims to outline the transformation in the functioning of modern democracy as a form of government, to explore the influence of modern media on the mechanisms of its implementation. The issue is raised about the preservation of its fundamental principles during the information revolution (primarily in the media sphere) and changes in the forms and methods of communication of people during political interaction. The model of „monitoring democracy” was chosen as the theoretical and conceptual basis for considering these processes, which is based on the „idea of a monitoring citizen” and which is caused by rapid growth of various extra-parliamentary (non-representative) mechanisms of government. Among them, the most important for us is the rapid development of media instruments, namely social networks. The imperative of elections, political parties and parliamentary life, typical for representative democracy over the last two centuries of the history of civilization, is now far behind the capacity of other actors of public life to influence the political decisions of citizens. The author also points to the fact that technology companies, which have concentrated both information – microtargeting supply of information based on psychological profiling, and business activities, demonstrate a new phenomenon, which is assessed by citizens as the most competent and ethical center of gravity and trust. At the same time, governments, independent public institutions and traditional media are perceived as less effective and ethical. Such a concentration of information and corporate influence in one actor (a small group of technology companies) is a new challenge for democracy. Respectively, basic principles that ensure its functioning as the most successful form of government, namely – election and control of power, protection of human rights, participation of citizens in political life and governance, rule of law and accountability of government agencies, prevention of usurpation of power – nowadays experience theoretical rethinking, and are embodied in new political practices. In addition, they (foundations of democracy) are torpedoed by negative phenomena of the period of transformation and political turbulence, among which populism in all its manifestations is the most threatening.

Key words: representative democracy, monitoring democracy, mediocracy, constructive journalism, civic communication, social networks.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Твердити, що українське суспільство остаточно визначилося зі своїм політичним статусом – політичний клас загалом монолітний у своїх намірах та діях, об'єднаний спільною ідеологією, а громадяни у своїй активній більшості поділяють його ініціативи і при цьому довіряють йому, беручи участь у суспільно-політичному житті, підтримують форми державного управління та економічну модель, – сьогодні у наукового та експертного товариства немає підстав. Декларуючи демократичний транзит, Україна долає цей шлях „цивілізаційними манівцями”. Національний історичний поступ ускладнюється ще й тим, що сама демократія зазнає трансформацій та торпедується у політичному вимірі – популізмом (зокрема, трампізм (США), джестеризмом (Україна, Гватемала – Джиммі Моралес, Італія – Беппе

Грілло) та новітнім авторитаризмом (путінізм: Росія, Угорщина, Туреччина), лівим державним капіталізмом (Китай)). Схожа картина і в економічному сенсі – пандемічна криза, в екологічному – зміни клімату та потреба у рішучих спільних рішеннях провідних країн світу, а також бізнесовому – корпорації становлять конкуренцію державам у питаннях перегляду засад демократичного правління, його цінностей та принципів (media-dominated governing system), а демократичні процедури у більшості випадків повільні та потребують процедурного часу. У нашому дослідженні ми рухатимемося у річищі тієї ідеї, що техніки та інструменти суспільств, насичених медіа як базовою складовою інформаційної доби, використовуються різними силами (політичними, бізнесовими та громадськими) таким чином і з такими цілями, що це породжує зміни демократії [1]. А демократичний потенціал медіа, особливо мережевих, як інституції з контролю за владою та універсальним інструментом для поширення думки кожного громадянина – громадянським комунікуванням, викликає однаковою мірою як захоплення, так і загрозливі очікування про їх „декаданс”, який виявляє себе в інформаційній нерівності та комерціалізації. При цьому не абсолютизуємо думку частини медіафетишистів, що поступ демократії як форми правління та способу урядування зумовлюється винятково рівнем комунікативних можливостей у певному суспільстві (Джон Кін). Нас цікавитиме також феномен довіри, який, скажімо, за умов представницької демократії є вибором на основі поінформованості про тих, хто представлятиме наші інтереси. Нині вона (довіра) зміщається у напрямі до бізнесу, де домінують, знову-таки, технологічні компанії, що контролюють медіапростір, а також збір і обіг персональної інформації про мільярди людей, яку можна згодом запропонувати на політичному ринку (до прикладу, Cambridge Analytica (CA)).

Огляд останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми. Демократія як суспільна практика та теоретична концепція завжди перебувала у полі зору вчених-політологів та ширшого кола дослідників-гуманітаристів – філософів, соціологів, соціальних психологів, істориків, культурологів, а також державних та громадських діячів. Зміни у функціонуванні демократичних інституцій, базових процедур та механізмів утілення демократичних принципів управління та владування, а також суб’єктів демократичного процесу послідовно протягом кількох століть актуалізували дискусії в межах нормативних теорій та концепцій. Більшою мірою нас цікавитиме той період дебатів навколо трансформацій демократії, коли медіа стали частиною політичної теорії та однією із невіддільних складових практичної політики й реалізації владних повноважень. Відповідно, це буде середина і друга половина ХХ століття та початок нинішнього. Тривалий час у центрі уваги перебувала модель „агрегативної демократії” (трапляється також назва „інша демократія”) авторства Йозефа А. Шумпетера. Його найбільш знана робота „Капіталізм, соціалізм і демократія” містить ту думку, що демократія має перш за все бути змагальною, формувати систему конкурентного відбору лідерів, які

візьмуть на себе обов'язок просувати суспільно важливі (часом непопулярні) рішення. Відповідно, громадяни вимагатимуть від них першочергово політичної відповідальності, й у разі потреби можуть змінити їх. Так дотягатиметься загальне благо як ключова ідея демократії.

Згодом політична теорія актуалізувала увагу до моделі „демократичного обговорення”, більш відомої за творчістю німецького інтелектуала Юргена Габермаса як „деліберативна демократія” („демократія обговорень”). Зауважимо, що у цій моделі представник Нової Франкфуртської школи акцентує на комунікативних умовах і процедурах, які роблять легітимним громадську думку і політичну волю завдяки наявним суспільним інститутам, серед них і медіа. Описуючи суспільні процеси XVIII століття, він зазначає: „...набуває сили ще й другий чинник відносин раннього капіталізму, справжня вибухова сила – преса”. Для нас важливим є увага науковця до комунікативної складової, яка забезпечує пошук та досягнення консенсусу, що влаштовував би більшу частину суспільства. Завдання полягає лише у тому, як позбавити комунікацію впливу з боку системи, що бере під контроль обіг важливої суспільної інформації. Він не вживав термін „медіакратія” (про яку мова піде далі), оскільки розглядав комунікацію більше як універсальний феномен без екстраполяції на інституції, які опікуються її масовим продукуванням та поширенням [2, с. 32, с. 64, с. 270].

Ще одна представниця неомарксизму, бельгійська політична філософія, професорка політології Центру вивчення демократії Вестмінстерського університету у Лондоні Шанталь Муфф пропонує модель „агоністичної демократії”, яка, на відміну від попередніх моделей, більш чутлива до „оркестру голосів” сучасних плюралістичних суспільств [3].

Інший дослідник, Ассаф Шарон, вважає ідею „деліберативної демократії” „безнадійно утопічною” щодо втілення на практиці, хоч і цікавою з погляду теоретичних міркувань. Піддаючи її критиці з огляду на суспільну практику, він навіть ставить під сумнів наближення до ідеалу „демократії обговорень”. На його думку, головна причина цьому – виборча некомпетентність. До цього поняття входить як непоінформованість громадян у суті політичних процесів, так і їхнє небажання брати участь у політичній дискусії. Відсутність виборчої культури натомість призводить до того, що більший вплив на голосування має приватний інтерес та думка групи, до якої належить громадянин, ніж усвідомлений та інформаційно обґрунтований вибір. Як наслідок, виборці все більше схильні слідувати популістським тенденціям [4].

Френк Хендрікс, аналізуючи у своїй роботі кілька моделей демократії, зазначає, що жодна з них не існує у чистому вигляді: будь-яка успішна демократія на практиці втілюється через гібридну форму, поєднуючи різні погляди на лідерство, модель управління, громадянство та має свої сильні та слабкі сторони [5].

Вплив популізму на демократію як найбільш „актуального вірусу” досліджують Ф. Фінчельштейн і Н. Урбанаті. На їхню думку, до популізму схильні як традиційні демократичні суспільства, так і ті, що їх ми називаємо –

„держави демократичного транзиту”. Але особливу небезпеку популізм як політичне явище несе для репрезентативних демократій, суть яких – у представленні інтересів народу як джерела влади за допомогою обраних ним представницьких органів. Автори переконані, що, опинившись біля керма, популістичні сили прагнуть спотворити засади демократичного суспільства, яке і привело їх до влади, як правило, через незаконне втручання у перебіг виборів та порушуючи з корисливих мотивів демократичні принципи [6].

Про виклики перед американською демократією, яка ще донедавна без жодних застережень вважалася чи не взірцевою, йдеться у статті Рейчел Кляйнфельд, старшого наукового співробітника програми „Демократія, конфлікти та управління” Carnegie Endowment for International Peace. У ній дослідниця зауважує, що в американському суспільстві помітні наслідки розколу, котрий, власне, й несе загрозу демократичним стандартам. Він базується перш за все на емоціях, або ж „афективній поляризації”. Цей процес розпочався задовго до приходу на президентське крісло Дональда Трампа і має як соціально-політичне, так і економічне підґрунтя [7]. Нам залишається додати, що найефективнішим інструментом формування емоційного фону в сучасному суспільстві є засоби масової комунікації, а їх авангард – нові медіа. З приводу того, що демократичне суспільство має сформувати такий економічний устрій, що мав би підтримувати демократію, йдеться у нашій публікації [8].

Українська дослідниця Г. Зеленько щодо демократичного транзиту в Україні зауважує, що „в нашій державі, як і в інших пострадянських республіках, відбулася девальвація інструментів демократії. Тобто, в Україні дефіцит інституціалізованої довіри конвертується у різні форми політичної поведінки, найпоширенішими з яких є деінституціоналізація інструментів демократії; політичне відчуження (абсентеїзм); радикалізація політичної сцени; екстерналізація довіри; політичний популізм і демагогія” [9, с. 54].

Виокремлення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Ці та інші вчені прагнули описати зміни у світі реальної демократії, яка зародилася як практика зборів у стародавніх грецьких полісах, пізніше відродилася у формі представницької демократії в постсередньовічній Європі. Досягнувши свого апогею наприкінці XIX століття, сьогодні вона виявляє себе іншими гранями та якостями, прагнучи зберегти свою суть в інформаційну добу. На тлі „кінця епохи виборів” (перефразуємо метафору про „кінець історії” Френсіса Фукуями), коли перебіг виборів навіть у нових демократіях, як Україна, відбувається майже зразково, висувається ідея „моніторної демократії”. Її головним суб’єктом стає „idea of the monitorial citizen” [10]. Трактувати її слід як „нову історичну форму демократії, різновид “постелекторальних” політики та урядування”, що визначаються стрімким зростанням різноманітних типів позапарламентських механізмів контролю влади. Серед них нам найцікавішим буде медіа як інституція, що поряд із завданням „інформувати” одразу примірила і вбралася у шати „контролера” та „ланцюгового собаки демократії”. У своєму дослідженні ми тестуємо концепцію „моніторної

демократії”, оскільки вона передбачає такі умови, коли інституції, що опікуються чи спрямовані за своїми функціями на контроль влади, покладаються на інновації у сфері медіа та використовують їх для реалізації завдань практичної політичної діяльності та управління. На цю модель варто звернути увагу ще й тому, що вона знайшла своїх прихильників на межі століть, коли на суспільній арені з’являються соціальні мережі, що для нас стануть феноменом найуспішнішого поєднання функцій інформування, залученості та бізнесу. У цьому контексті знову повертаємося до медіакратії, яка отримує шанс для свого нового прогресу, але водночас є „поганим знаком для моніторної демократії, оскільки закріплює її декадентські прояви” [11, с. 103–105, с. 132, с. 243].

Загальна мета та завдання статті – окреслити перетворення у функціонуванні сучасної демократії як форми правління на основі того припущення, що сьогодні політична влада все вагомніше є продуктом медіа, а отже, вона (демократія) у сенсі її втілення у політичній практиці є залежною від нових медіа, перш за все соціальних мереж, що управляють настроями та загальною поінформованістю виборця – „idea of the monitorial citizen”. Ми прагнемо акцентувати наявність тієї загрози, що втілення демократичного врядування надто залежне від інформаційної перенасиченості та трактування медіа лише як прибуткової бізнес-діяльності, забуваючи про їх соціальну, а отже – витратну складову. Цим функціоналом медіа як соціальним благом мала б опікуватися демократична держава для безпеки її громадян.

Новизна, на наш погляд, полягає у тому, що слід визначити динамічний вплив, зокрема нових медіа, як іманентну умову формування нової моделі політичної організації. Тому постала потреба дослідити, настільки медійна сфера як частина інформаційної перебирає на себе функції політичних елементів соціальної структури (Роберт Мертон). Такі соціальні інститути, як уряди, законодавчі збори, місцеві органи влади, суди різних рівнів, що формують скелет політичної системи, часом не можуть адекватно реагувати на зміни у повсякденній культурі у широкому сенсі. Цей стан породжує джерела нестабільності демократії, такі як трампізм, путінізм, для яких медійний рейтинг важить значно більше, ніж для лідерів політичного традиціоналізму.

Медіа, що формують свою екосистему все більше завдяки Інтернету, в результаті структурують мережевий устрій політичного життя. Примітно, що за своєю природою Українська держава більш нагадує мережеве у культурному плані (досі не в політичному) суспільство. Звідси й складність формулювання „української національної ідеї”, яку б схвально прийняли в усіх куточках країни, яка б у такий спосіб об’єднала мешканців у політичну націю. Політичне життя перекошує із реальності у віртуальний світ, відриваючись від локального місця проживання громадянина. Натомість постає можливість існування громадянина у неприв’язаному до безмежної реальності медійному світі. Він може бути одночасно і локальним (твоя група членів ОСББ у Viber чи WhatsApp), і глобальним – в Instagram можна бути підписаним на Тім Кардаш’ян.

Також важливо зауважити, що відбуватимуться зміни й у самій журналістиці, яка, поряд з медіаменеджерами, дистрибуцією і виробництвом, функціонально забезпечує повсякденну діяльність медіасфери. Частково ці зміни, до прикладу „конструктивна журналістика”, стане переосмисленням традиційних функцій, які свого часу сприяли тому, що медіа постали як соціальна інституція.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. У центрі дискусії про демократичні засади функціонування суспільства лежить концепт свободи, який постав зі споглядання перших мислителів за долею вільних громадян (чоловіків) і рабів. Далі цей концепт набув політичного звучання в обов'язку і праві вільного громадянина втілювати *політики* свого існування разом із такими самими вільними мешканцями грецького полісу, зокрема щодо людей підневільних. У ті часи головним ресурсом, за який точилася політична і не тільки боротьба, були речі матеріального характеру – землі, виноградники, жінки та прикраси. Нині, в добу інформаційну, герць відбувається за віртуальний простір (Г. Почепцов), а саме – за увявлення людини, її час, увагу та емоції. За тоталітарного (відверто антидемократичного) режиму реальність стає такою, якою вважає за потрібне держава, усталені факти змінюються і стають проявом влади. Ми наголошуємо саме на понятті „факт”, що для медіа сфери, як ядра інформаційного суспільства, є визначальним, оскільки значною мірою суперечності та небезпека існування людини і держави в інформаційну добу розпочинаються зі свідомого приховування чи змішування факту та судження, їх підміні та використанні у державному управлінні. За твердженням Томаса Рікса, двічі лауреата Пулітцерівської премії, дослідника біографій прем'єр-міністра Великої Британії Вінстона Черчилля та його співвітчизника Джорджа Орвелла, інформація не лише означає владу, але й приносить чималий прибуток. Тому корпорації Кремнієвої долини „розглядають людей як ресурси, які слід видобувати й використовувати – на кшталт ... вугілля у XIX столітті”, за нашою аналогією – рабів у грецьких містах-полісах, що існували до нашої ери. Тому в інформаційну добу фундаментальною рушійною силою західної цивілізації залишається боротьба за реальність [12, с. 178, с. 255, с. 264]. А досліджуючи сучасний стан демократії, наслідки такої боротьби видаються неоднозначними. Перенасичена інформацією людина, як і та, що страждає від оманливої інформації чи її браку, – однаково є вразливою у питаннях своєї політичної суб'єктності.

Інформація, яка комунікується громадянами з власної ініціативи чи унаслідок зовнішнього цілеспрямованого впливу, а не інші, домінуючі раніше ресурси, визначає також і сучасну політичну практику. Тільки тепер цим питанням у владі займаються не звичні нам за минулим десятиліттям фахівці зі зв'язків з громадськістю, а так звані методологи. Ілюстративними у цьому контексті є застосування їхніх інтегрованих інформаційно-комунікативних та аналітичних навичок у сучасній російській політичній практиці. Російська дослідниця Тетяна Становая зауважує, що ще у 2016 році

російський лідер В. Путін зробив вибір на користь методологів, запросивши їх управляти внутрішньою політикою РФ. Їхнім завданням стали цілком медійні орієнтири: формувати настрій та емоційний фон, творити образи майбутнього, програмувати, окреслювати систему цінностей для правильної та неправильної поведінки. Всі ці завдання сучасної влади спонукані та вирішуються медійними стандартами, законами комунікування. Фахівці-методологи „здійснювали управління кризами та проблемами шляхом формування схем, творення сенсів, програмування суспільства ... для контролю за процесами” [13].

Слід висунути гіпотезу та перевірити її методами компаративного аналізу (з обранням президентом США Джо Байдена відповідної інформації буде значно більше у вільному доступі) на предмет того, що таке успішне втручання Росії у президентські вибори у США 2016 року було обумовлене не лише тим, що відповідно до популістичного тренду кандидатура Дональда Трампа була на той час оптимальною. Докладний та прискіпливий погляд науковців та експертів-політологів не може не зупинитися на тому, що втручання було аж надто зухвалим та ефективним. Ніби до того вже відбулися „польові випробування”. І тільки завдячуючи сталості американських урядових інституцій, політичним традиціям, політичній культурі та вдало вибудованій системі владних противаг вдалося уникнути більших проблем із майбутнім демократії у найпотужнішій країні світу, яка ту ж демократію й експортувала як інструмент зовнішнього впливу та формування світового лідерства. Нам видається, що слід визнати як історичний факт те, що до США були „хакнуті” перш за все інструментами традиційних медіа, а потім і нових, паростки демократичних перетворень у самій Росії. А згодом інфоагресії у відкритій формі зазнала Україна. Це стало елементом гібридних воєн нашого часу, задекларованих у „доктрині Герасимова”. Оскільки у сучасному світі захоплення територій чи якомога більшої кількості „рабів” не є ціллю новітнього протиборства та демонстрацією сили, нині боротьба розгортається у площині ідей та цінностей. Тобто там, де формуються переконання про обрання форм суспільної взаємодії, де громадяни найактивніше комунікують у різний спосіб. За словами дослідниці інформаційної безпеки Александри Алварової, „тепер "хакнути" можна не лише акаунт чи банківський рахунок, але і цілі поняття – такі, як свобода, демократія чи патріотизм. Їх можна "зламати" і надати їм зовсім іншого змісту, а люди не помітять підміни” [14].

Уже не вперше демократія стикається з інформаційною сферою, де знаходить як своїх союзників, так і супротивників. Адже комунікація як суспільне явище зародилася та розвивається не лише з потреби виживання нашого біологічного виду. Вона удосконалилася як чинник влади, її субстрат та неодмінний інструмент заволодіння та утримання першості.

Як вказувалося вище, еволюція західної демократії засвідчує, що сьогодні саме комунікація визначає формат політичних взаємовідносин [15, с. 172]. Ця тенденція незабаром визначатиме значною мірою майбутнє демократій – сталих [16–18] та тих, що їх ми називаємо транзитивними [19].

Не йдеться про кінець демократичної епохи. Хоча, спонукані постами у соціальних мережах та підігріті офлайнним виступом президента, який іде, американські громадяни таки реально вдерлися до Капітолія. Однак цього разу все завершилося як винятково символічний політичний крок (не для родин 5 загиблих під час штурму). Ще півстоліття тому у демократичних країнах жила лише чверть усього людства, а решта держав, цілі континенти (Африка) існували як постколоніальні утворення, далекі від демократичних цінностей. Захоплення символу світової демократії нагадало про крихітність цього феномену, вказавши на джерело, яке несе йому загрозу і перебуває у тілі самої демократії – тиражоване та емоційно забарвлене вільне слово.

Міжнародна арена, де боротьба за демократію стала предметом зовнішньої політики, її майбутнє також дебатується у контексті інформаційних відносин. Так, на погляд Дж. Ная-мл., політика „гострої сили”, до якої вдаються провідні країни світу, означає інформаційні війни сучасних авторитарних держав, щоб „зменшити привабливість демократії шляхом маніпуляцій ідеями, політичними уявленнями та виборчими процесами”. Крім того, практика „гострої сили” відрізняється від одного політичного режиму до іншого. Проте, як правило, „...передбачає цензуру і маніпуляції, призначені не для прихильності громадської думки, а для руйнування цілісності незалежних інституцій” [20; 21].

У січневому номері журналу „Scientific Reports” Міхал Косинські, автор ідеї алгоритму психологічного профайлінгу та таргетованої реклами, що за ними на основі даних про 90 мільйонів користувачів соціальної мережі Facebook скористалася Cambridge Analytica для надання послуг виборчому штабу Дональда Трампа у 2016 році, доволі обґрунтовано твердить: лише за фото можна з високою ймовірністю (йдеться про 70 відсотків) з’ясувати, які політичні погляди сповідує громадянин [22].

Таким чином, медіа, озброївшись *штучним інтелектом*, не лише формуватиме політичні емоції у момент, коли виборець усамітнюється у кабінці для голосування й переживає кероване ззовні емоційне збудження, але й, коли нічого не підозрюючи, мандрує вулицями населеного пункту чи, сидячи перед монітором комп’ютера, побіжно ознайомлюється із рекламною продукцією у рамках виборчого процесу і не тільки. При цьому сам автор застерігає, що застосування таких технологій загрожує небезпекою керованого управління емоціями та впливом на рішення людини, цього разу політичні.

Нові методологічні практики сьогодні є лідерами у питаннях управління внутрішньою політикою. Вони спираються на інформаційну складову, а вона, на думку частини теоретиків і практиків медіасфери, сьогодні визначається тим, що незалежно, чи справді світ стає все більш непридатним до життя, природа новин взаємодітиме з природою пізнання, спонукаючи нас думати, що це справді так [23]. Природа новин здатна викривляти уявлення людей про навколишній світ унаслідок розумової похибки, яку психологи Амос Тверски (Amos Tversky) та Деніел Канеман (Daniel Kahneman) назвали „евристичність доступності”. Її суть у тому, що люди оцінюють імовірність

події або частоту схожих речей за легкістю, з якою схожі випадки приходять на думку. А схилити їх до цієї думки можуть різні джерела інформації. Телебачення та нові медіа серед них тримають лідерство. Саме цим користуються політики, що практикують популізм у різних його проявах – від трампізму до аграризму у виконанні українських політичних фріків. А саме він найбільше сьогодні торпедує демократичні засади політичного управління.

Традиційні медіа, хоча й сформувалися у країнах ліберальних демократій як напрям підприємницької діяльності, що має приносити фінансовий прибуток, проте не були тим бізнесом, який виводив своїх власників на перші рядки у рейтингах Forbes найбагатших людей світу. Однак уже кілька років поспіль це відбувається саме так. Поєднання ІТ-технологій, інноваційних бізнес-моделей та функцій медіа (їх втілюють соціальні мережі) дозволяє новітнім технологічним компаніям зміцнювати довіру до них громадян на тлі послаблення впливу держави, традиційних медіа та незалежних структур громадянського суспільства. Урядові інституції демократичного правління змушені медіатизуватися, пристосовуватися до потреб інформаційного споживання. Цей процес для бюрократичних структур, яким напевне є державний апарат, є болісним, тривалим та супроводжується перманентним поверненням до практик закритості, втаємничення і втрати комунікацій з аудиторією – населенням. Уряди відчують небезпеку з боку технологічних компаній. Прикладом може стати законодавча ініціатива австралійських політиків. Уряд Австралії стверджує, що технологічні платформи заробляють на людях, які хочуть читати новини, тому повинні платити редакціям традиційних медіа. Натомість Facebook, не чикаючи схвалення законопроекту, у лютому 2021 року заблокував користувачам з Австралії можливість обмінюватися та переглядати новини у соцмережі. Такою була відповідь компанії на законопроект, який може зобов'язати їх платити медіа за публікацію їхніх матеріалів.

Політичне життя, сповнене бурхливими викидами емоційно забарвленої інформації, радикалізує і ділить по лінії „чорне/біле” навіть стабільні й успішні суспільства. Інфодемія як нове суспільне явище, спричинене пандемією коронавірусу і переформатуванням звичного життя усього людства, руйнування виробничих ланцюгів та загроза банкрутств цілих галузей, змусила громадянина шукати опертя у своєму житті, ставити питання щодо того, який лад – демократичний чи недемократичний – успішніше справляється із важкими викликами. Людина має сподівання у двох площинах: щоб той, на кого покладаєшся, був емоційно позитивним і гарантовано компетентним. Серед чотирьох суспільних інституцій, за оцінками щорічного Барометра довіри Едельмана [24] – державні органи, організації громадянського суспільства, традиційні канали масової інформації та бізнес-структури, – лише останні визначаються як компетентні та етичні (див. рис. 1). Згаданий вище конфлікт Facebook і національного уряду – приклад політичної боротьби нової епохи, коли суб'єктами виступають уже не партії, групи з певними ідеологіями чи моральними цінностями, а соціальні мережі (технологічні компанії) та державні органи.

БІЗНЕС НАРАЗІ ЛИШЕ ОДНА ІНСТИТУЦІЯ, ЩО ВИЗНАЧАЄТЬСЯ ЯК КОМПЕТЕНТНА ТА ЕТИЧНА

(Співвідношення показника компетентності до показника етичності)

Рис. 1. Співвідношення показників оцінки громадянами компетентності та етичності в діяльності бізнесових структур, традиційних медіа, державних і недержавних інститутів [24].

Окремо хотілося б зупинитися на тому, що запропонована система координат має два вектори, що демонструють етичну (моральну) складову та компетентнісну – раціональну оцінку діяльності бізнес-структур. Отже, якщо бізнес, зокрема і технологічні бізнес-корпорації, що володіють монополією на поширення інформації у соціальних мережах, видаються не лише компетентними (раціональне начало), але й етичними, тобто моральними, а значить вартими довіри, то вплив таких інституцій здається подвійно обумовленим – раціональним та емоційним сприйняттям людиною дійсності. Фактично, вони формують її світосприйняття – ту реальність, у якій усі явища, зокрема й демократію, оцінюємо й сприймаємо у контексті актуальних медіаповідомлень. Феномен впливу медіапсихологічних чинників на електоральний вибір громадян України, на формування їхньої політичної поведінки у момент, коли потрібно зробити, як видається цілком логічним, раціональний вибір, ґрунтовно розкрито у статті Ю. Шайгородського [25]. Загалом можемо погодитися, що демократія в описаній ситуації стикається із постанням „світу без дійсності” (у сенсі реальності) [26, с. 274].

Самі медіа, а точніше ті, хто забезпечує її функціонування: редактори, журналісти, менеджери та медіа експерти – говорять про необхідність перегляду стандартів роботи, що склали б альтернативу до сприйняття інформаційної сфери виключно як ринку чи інструменту тотального та прихованого впливу на вибір громадян – політичного чи споживацького. У цьому контексті сформувався рух, що дістав назву „журналістика дії”, чи в вітчизняному просторі – „конструктивна журналістика”. Ця течія у

медіасередовищі серед своїх критеріїв оцінки поширюваної масової інформації пропонує, зокрема, "позитивну раціональність". А саме – медіа має продукувати та супроводжувати дискурс рішень, сприяти напрацюванню та втіленню суспільно значущих завдань, вказувати соціуму шлях до подолання суспільного розпаду, зокрема, й сприяти становленню демократичного консенсусу в суспільстві [27]. Проведемо паралель: як у звичному парламентському житті визначаємо владну більшість та опозицію, так і щодо інфовлади (Євген Бистрицький) постає власна опозиція, чій принципіві засади відповідають демократичним або є їхнім продовженням у сфері інформаційній. Безумовно, на якомусь історичному етапі вони можуть стати „інформаційною більшістю”, хоча це видається утопічним твердженням про ідеальну модель суспільства Томаса Мора. Скоріше, і цього може бути достатньо для повноцінного суспільного поступу, влада й опозиція ніколи не поміняються своїми місцями. Однак такі течії, як „конструктивна журналістика”, зможуть забезпечити позитивний інформаційний баланс у суспільстві, стати запобіжником від втрати курсу на демократичний прогрес.

Цьому є цілком реальні приклади, успішні у країнах сталих демократій. Загалом цей напрям у журналістиці збігається із тими засадами, на яких діють у медійному просторі різних держав суспільні мовники. У статутах таких організацій мінімізовано застосування рекламних можливостей, а фінансування має надходити перш за все з абонентської плати громадян – споживачів інформації, яка визначає політичне тло їхнього життя. Однак тут виникає інша проблема – готовність платити. Врешті, на ще одне неоднозначне відкриття вказують соціологи медіа, що готовність платити за новини не була пов'язана зі сприйняттям медіа як ключового елементу того типу демократії, яка сьогодні функціонує у політичному житті країн. Невтішний висновок для прихильників демократичних цінностей у тому, що люди платять за новини, коли вони слугують утвердженню їх соціальної ідентичності, а не із відчуття, що новини корисні для демократії. Молодь платить за новини (до прикладу, нові музичні треки чи відео), оскільки це допомагає підтримувати та просувати їх соціальний статус серед однолітків [28].

Висновки та перспективи подальших досліджень цієї наукової проблеми. Отже, як узагальнення наведених вище міркувань, можемо дійти висновку, що демократична форма правління у сучасному світі зазнає трансформацій, цього разу викликаних феноменами інформаційної доби (перш за все новими медіа) та їх всепроникним впливом на політичні інституції, суб'єктів політичного процесу та їх рішення. Вони змінюють способи громадянського комунікування, політичної участі громадян, особливо підготовки та перебігу виборів, набір інструментарію публічного лідерства. Це видається цілком еволюційним процесом, який, однак, може торпедуватися викривленням, вульгаризацією та підміною суті принципів та засад демократії. Події у провідній демократії та економіці світу – США під час передачі влади новій адміністрації, а ще раніше Brexit у Великій Британії

засвідчили, що такі виклики стоять як перед суспільствами із тривалим демократичним досвідом, так і перед державами демократичного транзиту. Їх спільні та відмінні риси та способи подолання інформаційних викликів також можуть стати місцем докладання інтелектуальних зусиль.

Тож, на наш погляд, й надалі ми спостерігатимемо формування моделей демократії, орієнтованих на комунікацію та віртуалізацію діяльності громадянина та політичного простору. Це відбуватиметься з різною швидкістю навіть у країнах, що декларують чи реалізують демократичний шлях розвитку. Тому важливою є перспектива подальших досліджень цієї проблеми під кутом зору появи та наслідків нових виборчих технологій, застосування штучного інтелекту, електронного врядування та нових інформаційних послуг, які видозмінять державне управління як інституційну базу правової держави, її буденних взаємин із громадянином. Ефективність управління державами все більше визначається не кийками, а комунікаціями (Г. Почепцов).

Демократична держава перебуває до часу в непублічному конфлікті (згодом він стає предметом відкритих слухань в урядових установах) з технологічними медіагігантами за вплив на політичні процеси, емоції, серед яких інтегрованою є довіра, та настрої громадян. Дослідження потребують і ті факти, що правила технологічних платформ дублюють політичні й правові функції окремих державних інституцій, витісняють їх з поля взаємодії з громадянами. При цьому їх поведінка продиктована бізнес-інтересами та відповідальністю лише перед акціонерами, а не споживачами інформаційної продукції. Потреби останніх вони не надто охоче беруть до уваги, а прийняті ними рішення не проходять горнила громадського обговорення чи участі. Цей стан нагадує елементи інформаційної диктатури. Її ознаки та потенціал деформації демократичних цінностей на зразок свободи слова також предмет нагальних політологічних студій. Держави демократичного ґатунку відчувають таку небезпеку і вживають кроків у відповідь, до прикладу згадана нами вище Австралія.

Лише демократія, яку вирізняють міцні, але чутливі до змін інституції, продержавницьки орієнтований політичний клас, інноваційна економіка та глобальна взаємодія із партнерами та коаліціями, зможе з урахуванням інтересів громадян та національної безпеки формувати баланс сили щодо технологічних компаній, де поєдналися інформаційна та бізнес-потуги. У цьому контексті також потребує подальшого наукового дослідження і прогнозування та обставина, що разом із концентрацією бізнес-потужностей у світових технологічних компаніях вони стають більш фінансово вразливими: банкрутують вони – банкрутують компанії, які на їх платформах розвивали свій бізнес, користувалися їхніми управлінськими та ІТ-рішеннями. Ми виходимо з того міркування, що значна частина сьогоднішньої політичної взаємодії відбувається за посередництва та у форматах, які адаптовані, створені й належать згаданим компаніям. У такий спосіб виникає нова загроза демократії. Так, уже маємо перший прецедент, як тисячі дрібних

так званих „інвесторів-дегенератів” з форуму на платформі Reddit потопили великого біржового гравця на акціях компанії GameStop.

Залишається питанням також і те, чи „idea of the monitorial citizen” знайде своє подальше втілення і чи він (громадянин) умовно чи, навпаки, реально поінформований достатньою мірою, щоб зробити свідомий вибір. Ідеться про нову здатність громадянина „сюрфити”, сканувати весь спектр медійного простору як частини загального інформаційного та зосереджуватися на важливих, з його погляду, повідомленнях чи їх проблемному блоку. У цьому контексті ми говоримо про нагальну потребу демократичних держав опікуватися громадянською освітою. Вона має передбачати значний масив знань та навичок, що їх сьогодні називають інформаційною грамотністю, яка передбачає розуміння засад інформаційної безпеки не лише власної, але й суспільної.

Демократії доведеться змінюватися, а перед дослідниками стоятиме питання перегляду її основного концепту – свободи. Акцент очікувано зміниться і ключовим стане інший концепт – відповідальність. У рамках медійної спільноти ця дискусія вже окреслилася як напрям „конструктивної журналістики”.

Бібліографічні посилання

1. Даниленко С., Павлюк О. Демократія у медійному бульйоні. Дзеркало тижня. 2019. № 22–23. URL: https://zn.ua/ukr/internal/demokratiya-v-mediynomu-bulyoni-314578_.html (дата звернення: 19.01.2021).
2. Габермас Юрген. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / пер. з нім. А. Онишко. Львів : Видавництво „Літопис”, 2000. 318 с.
3. Муфф Шанталь. Постдемократія и постполітика. URL: <http://gefter.ru/archive/10510> (дата звернення: 10.01.2021).
4. Sharon Assaf. Populism and Democracy: The Challenge for Deliberative Democracy. *European Journal of Philosophy*, 2019, 27. P. 359–376.
5. Hendriks Frank. *Vital Democracy: A Theory of Democracy in Action*. Oxford : Oxford UP, 2010. 256 p.
6. Finchelstein F., Urbinati N. *On Populism and Democracy*. Brill, 2018. P. 15–37.
7. Kleinfeld Rachel. Profound rebuilding needed to shore up U.S. democracy. URL: <https://carnegieendowment.org/2021/01/07/profound-rebuilding-needed-to-shore-up-u.s.-democracy-pub-83575> (дата звернення: 19.01.2021).
8. Danylenko Serhiy; Rodina Iryna. Ewolucja typów demokracji w państwach transformujących się w kontekście zagrożenia populizmem. „Wschód Europy. Studia humanistyczno-społeczne”, 2020. Vol. 6, № 2. P. 59–78. Університет Марії Кюрі-Скłodовської в Любліні. URL: <https://journals.umcs.pl/we/article/view/11819>
9. Зеленько Г. Подолання кризи інституційної довіри як передумова розвитку соціального капіталу. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси: Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 38–66. URL: https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2019/08/politic_of_social_reforms.pdf

10. Schudson Michael. Changing Concepts of Democracy. URL: <http://web.mit.edu/m-i-t/articles/schudson.html> (дата звернення: 29.12.2020).
11. Кин Дж. Демократия и декаданс медиа / пер. с. англ. Д. Кралечкина; под науч. ред. А. Смирнова; НИУ „ВШЭ”. Москва : Изд. дом ВШЭ, 2015. 310 с.
12. Рікс Томас. Черчилль і Орвелл. Битва за свободу / пер. з англ. Дарина Березіна. Київ : Лабораторія, 2020. 320 с.
13. Становая Татьяна. Жизнь при коллективном Путине. Каким будет 2021 год для российского режима и общества. URI: <https://carnegie.ru/commentary/83537> (дата звернення: 6.01.2021).
14. Alvarové Alexandry. Únos bez jediného výstřelu. URL: <https://www.katyd.cz/clanky/unos-bez-jedineho-vystrelu.html?fbclid=IwAR3eGgKysqAeudHDsRW7TO35Ka9nW1FihffPy4SqX33NbWxa1sNVAv5mo80> (дата звернення: 15.01.2021).
15. Даниленко С. І. Громадянський вимір комунікативної революції: Модернізація суспільних комунікацій від друкарського верстата до соціальних мереж : монографія. Київ : ІМБ, 2010. 312 с.
16. Most voters say the events at the US Capitol are a threat to democracy. URL: <https://today.yougov.com/topics/politics/articles-reports/2021/01/06/US-capitol-trump-poll?fbclid=IwAR0Ej2vie8l4dBfVKN-DuEqOUz9ij3RCyD6l11jJGhGjF0iJDEKzsASC9s0> (дата звернення: 17.01.2021).
17. „Америка более не прокладывает курс на демократию и утратила все права его задавать”. Мировые и российские политики о захвате Капитолия сторонниками Трампа. URL: <https://meduza.io/feature/2021/01/07/amerika-bolee-ne-prokladyvaet-kurs-na-demokratiyu-i-utratala-vse-prava-ego-zadavat> (дата звернення: 17.01.2021).
18. Fischer S., Lawler D. The free press is getting squeezed, even in democracies. URL: <https://www.axios.com/freedom-of-the-press-israel-philippines-rappler-7c1708d3-2950-49a9-a8d2-32f02136a5af.html> (дата звернення: 17.01.2021).
19. Панич О. Демарш соцмереж: проти Трампа чи проти Першої поправки? URL: <https://detector.media/infospace/article/183867/2021-01-07-demarsh-sotsmerezeh-proty-trampa-chy-proty-pershoi-popravky/> (дата звернення: 17.01.2021).
20. Nye J. S., Jr. (2018, January 24). How Sharp Power Threatens Soft Power. Retrieved from. URL: <https://www.foreignaffairs.com/articles/china/2018-01-24/how-sharp-power-threatens-soft-power> (дата звернення: 06.01.2021).
21. Павлюк О. О. Феномени медіалізму та медіатизації та їх вплив на міжнародні відносини. Гілея. 2017. № 124. С. 308–313.
22. Kosinski Michal. Facial recognition technology can expose political orientation from naturalistic facial images. URL: <https://www.nature.com/articles/s41598-020-79310-1> (дата звернення: 19.01.2021).
23. Pinker Steven. The media exaggerates negative news. This distortion has consequences. URI: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2018/feb/17/steven-pinker-media-negative-news> (дата звернення: 10.01.2021).
24. Edelman Trust Barometer–2021. URL: <https://www.edelman.com/sites/g/files/aatuss191/files/2021-01/2021-edelman-trust-barometer.pdf> (дата звернення: 19.01.2021).

25. Шайгородський Ю. Медіапсихологічні чинники електорального вибору–2019. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. 2020. Вип. 22 (28). С. 30–42. URL: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pnspd/article/view/864> (дата звернення: 19.01.2021).

26. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і літера, 2020. 416 с.

27. Green Giselle. The express guide to constructive journalism. URL: <https://www.ncvo.org.uk/guide-to-constructive-journalism> (дата звернення: 19.01.2021).

28. Curry Alex. People pay for news that reinforces their social identities. URL: <https://www.americanpressinstitute.org/publications/research-review/people-pay-for-news-that-reinforces-their-social-identities/> (дата звернення: 19.01.2021).

Стаття надійшла до редакції 29.01.2021

УДК 94:321.64+323.13(477)(=411.16) "312"

Місця пам'яті жертвам Голокосту в Україні: тоталітарна спадщина та історико-політичні виклики сьогодення

Анотація. Стаття присвячена дослідженню формування культури та політики пам'яті щодо жертв Голокосту. На прикладі міжнародного науково-дослідного й освітнього проекту „Захистимо пам'ять”, що триває в Україні вже понад десять років, автор аналізує сучасний стан, тенденції, виклики й перспективи створення місць пам'яті та культури вшанування жертв Другої світової війни, зокрема, українських євреїв та ромів. Також у статті здійснено аналіз відмінностей у політиці пам'яті щодо жертв Голокосту в часи комуністичного режиму та в сучасній демократичній Україні. В період 1945–1991 років комуністична влада України забороняла окрему пам'ять про євреїв, жертв Голокосту, всі жертви націонал-соціалізму в роки Другої світової війни маркувались евфемізмом радянського режиму, як „мирні радянські громадяни”. Особливо жорстокою антисемітська політика була в період 1948–1953 років, коли ті українські євреї, що постраждали від нацистської окупації, потрапили під молох радянських післявоєнних репресій. Таким чином, була нівельована особливість трагічної долі єврейських громад у часи панування нацистської

Анатолій Подольський,
кандидат історичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0002-1704-9674
apodolskyi@gmail.com

Anatolii Podolskyi,
PhD in Historical Sciences,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies
of the National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-1704-9674
apodolskyi@gmail.com

антисемітської ідеології та практики. СРСР заперечував ідентичність цивільних жертв нацистської окупації, передовсім євреїв і ромів. Тільки за часів суверенної України була відроджена й ідентичність, і пам'ять про них. Один з прикладів відновлення історичної пам'яті про цивільні жертви гітлерівського режиму на землях України став проект „Захистимо пам'ять”. Саме завдяки йому протягом 2010–2020 років на теренах п'яти областей України – Львівської, Рівненської, Волинської, Вінницької, Житомирської – було встановлено 20 меморіалів українським євреям і ромам, що були вбиті нацистськими каральними підрозділами та їх помічниками в період окупації України у 1941–1944 роках.

Ключові слова: Голокост, антисемітизм, нацизм, сталінські репресії, політика пам'яті, Друга світова війна, українські євреї, українські ромі

Places of Memory for the victims of the Holocaust in Ukraine: the totalitarian legacy and historical and political challenges of today

Abstract. The article is devoted to the study of the formation of culture and policy Memory of the Holocaust victims in modern Ukraine. On the example of the international scholar and educational project „Protecting Memory”, which has been going on in Ukraine for more than ten years, the author analyzes the current state, trends, challenges and prospects of creating places of Memory and culture honoring the memory of World War II victims. war, including Ukrainian Jews and Ukrainian Roma. The article also provides a thorough analysis of the fundamental differences in the policy of remembrance for the victims of the Holocaust during the communist regime in Ukrainian lands and in modern democratic Ukraine.

In the period from 1945 to 1991, the Communist authorities of the Ukraine banned a special memory of Jewish people, which were the victims of the Holocaust, all victims of National Socialism (official title of the Nazi part – NSDAP in German) during World War II were marked by the euphemism of the Soviet regime as „peaceful Soviet citizens”. The anti-Semitic policy was particularly harsh between 1948 and 1953, when Ukrainian Jews affected by the Nazi occupation came under the brunt of Soviet postwar repression. Thus, the feature of the tragic fate of Jewish communities during the domination of the Nazi anti-Semitic ideology and practice was completely leveled. The USSR denied the identities of civilian victims of the Nazi occupation, especially Jewish people and Roma. Only in the days of sovereign and independent Ukraine, the identity and memory of the victims of the Holocaust and the Roma Genocide in Ukraine were revived. One of the most powerful examples of restoring the historical memory of these civilian victims of the Nazi regime in Ukraine was the „Protecting Memory” project. Thanks to this project, during 2010–2020 in five regions of Ukraine – Lviv, Rivne, Volyn, Vinnytsia, Zhytomyr regions, 20 Memorials to Ukrainian Jewish people and Roma who were killed by Nazi punitive forces and their helpers during the German occupation of Ukraine in 1941–1944 were established.

Key words: Holocaust, Antisemitism, Nazism, Stalin repressions Memory politics, World War II, Ukrainian Jews, Ukrainian Roma.

Вступ. До постановки проблеми. Для українського соціуму питання увічнення пам'яті жертв Голокосту вже давно стало на часі і є своєрідним маркером європейських устремлень Української держави, демонстрацією її політичного курсу на євроатлантичну інтеграцію, з одного боку, і гідне вшанування жертв Другої світової війни в Україні, як у переважній більшості європейських країн, з іншого. Це є одночасно і завданням, і викликом. Для того, щоб зрозуміти, хто ми є сьогодні, нам необхідно вивчити уроки минулого, залишити в своїй пам'яті спогади тих, хто пережив переслідування і вбивства з боку диктаторських режимів ХХ століття, вшанувати пам'ять жертв і тим самим повернути гідність людям, у котрих її брутально відібрали.

Проблематика вшанування пам'яті про жертви націонал-соціалізму, зокрема, жертви Голокосту і геноциду ромів в Україні часів Другої світової

війни і німецької окупації, перебуває як у площині історичних досліджень і комеморативних практик, так і в царині суспільного і політичного життя. Очевидно, що форми і види такої пам'яті можуть бути різними. Наприклад, видання мемуарів людей, що пережили окупацію і масові вбивства, наукової, педагогічної літератури, проведення академічних конференцій, навчально-методичних семінарів, присвячених історії Другої світової війни, історії Голокосту, безперечно, є внеском у збереження пам'яті про жертви нацистського геноциду та формою вшанування пам'яті про них. Тобто, дослідницька і освітня діяльність є одними з чинників збереження пам'яті про трагічні історичні події.

Проте також очевидно, що основним видом і формою увічнення пам'яті жертв війни і тотальних масових убивств цивільного населення в багатьох країнах світу і також в Україні залишається облаштування та меморіалізація місць масових вбивств, поховань жертв. Створення на таких місцях пам'ятних знаків, пам'ятників, меморіалів перетворює ці місця поховань на місця пам'яті. Саме такі гідно вшановані місця можуть допомогти нам наблизитися до розуміння подій, що сталися, зберегти пам'ять про події, створити чи полегшити зв'язок з минулим, створити меморіальний простір чи простір пам'яті для співчуття жертвам.

Варто відзначити, що наукових досліджень про політику і культуру пам'яті про жертви Голокосту в суверенній Україні поки що вкрай мало. Щоправда, ця проблематика входить в коло досліджень істориків, політологів, філософів. Можемо назвати окремих авторів, які побіжно, розглядаючи проблематику вшанування і формування пам'яті про Другу світову війну в сучасній суспільно-політичній думці України, торкаються й теми пам'яті жертв Голокосту. Йдеться про наукові праці останнього десятиріччя Г. Касьянова, Ю. Шаповала, А. Киридон, І. Склокіної та ін. [1–7].

Також важливо зазначити, що поряд зі сучасним формуванням в Україні пам'яті про жертви Голокосту спостерігається фактично створення культури пам'яті про геноцид ромів на теренах України в добу Другої світової війни [8, с. 65–67]. Очевидно, що в період нацистської окупації ця етнічна група підлягала також тотальному переслідуванню і геноциду, як і євреї. Специфіка полягає в тому, що ця проблематика ще недостатньо вивчена в сучасній українській історіографії історії Другої світової війни загалом та порівняно з історією Голокосту зокрема. Упродовж кількох років Український центр вивчення історії Голокосту спрямовує зусилля на вивчення та викладання історії різних груп жертв націонал-соціалістичного режиму та порівняння їх доль у роки Другої світової війни і в повоєнний час.

Проти ромів Третій рейх також проводив політику переслідувань та фактичного геноциду. Цей злочин тривалий час залишався невивченим і витісненим на узбіччя академічних досліджень та суспільної пам'яті. Особливо це стосується трагічного становища ромських громад на теренах окупованого у 1941–1944 рр. СРСР, зокрема теренів України. За дослідженнями українських та зарубіжних істориків за останнє десятиріччя можемо стверджувати, що за період німецької окупації України нацистами

було вбито приблизно від 12 до 20 тисяч ромів. Проте це питання потребує додаткового дослідження [8, с. 131–132].

Пам'ятні знаки і пам'ятники на місцях убивства ромів у радянські часи були відсутні. Тільки за часів незалежності вони з'явилися в публічному і пам'яттєвому просторі, переважно завдяки зусиллям ромських громад і в цілому громадянського суспільства. Поки що ми можемо назвати хіба що декілька таких пам'ятних знаків – це пам'ятник загиблим ромам у Бабиному Яру в Києві, пам'ятник у Чернігові та невеличкий пам'ятний знак поблизу Новгород-Сіверського, на кордоні Сумської та Чернігівської областей. Отже, надто важливою є ініціатива проєкту „Захистимо пам'ять” створити місця пам'яті вбитим ромам. Завдяки проєкту пам'ятників побільшало. Зараз вони є в с. Дівошин, с. Калинівка і м. Іванопіль Житомирської області. Процес справжнього увічнення пам'яті ромів, жертв нацистської окупації в період Другої світової війни на теренах України, ще попереду.

Радянський тоталітарний спадок. Щоб зрозуміти стан захисту і збереження місць пам'яті в сучасній Україні, особливості місць масових поховань жертв Голокосту, слід зробити історичний екскурс у минуле, а саме – в післявоєнний час, коли в Україні панував тоталітарний радянський режим і домінувала його ідеологія, яка повністю контролювала політику пам'яті: споруджувати чи не споруджувати пам'ятники, вшановувати чи не вшановувати жертви цивільного населення.

Головним концептом радянської ідеології щодо пам'яті про єврейські жертви серед цивільного населення окупованих теренів України було замовчування їхньої національної належності, не виокремлення їх серед інших жертв нацистів у роки війни і окупації. Ця політика мала свої витoki ще з періоду початку Другої світової війни, коли на першому етапі війни, з 1939 по 1941 роки, союзник гітлерівської Німеччини – СРСР замовчував антисемітську політику переслідування і вбивства єврейських громад, вчинені нацистами на окупованих теренах Австрії, Чехословаччини, Польщі та, власне, на території самої Німеччини. Внаслідок такої політики замовчування злочинів союзника євреї СРСР, й українських теренів зокрема, з початком радянсько-німецької війни в червні 1941 року нічого не знали про вбивства євреїв нацистським режимом. Це сприяло тому, що під німецькою окупацією опинилася велика кількість єврейського населення українських земель і абсолютна їх більшість стала жертвами тотального нацистського геноциду. Незначний виняток становили євреї Східної Галичини, тому що у 1939 році, рятуючись від гітлерівського антисемітизму та переслідувань, на цих теренах опинилися біженці з Польщі, а також інших європейських країн. Місцеві євреї дізнавалися від них про жахиття з боку нацистських окупантів щодо єврейських громад. Проте в цілому по всіх українських землях було мало що відомо про відкриту і небезпечну політику і практику нацистів проти євреїв протягом 1939–1941 років на всіх підконтрольних Третьюму рейху територіях.

Тому й у кінці війни, і в перші повоєнні роки радянське керівництво України (тодішня назва – Українська Радянська Соціалістична Республіка –

УРСР) вже стало на шлях приховування єврейського походження жертв масових поховань, що були по великих містах, а також селищах та містечках.

У період 1945–1948 рр. на українських землях під контролем радянського режиму постали перші пам'ятні знаки, пам'ятники українським євреям, що були жертвами Голокосту. В цей проміжок часу пам'ятники встановлювалися здебільшого місцевими громадами селищ і містечок, де нацистами були винищені їхні сусіди-євреї. З міського або селищного простору зникли цілі родини, громади, що перед війною та німецькою окупацією разом з українцями, поляками, росіянами, іншими були органічною складовою цього простору. І тому ті, хто вцілів під окупацією, ті, хто повернувся з фронту чи евакуації, передовсім євреї, але не тільки євреї, намагалися хоч якось вшанувати пам'ять своїх сусідів, друзів, родичів. Саме в цей період з'являлися невеличкі пам'ятні знаки, на яких було написано правду про жертви. Зазвичай в ці роки пам'ятні знаки споруджувалися саме на місцях масових розстрілів людей, коли масові (в радянському словникові „братські”) могили були відомі всім і був відкритий доступ до них. Меморіальні написи на таких пам'ятниках використовували тодішню типову мову комуністичного, сталінського режиму. До прикладу можна навести напис на пам'ятнику в лісі біля міста Тараща (Київська область), який було встановлено у 1948 році. Там було вбито близько 1500 єврейських чоловіків, жінок, старих, дітей; напис вказував: *„Здесь покоится прах еврейских граждан, погибших от рук немецко-фашистских бандитов во время оккупации города Таращи в 1941 году”*.

Подібні пам'ятники і написи на них докорінно відрізнялися від пам'ятників наступного періоду (1960–1980 роки) тим, що на багатьох з них було написано, що тут поховані вбиті окупантами євреї. Такі меморіальні написи у другій половині 1940-х років можна було побачити в різних куточках України (наприклад: Тараща, Дрогобич, Кам'янець-Подільський, інші місця). Безумовно, більшість таких монументів встановлювалися євреями, що пережили окупацію, за активної допомоги своїх неєврейських сусідів. Такі пам'ятники жертвам Голокосту в перше п'ятиріччя після закінчення Другої світової війни не були масовим явищем, скоріш поодинокими випадками, коли місцеві громади разом з місцевими євреями, що пережили окупацію чи поверталися з фронту чи евакуації, наважувалися встановити якийсь знак чи монумент, щоб вшанувати пам'ять загиблих. Більшість місць масових розстрілів цивільного населення євреїв і неєвреїв залишалася в цей період немаркованою й на них не було жодного напису.

Очевидно, що таким було політичне рішення диктаторської влади, пов'язане з провалом сталінської політики щодо молоді держави Ізраїль. Створену в 1948 році державу радянський режим планував зробити „форпостом соціалізму” на Близькому Сході, тобто ідеологічно і політично підконтрольною країною, як це сталося з цілою низкою країн Центральної і Східної Європи після закінчення війни. Наслідком цієї поразки режиму протягом 1949–1953 років стала шалена антисемітська кампанія з боку

влади, спрямована проти євреїв СРСР [9, с. 353], зокрема і проти українських євреїв. Під репресії потрапили лікарі, письменники, вчені, вчителі, робітники. В той час іноді просто мати єврейське прізвище було небезпечно. Режим мстився людям, які тільки-но пережили гетто, табори, розстрільні ями, важку евакуацію, воювали на фронті проти нацистів. До прикладу, були закриті заклади єврейської культури і науки: Кабінет єврейської історії і культури АН УРСР у Києві, Єврейський державний театр у Чернівцях. Зі Спілки письменників України виключили видатних єврейських літераторів, що більшу частину життя провели на українських теренах і, незважаючи на диктат комуністів, писали на теми українсько-єврейських стосунків, про взаємовплив двох культур: Давида Маркіша, Давида Гофштейна, Лейба Квитка, Іцика Фефера та інших [10, с. 73]. Апогеєм усього сталінського післявоєнного антисемітизму став розстріл цих письменників та інших діячів єврейської радянської культури 12 серпня 1952 року за справою Єврейського антифашистського комітету, звинувативши їх у „буржуазному націоналізмі”, сіонізмі, „антирадянській діяльності”, а їхні родини було репресовано.

Після таких дій влади на теренах радянської України фактично припиняється вшанування пам'яті євреїв, вбитих у роки німецької окупації. Українські євреї, що пережили гітлерівський геноцид і сталінський антисемітизм, були страшенно принижені і налякані. В таких умовах пам'ять про жертви Голокосту зберігалася фактично напівтаємно чи таємно в родинних протязом чотирьох післявоєнних десятиліть. А в публічному просторі панували мовчання і страх, хоча при цьому всі, хто пережив війну: і євреї, і їхні сусіди-українці, росіяни, поляки, інші – всі знали і пам'ятали місця, де нацисти вбивали людей. Протягом 1950-х і початку 1960-х років пам'ятні знаки у багатьох місцях, де були вбиті євреї, просто не встановлювалися; а там, де все-таки якийсь монумент з'являвся, в написах не згадувалися євреї: на більшості таких пам'ятних знаках владою придумано абсолютно деперсоналізований напис: „жертвам фашизму”.

Однак на українських теренах навіть у цей період були поодинокі винятки, які можна вважати проявами громадянської мужності та протистояння режимові в намаганні по-справжньому увічнити пам'ять людей, які жили поруч до війни. Такий випадок був у Старокостянтинові (Хмельницька область), коли місцева громада на чолі з її головою у 1957 році спорудила пам'ятник жертвам Голокосту і в написі вказала, що тут поховані саме євреї: „Здесь покоится прах 5200 граждан еврейской национальности, замученных фашистами в 1942 году. Вечная память жертвам фашизма”. Після цього був звільнений з роботи голова міського комітету Компартії у Старокостянтинові, його звинуватили у тому, що дав дозвіл на такий напис на пам'ятнику (з розповіді директора Краєзнавчого музею м. Старокостянтинова у 2007 р. під час проведення Літньої школи УЦВІГу для студентів-істориків, яка була присвячена історичним дослідженням і збиранням усних свідчень у тих мешканців міста, що пережили німецьку окупацію. – А. П.). Цей пам'ятник і досі стоїть у місті з цим самим написом; місцева громада опікується ним

У середині 1960-х років комуністичний режим почав створювати свій концепт про Другу світову війну (в радянському словникові „Велика

Вітчизняна війна”), в основу якого поклали тотальну (при тоталітаризмі все тотальне) героїзацію подій. З 1965 року щорічно в СРСР (зрозуміло, що в підрадянській Україні також) став святкуватися День Перемоги 9 травня, саме святкуватися, а в такому разі місця для скорботи і співчуття загиблим і вбитим не залишалося. Режимом був створений конструкт перемоги, за яким гідні пам’яті були тільки ті, хто воював зі зброєю в руках, солдати, що загинули на полі бою. За таким підходом вшанування пам’яті жертв нацистів серед цивільного населення, жертв масового геноциду євреїв чи ромів відходило на другий план, а часто-густо взагалі в такому конструкті пам’яті співчуття жертвам війни не існувало. Друга світова війна в підручниках, музеях, книжках, фільмах, публічному просторі трактувалася тільки як військові дії Червоної Армії, радянських партизанів (зрозуміло, для комуністичної диктатури іншого антинацистського підпільного руху на теренах радянської України бути не могло), а життя людей під німецькою окупацією, трагічні дилеми щоденного вибору, доля цивільного населення окупованих німцями територій – усе це залишалося за дужками радянської ідеології і контрольованої політики пам’яті.

Також за межами такої політики пам’яті залишалися важкі, часто трагічні історії цілих груп людей. Ідеться не тільки про євреїв чи ромів, яких гітлерівський режим поставив за коло життя, але й про примусових робітників – жінок, чоловіків, підлітків, молодих людей, котрих гітлерівці, починаючи з 1942 року, насильно депортували до Німеччини як дешеvu чи дармову робочу силу, а після завершення війни ті з них, хто повертався, підпадали під приниження та репресії з боку влади, як „неблагонадьожніє” (словник мови радянського режиму), „що працювали під час війни на ворога”; радянських військовополонених, яких було мільйони, величезна кількість з них загинула в нелюдських умовах нацистського полону, а ті, хто повертався, потрапляли під молох сталінських репресій як зрадники Радянської Батьківщини. Таким чином, для всіх таких людей 9 Травня насправді не було святом, і навіть не було закінченням війни, тому що для значної кількості з них вона продовжилася у таборах і в’язницях комуністичного режиму. Для цього режиму пам’ять людей, що пережили окупацію, була неважливою, вона, фактично, була небажаною – така небажана пам’ять [5, с. 84–85].

Також маємо зазначити, не була в СРСР вшанована і пам’ять про тих, хто рятував від загибелі під час окупації євреїв, ромів, інших представників цивільного населення. Якщо визнавати та пошановувати рятівників, тоді треба було б розповідати правду про особливу політику нацистського геноциду щодо цілих груп, зокрема і в першу чергу, щодо євреїв. А це не входило в рамки радянської ідеології, що сконструювала чіткий міф про війну, в якому не було місця повній правді про події, про розуміння долі цивільного населення на окупованих землях, не було місця для співчуття людям (до речі, в післявоєнній Німеччині (в обох частинах ФРН і НДР) також не було поширеним знання про Праведників, про тих, хто рятував євреїв. У пізніших спогадах і документах знаходимо таке пояснення: ці

люди, що рятували, були в кричущій меншості, на відміну від домінуючої більшості тих, хто нічого не робив для порятунку інших. Та більшість після війни не вітала історію про праведництво, тому що вона оголяла байдужість більшості. – А. П.) [11, с. 4–5]. Натомість засудження зрадників було в тренді комуністичного режиму впродовж усього часу його існування – від початку 1920-х років до падіння режиму у 1991 році.

Отже, доконаним фактом є те, що проблематика Голокосту в добу радянського тоталітаризму приховувалась, єврейські жертви нацистського режиму маркувалися тільки як „радянські громадяни”, спеціальних наукових досліджень не існувало, комеморативні практики заборонялися комуністичною владою, тема не викладалась у навчальних закладах. Українські євреї не мали можливості вшановувати пам'ять своїх близьких, що були за часів німецької окупації вбиті по всій українській території, прямо на місцях, де вони багато сторіч жили, або депортовані в табори смерті, що їх створили нацисти на теренах Польщі. З теренів окупованої України євреїв депортували до нацистського табору смерті Белжець, що був розташований у Східній Польщі. Туди депортували євреїв зі Східної Галичини (березень–грудень 1942 р.). Також українських євреїв (євреї Закарпаття) депортували в табір смерті Аушвіц (травень 1944 р.).

Така ситуація страху та вимушеного забуття в післявоєнній Україні була наслідком політики пам'яті радянської влади про Другу світову війну, сформовану Сталіним та його оточенням ще під час війни. Згідно з цією політикою всі жертви нацизму (в радянському словникові – „фашизму”) маркувались евфемізмом „мирні радянські громадяни” чи „радянський народ”, владою було заборонено виокремлювати загиблих за етнічною, національною чи релігійною ознакою, передовсім євреїв. Так, наприклад, жертви Бабиного Яру були визначені тільки як радянські громадяни. Таким тоталітарним, брехливим політичним концептом була спаплюжена пам'ять у свідомості декількох післявоєнних поколінь, зокрема, про велику кількість убитих на теренах України євреїв.

В останні чверть століття радянського панування в Україні (1965–1991 рр.) скрізь – в усіх українських селах і містах – з'являлися (вони також були і в другій половині 1940–1950-х років, але не в такій кількості) пам'ятні знаки, пам'ятники, монументи солдатам-визволителям, Невідомому солдату, вшановувалися братські солдатські могили. Щорічно вшановували на 9 Травня та місцеві дати тих вояків Червоної Армії, що загинули, визволяючи загалом Радянську Батьківщину, так і конкретні населені пункти. В багатьох випадках, особливо, коли це стосувалося конкретної місцевості, – це були урочисті церемонії пам'яті. Проте така пам'ять про війну, такі вшанування загиблих військових були виключно героїзацією Другої світової війни; в такій політиці пам'яті не було місця цивільним жертвам війни, передовсім не було місця жертвам Голокосту.

Здебільшого на українських теренах це були місця масових розстрілів, масових поховань у віддалених ярах, лісах, посеред полів, у колишніх протитанкових ровах чи піщаних кар'єрах. Але також були такі місця прямо

на території селищ, містечок, міст. Місцеві люди пам'ятали і знали про ці місця, але в публічному просторі побоювалися згадувати про них, а церемонії вшанування пам'яті полеглих проводилися тільки біля пам'ятників і поховань військовим. Одночасно можемо знайти в цей період (1960–1980 роки аж до падіння Радянського Союзу) доволі поодинокі пам'ятні знаки жертвам Голокосту з таким написом-евфемізмом, про який уже згадувалося: „мирні радянські громадяни”. Таке собі кліше радянської ідеології, що було запропоноване як меморіальний напис на місцях, де були вбиті євреї. Прикладів є достатньо, але тут наведемо один з найвідоміших: у Бабиному Яру в Києві. Пам'ятник був відкритий 2 липня 1976 року (дата, яка не мала жодного стосунку до вбивства євреїв у цьому місці, та загалом до масових розстрілів цивільного населення у Бабиному Яру) з таким написом: „Тут у 1941–1943 роках німецько-фашистськими загарбниками було розстріляно понад сто тисяч громадян м. Києва і військовополонених”.

Після декількох десятиліть, що минули після війни, багато з цих місць вбивств канули в небуття. Для небагатьох, кому вдалося вижити, вшанування пам'яті вбитих членів родини, друзів та знайомих було можливим лише у вузькому колі. Офіційна радянська історіографія відмовлялася визнати євреїв як окрему групу жертв Другої світової війни. Коли за ініціативи євреїв, що вижили і повернулися, встановлювалися скромні пам'ятні обеліски, вони мусили бути присвячені радянським громадянам [5, с. 5–8]. Це створювало конфлікт між пам'яттю в родині (в цьому випадку в українських єврейських родинах) і офіційною державною пам'яттю. У родинях пам'ятали своїх близьких, що були вбиті нацистськими окупантами тільки за те, що вони були євреями, а радянська влада таку пам'ять не толерувала і фактично забороняла (в публічному просторі на українських теренах безсумнівно).

Доречним буде процитувати сучасну українську письменницю Софію Андрухович, яка осмислює трагедію євреїв, пише про український контекст історії Голокосту: „...переживши всі ці нелюдські жахливі речі, історія склалася так, що настали радянські часи, і вже інша держава почала тиснути в сенсі забування історії. Тут особиста травма, і неспроможність розповісти про ці нелюдські речі накладалися на заборону з боку Радянського Союзу говорити про те, що було раніше. Було небезпечно розповісти. Це загрожувало арештом і засланням, проблемами для рідних. Усі ці теми витіснялися. Так минав час. Але насправді вони завжди залишалися і залишаються з нами. В несвідомий спосіб оце мовчання диктувало поведінку тих людей, які безпосередньо переживали ці події. Це були люди тяжко травмовані через те, що в них існувала частина особистості, якою вони просто не спілкувалися з близькими і зі світом. Це не спілкування, це мовчання чи оніміння передавалося з покоління в покоління. Як на мене, це оніміння є дуже шкідливим. Адже виходить так, що ми просто не користуємось якоюсь частиною себе” [12].

Вшанування пам'яті жертв Голокосту в Україні. Після розпаду СРСР у 1991 році Україна стає незалежною, суверенною державою, і це кардинально позначилося на культурі пам'яті про жертви Голокосту. Проблематика

історії Голокосту стає окремою темою наукових досліджень, а також темою для викладання в освітніх закладах України. Єврейські громади країни отримують нарешті довгоочікувану можливість, історичний шанс: встановлювати правдиві пам'ятні знаки та створювати місця пам'яті жертв Голокосту, організовувати і проводити комеморативні заходи на місцях масових поховань.

Унаслідок історичних наукових досліджень можемо стверджувати, що на території сучасної України знаходяться близько 2000 місць масових розстрілів євреїв. Протягом 1990-х – першого десятиліття 2000-х років у багатьох місцях були встановлені пам'ятні обеліски, що вказували на єврейське походження жертв, але, водночас, також значна кількість місць масових поховань євреїв України залишається необлаштованою, без будь-яких пам'ятних знаків щодо походження і трагічної долі жертв. Проте на сьогодні можемо стверджувати про близько 1100 місць з тих близько 2000, де пам'ять жертв Голокосту на теренах України вже вшановано. Більшість з цих місць було облаштовано за часів української незалежності.

Важливо зосередитися на питанні: яким чином в останні три десятиліття на землях незалежної України відбувалося вшанування пам'яті євреїв, убитих під час німецької окупації? Тут треба підкреслити основні риси чи характеристики цього процесу – встановлення пам'ятників та вшанування жертв:

- абсолютна більшість різного масштабу і якості пам'ятних знаків на місцях масових поховань жертв Голокосту у 1990-ті – початок 2000-х була встановлена за ініціативи та коштом місцевих єврейських громад, ентузіастів. Часто до цього долучалися євреї, що мешкали в інших країнах, але походження вбитих їхніх родичів було з українських теренів. Саме тому вони активно долучалися до створення місць пам'яті в Україні;

- часто нові пам'ятні знаки з новими меморіальними написами встановлювалися поряд зі старими пам'ятниками на місцях убивства євреїв, зі старим кліше: „мирні радянські громадяни”;

- влада і чиновники, як центральна, так і місцева, до цього процесу дуже рідко долучалася. Фінансова підтримка і відповідальність за створення пам'ятників та облаштування меморіальної території була на єврейських громадах як частини громадянського суспільства сучасної України. Місцева влада зазвичай підтримувала встановлення пам'ятників і сприяла юридичному оформленню дозволів на облаштування місць пам'яті. Проте, на жаль, є багато місць, які не захищені юридично, а значить – беззахисні і відкриті для вандалізму і руйнування.

Меморіалізація, що базувалася на великому ентузіазмі тих, хто створював місця пам'яті, сприяла появі в Україні цілої низки різних за архітектурними і скульптурними формами, а також за написами пам'ятників жертвам Голокосту. Безперечно, це було позитивним явищем після десятиліть мовчання та створення брехливих пам'ятників з вигаданими написами. Проте ці пам'ятники мали і значні недоліки, причиною яких була відсутність польових і архівних наукових історичних досліджень

перед створенням місця пам'яті, вироблення системи меморіальних написів, що базувались і підтверджувались архівними документами та свідченнями очевидців, граматичні помилки у таких написах. На тому етапі це, можливо, було зрозумілим: після падіння комуністичного тоталітаризму єврейські громади боялись і не вірили, що прийшов новий час, вважали, що будь-якої миті знову заборонять вшановувати пам'ять своїх близьких, і тому поспішали. Наслідком такого поспіху ставали помилки у написах на новостворених пам'ятниках, монументах чи меморіалах. Варто наголосити на дуже типових і знакових помилках, що можемо бачити на місцях пам'яті, створених тридцять чи двадцять років тому:

- у меморіальних написах неправильно вказана кількість жертв, часто цю кількість було перебільшено; фактичні помилки, що спотворювали саму трагічну подію (до прикладу: кричуща помилка в кількості депортованих євреїв зі Львова, зі станції Клепарів до табору смерті в Белжеці. На таблиці в Клепарові зазначено цифру – 500 тисяч депортованих. У самому Белжеці за період його існування було вбито близько 438 тисяч євреїв з усіх країн Європи. З усієї Східної Галичини протягом 1942 року можемо казати про близько 100 тис. людей, насильно відправлених до цього табору;

- граматичні помилки в меморіальних написах (помилки є в написах українською, англійською, івритом у Чернівцях, Львові, Харкові тощо);

- часто мова меморіальних написів залишалася з радянськими ідеологічними кліше чи з фрагментами таких кліше (до прикладу: на багатьох пам'ятниках можемо бачити напис: *„Здесь похоронены мирные советские жители, расстрелянные немецко-фашистскими карателями”*. Цікавий приклад м. Березного, що на Рівненщині – у дендропарку, де було вбито 3680 євреїв цього містечка та околиць, стояв радянський знак з написом: *„На этом месте 25 августа 1942 года немецко-фашистскими оккупантами были расстреляны 3680 советских граждан”*. У 1993 році єврейська громада встановила пам'ятний знак мовою іврит, напис на якому був дослівним перекладом радянського тексту! У місті Брацлаві, що на Вінниччині, поставили пам'ятник убитим євреям з єврейською символікою, але з таким меморіальним написом: *„Светлой памяти брацлавчан, зверски замученных в немецко-фашистских концлагерях Брацлава и Печоры”*);

- на багатьох пам'ятниках цього періоду написи були російською, іноді разом з івритом чи їдишем, рідше українською;

- у великих містах, де знаходилися відомі масові поховання жертв Голокосту, було створено меморіали, але без музейної експозиції та освітньої складової (як приклади, можна назвати меморіал у Дробицькому Яру в Харкові, меморіал Львівському гетто, Національний історико-меморіальний заповідник у Бабиному Яру в Києві);

- у багатьох місцях пам'яті в Україні пам'ятні знаки чи пам'ятники не мають належного юридичного оформлення, а тому відкриті до різних форм вандалізму, існує небезпека зруйнування таких місця пам'яті;

- однією з проблем під час відкриття пам'ятників чи меморіалів жертвам Голокосту чи жертвам геноциду ромів є попередня відсутність дослідження

місця масових розстрілів, місця злочину, визначення максимально точного знаходження масових поховань і місця злочину. В цьому плані проєкт „Захистимо пам'ять” відрізняється від інших ушанувань пам'яті жертв Другої світової війни в Україні. В рамках проєкту, перед будівництвом меморіалу чи пам'ятника проводилися неінвазивні дослідження теренів, які дозволяли визначити точні контури місця поховання, а це, своєю чергою, створювало можливість захисту цього місця від дій природи і людини.

Безперечно, що у разі справжнього долучення влади і експертного середовища до процесу меморіалізації місць масових поховань жертв Голокосту ситуація значно б покращилася. Головне, щоб поступово вшанування пам'яті жертв Голокосту перестало вважатися тільки „єврейською справою”, приклади – виклик владі від суспільства, і чиновники вже мають навчитися прислухатися до суспільних запитів. На користь цієї тези говорить нещодавнє історико-соціологічне дослідження [4], метою якого було спробувати критично проаналізувати використання історії в неакадемічній сфері, а саме – у публічному просторі міст – через пам'ятники, музеї, святкування та ритуали тощо. Дослідження проводилося на Сході і Півдні країни у великих містах – Дніпрі, Харкові, Запоріжжі, Одесі. Однією з тем дослідження було питання, як у цих містах пам'ятають про Голокост. Виявилося, що ця проблематика перебуває в якомусь особливому статусі – статусі окремої теми, окремого історичного сюжету, не інтегрованого в загальний дискурс про Україну в контексті історії Другої світової війни. Про Голокост знають, говорять, але представляють публічно як особливу подію без відповідного історичного контексту. Меморіальний простір, пам'ятні знаки та вшанування жертв Голокосту в цих місцях справа в основному єврейських громад, які це роблять без помітної участі державних і місцевих органів влади. Цілком очевидно, що такий стан речей треба змінювати в бік відповідальності міських громад, влади, суспільства загалом і розглядати це як частину власної історії в загальнонаціональному контексті.

Крім того, на сьогодні в багатьох місцях пам'яті жертв Голокосту на теренах України нові пам'ятні знаки, де вже є правильний і правдивий меморіальний напис, знаходяться поряд з пам'ятниками радянської тоталітарної доби, де не вказано про походження жертв і чому вони були вбиті. Прикладів доволі багато. Як показові, де пам'ятники жертвам Голокосту, що постали в добу незалежності України, знаходяться поряд з радянськими пам'ятниками, можна назвати такі міста: Київ – Бабин Яр; Харків – Дробицький Яр; Кам'янець-Подільський; Бердичів; Одеса; Миколаїв та інші. На наш погляд, їх важливо залишити, а не руйнувати. Таким чином ми можемо вивчати політику пам'яті, зокрема щодо жертв Голокосту і геноциду ромів у комуністичну тоталітарну добу, якою заідеологізовано, вибірковою, а отже, неправдивою була ця політика і культура пам'яті. Можливо, замість того, щоб просто зносити ці пам'ятні знаки, пам'ятники, варто робити інформаційні стели з поясненням та історичними довідками, чому в той період у тому чи іншому місці і загалом в підрадянській Україні існувала така вертикальна, контрольована політика пам'яті про жертви Другої світової війни.

Ще інша, але досить важлива ситуація з пам'ятниками і місцями пам'яті спостерігається в Україні в останнє десятиліття, що пов'язано з неоголошеною, але цілком реальною війною, яку проти нашої країни веде Російська Федерація. Йдеться про те, що в останні роки на площах великих міст, а також невеликих районних центрів і маленьких селищ поряд з різними пам'ятними знаками тоталітарної і вже української доби, що присвячені жертвам і героям Другої світової війни, радянськими пам'ятниками воїнам-інтернаціоналістам, що воювали в Афганістані, жертвам Чорнобильської трагедії, з'являються місця пам'яті, пам'ятники і меморіали українським воїнам, що захищали суверенність України в найновітніший час, прямо зараз, воїнам АТО/ООС. Це нова реальність культури історичної пам'яті, що нині формується в нашій країні. Маємо розуміти цю ситуацію, уникати конкуренції пам'ятей та вивчати все в історичному і в історично-сучасному контексті як складові власної історії.

Міжнародний проєкт „Захистимо пам'ять” в Україні. Однією з відповідей на такі виклики став міжнародний науковий і освітній проєкт „Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни” (скорочена назва у 2010–2019 роках „Захистимо пам'ять”, з 2020 – „Мережа пам'яті”) [13], що розпочався на українських теренах у 2010 році і триває до сьогодні. Основним завданням такого проєкту є допомога у поверненні пам'яті до українських сіл та містечок про знищені німецькими окупантами єврейські громади, саме до малих населених пунктів України, де поряд з українцями століттями проживали євреї. Повернення єврейського минулого в Україну – це, власне, повернення частини свого, спільного минулого. Навіщо Україні пам'ятати про своїх євреїв? Відповідь на це питання дуже проста. Українці з євреями дуже довго співіснували разом. Це співіснування було різним, не завжди гармонійним, але люди жили в одному просторі. Таким чином, ми вшановуємо не чужу пам'ять, вшановуємо свою пам'ять – ці люди наші...

Неоднозначна і складна ситуація з увічненням пам'яті жертв Голокосту в невеличких населених пунктах України і сприяла започаткуванню проєкту „Захистимо пам'ять”. П'ять поховань у західній частині країни до 2015 р. було облаштовано як гідні місця пам'яті. Під патронатом Фонду Меморіал убитим євреям Європи, що розташований у Берліні, з 2016 року почався наступний етап захисту та визначення масових поховань. Фонд разом з українськими партнерами облаштовує 15 пам'ятних місць, зокрема ті, що присвячені убитим ромам [14]. З українського боку, головним змістовним партнером уже майже десять років виступає Український центр вивчення історії Голокосту [15]. Саме ця інституція забезпечує наукову і педагогічну складову проєкту. Фінансування його всі ці роки здійснює тільки Міністерство закордонних справ Німеччини, з боку Української держави поки що, на жаль, жодної гривні не вкладено. Натомість у деяких регіонах маємо приклади допомоги місцевої влади у створенні місць пам'яті. В частині місць проєкту, на жаль, ми досі стикаємося з опором спорудження пам'ятників жертвам Голокосту і геноциду ромів з боку місцевих чиновників. Наприклад,

незважаючи на активну діяльність місцевих учителів, співробітників проєкту, місцева влада деяких населених пунктів вперто не хоче по-справжньому опікуватися місцем пам'яті. Також маємо приклади засідань місцевих обласних комісій зі вшанування жертв війни, політичних репресій та учасників АТО/ООС, де проєкт зіткнувся з відвертим спротивом (зокрема, у Вінницькій області) затвердженню меморіальних написів на пам'ятниках, споруджених в рамках проєкту.

Загалом, у рамках проєкту „Захистимо пам'ять” протягом майже десяти років діяльності було споруджено 20 меморіалів у п'яти областях України (Волинська, Львівська, Рівненська, Житомирська і Вінницька області), які стали своєрідним еталоном для увічнення пам'яті жертв Голокосту на теренах України, і загалом усіх інших цивільних жертв німецької окупації українських земель в добу Другої світової війни. Меморіали проєкту врахували помилки, притаманні пам'ятникам жертв Голокосту в Україні останніх десятиліть (про що йшлося вище).

Дослідники проєкту внаслідок академічних, фахових дискусій відкинули радянські штампи і кліше, присутні на меморіалах жертвам війни, які були створені в повосенні, радянські часи, і розробили нові критерії меморіального напису. Напис на майбутніх пам'ятних знаках жертвам Голокосту і геноциду ромів має відповідати таким критеріям:

- означення жертв. У випадку масових убивств євреїв і ромів німецька окупаційна влада забирала життя у цих людей саме за їх етнічну належність;

- зазначення злочинців. Хто саме скоїв злочин, хто був учасником масових розстрілів (які саме каральні підрозділи окупантів та місцевих виконавців, якщо такі були, брали участь у масових убивствах. У розширених історичних довідках, що розміщувалися на інформаційних стелах, є можливість називати імена злочинців, якщо такі були відомі);

- назва місцини, де відбувався масовий розстріл;

- дата, коли відбувся розстріл, якщо відома точно. Якщо ні – тоді приблизно;

- кількість жертв, точна чи приблизна, залежно від результатів історичного дослідження;

- хто і коли побудував меморіал, пам'ятний знак чи пам'ятник;

- хто відповідає за збереження меморіалу, пам'ятного знака чи пам'ятника;

- культурні маркери у тексті: за єврейською релігійною традицією на кожному пам'ятнику написано івритом скорочену молитву за померлого (в перекладі): „Нехай їхні душі будуть зав'язані у вузол вічного життя”;

Загалом місця пам'яті в рамках проєкту „Захистимо пам'ять” мають такий вигляд:

- пам'ятний знак чи пам'ятник з меморіальним написом;

- інформаційна стела з інформацією про історію громади до масових розстрілів, а також історією вбивства;

- історії конкретних людей і родин, що знайшли тут останній притулок;

- інформацію подано трьома мовами: українська, іврит, англійська;
- забезпечено та захищено фізично кордони поховання;
- місце для публічних заходів під час вшанування пам'яті жертв;
- під'їзди до місця, дорожні знаки, що вказують, що тут меморіал чи місце пам'яті.

Приклади таких написів можна знайти на офіційному сайті проєкту „Захистимо пам'ять”. Для ілюстрації наведемо приклад меморіального напису в одному з місць першої частини проєкту, в селищі Бахів, що за дев'ять кілометрів від Ковеля, районного центру Волинської області: „У 1941–1944 роках єврейське життя у м. Ковель та навколишніх селах було знищене німецькими окупантами та підлеглими їм місцевими службами. На цьому місці було вбито більше 8 тисяч євреїв. Нехай душі їхні будуть зав'язані у вузол вічного життя” [16].

Важливим є той факт, що вчителі-учасники проєкту „Захистимо пам'ять” часто продовжують меморіальну діяльність самостійно, вже поза його межами. Один з яскравих прикладів – це діяльність учителя історії в селі Самари Ратнівського району Волинської області, покійного нині Володимира Онищука. Він зумів донести місцевій громаді, що, вшановуючи пам'ять убитих під час німецької окупації місцевих євреїв, ми повертаємо у своє село власне минуле. Завдяки ентузіазму та допомозі місцевих підприємців і місцевої влади він зібрав кошти на пам'ятник, провів зі своїми учнями пошукове дослідження про місцеву єврейську громаду, в результаті чого було встановлено імена 35 людей із 74 загиблих, а також імена членів української родини в селі Самари, що рятувала своїх сусідів-євреїв від смерті і була розстріляна разом з євреями. Громада опікується цим меморіальним місцем [17]. Меморіальний напис на пам'ятнику: „На цьому місці 31 жовтня 1942 року були розстріляні 80 жителів села Самари. Серед них – 74 євреї та українська родина, яка переховувала євреїв. Вічна їм пам'ять”.

У новому етапі проєкту таким прикладом є Самгородок. За ініціативи місцевих учнів та вчителя Юрія Берези й за сприяння та співфінансування місцевої громади було вшановано місце поховання жертв Голокосту на місцевому єврейському цвинтарі. Точного місця поховання віднайти не вдалося, але тепер про злочини на теренах кладовища нагадує пам'ятний знак.

Висновки. Приклади вшанування пам'яті жертв Голокосту вселяють надію щодо формування справжньої культури пам'яті про Другу світову війну, де головною ознакою буде повернення людської гідності жертвам і створення поля для емпатії людям, яких злочинно вбили. Дедалі актуальнішою стає мікроісторія, локальні дослідження конкретних місць, відтворення картини зла в маленьких містечках. Саме погляд на велику історію Голокосту як на сукупність маленьких історій конкретних людей, родинні історії може наблизити нас до розуміння речей, які, здається, досягнути неможливо в принципі.

Багатовікове співжиття українців та євреїв на українських землях не завжди було трагічним і конфліктним, як це спостерігалось в жакливу добу

війни та Голокосту, відносини між обома спільнотами були різними, часто відбувався продуктивний взаємовплив культур. Такий досвід надихає нас і сьогодні, коли українці і євреї намагаються сформувати свою спільну антиімперську ідентичність у сучасній демократичній Україні [18, с. 424]. Особливо важливим бачиться формування такої спільної ідентичності, створення єдиної української політичної нації, нині, перед обличчям агресії РФ, неоголошеної війни Росії проти України, що триває вже восьмий рік. У такій ситуації розуміння спільної минувшини та спільної відповідальності за пам'ять про минуле сприяє усвідомленню захисту української державності як українцями, так і євреями, як захисту власної культури і власного майбутнього.

Щоб перспектива антиімперської ідентичності у нас не зникла, державні інституції мають діяти разом із партнерами – громадськими організаціями і бути в авангарді процесу формування сталої концепції спільної історичної пам'яті про минуле в сучасному українському суспільстві.

Бібліографічні посилання

1. Касьянов Г. Past continuous: історична політика 1980-х–2000-х. Україна та сусіди. Київ : Laurus, Антропос-Логос-Фільм, 2018. 420 с.
2. Киридон А. Гетеротопії пам'яті. Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ : Ніка-Центр, 2016. 320 с.
3. Шаповал Ю. Політика пам'яті як механізм консолідації суспільства: український досвід. Політика суспільних реформ: стратегія, механізми, ресурси. Збірник наукових праць / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 408–431.
4. Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні / О. Гайдай та ін. ; наук. ред. Г. Касьянов. Львів : ФОП Шумилович, 2018. 240 с.
5. Arkadi Zeltser. Unwelcome Memory: Holocaust Monuments in the Soviet Union. Yad Vashem Publications, 2019. 386 p.
6. Склокіна І. Офіційна радянська політика пам'яті про нацистську окупацію України (за матеріалами Харківської області), 1943–1985 рр: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Нац. акад. наук України. Ін-т історії України. Київ, 2014. 23 с.
7. Подольський А. Історична пам'ять про долю українських євреїв у добу Другої світової війни: сучасні суспільно-політичні та історіографічні тенденції і перспективи. Суспільно-політична активність та історична пам'ять єврейської спільноти в контексті євроінтеграції України. Київ : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 84–101.
8. Роми: міфи та факти. Навчально-методичний посібник для вчителя з протидії ромофобії / авт.-упоряд. О. Войтенко, М. Тяглий. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту; КВІЦ, 2018. 140 с.
9. Костырченко Г. Тайная политика Сталина. Власть и антисемитизм. Москва, 2003. 778 с.
10. Пам'ятати заради життя. Матеріали „круглого столу” з приводу 40-річчя загибелі членів Єврейск. антифашист. ком. Київ, серп. 1992 р. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. / упоряд.: Н. Ф. Горовська, Ю. І. Шаповал. Київ : Ін-т нац. відносин і політології АН України, 1993. 227 с.

11. Мадиевский С. А. Другие немцы. Сопrotивление спасателей в Третьем рейхе. Москва, 2006. 112 с.

12. Люди не хочуть пригадувати через страх дізнатись про себе те, що не відповідає їх уявленням про себе. Інтерв'ю Ірини Славінської з Софією Андрухович. URL: <https://hromadske.radio/podcasts/zustrichi/liudy-ne-khochut-pryhaduvaty-cherez-strakh-dovidatys-shchos-nesumisne-z-uiavlenniamy-pro-sebe-sofiia-andrukhovych?fbclid=IwAR3NCi1u64Tzbujaoe-s7lJ3Y-7j6pYuoYtGd-PLERbKHqr4J8X4tSihGIOI> (дата звернення: 10.12.2020).

13. Проєкт „Захист і меморіалізація місць масових поховань євреїв України в роки Другої світової війни”. Сайт проєкту: URL: <http://protecting-memory-ua.org/> (дата звернення: 27.01.2021).

14. Казакевич Божена. Звіт про діяльність проєкту „Захистимо пам'ять” упродовж 2018 року. Уроки Голокосту. 2018. № 4 (56). С. 13–14.

15. Український центр вивчення історії Голокосту. URL: <http://www.holocaust.kiev.ua/> (дата звернення: 09.01.2021).

16. Захист і меморіалізація місць масових убивств євреїв України. URL: <http://protecting-memory-ua.org/bakhiv/fotohalereia> (дата звернення: 21.12.2020).

17. У Волинському селі Самари відкрили пам'ятник жертвам Голокосту. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/news/211215-u-volynskomu-seli-samary-vidkryly-pamyatnyk-zhertvam-golokostu> (дата звернення: 16.11.2017).

18. Петровський-Штерн Йоханан. Антиімперський вибір: постання українсько-єврейської ідентичності / пер. з англ. Павла Грицака і Миколи Климчука; за ред. Вадима Дивнича; наук. ред. Ярина Цимбал. Київ : Критика, 2018. 432 с.

Стаття надійшла до редакції 01.02.2021

УДК 271.2:321

Православ'я в процесі політичних трансформацій посткомуністичного простору

Анотація. У соціальних науках вважається загально визнаним, що від кінця 1970-х рр. світ стає свідком великого повернення релігії у світову політику і міжнародні відносини. Парадигмальні зміни у сприйнятті досі неоціненого виміру політичних процесів були викликані, серед іншого, цілою низкою подій, які маніфестували нову роль релігії в політиці. З-поміж цих подій – вибухове релігійне піднесення у країнах, де Православ'я є релігією більшості населення, яке почалося ще до розпаду СРСР та СФР Югославії.

Православ'я є релігією більшості у європейських 12 країнах, і всі вони (окрім Греції та Кіпру) є посткомуністичними державами. Під цим оглядом розмірковування над еволюцією Православ'я є значною мірою розмірковуванням над феноменом посткомуністичного політичного розвитку.

У статті розглядається контекст, в якому Православ'я надає посткомуністичним державам необхідний символізм, утворює спільне ідеологічне підґрунтя для лівих і правих, не лише колишніх комуністів і колишніх дисидентів, але й для великої частини колишнього „радянського народу”, який втратив відчуття належності й прагне винайти нову ідентичність. Православні церкви, які розглядають себе і сприймаються як

історичні охоронці народності, національних цінностей і, доволі часто, як гаранті самого існування нації, пропонують себе на роль головних акторів у процесі будівництва нових ідентичностей. Зокрема, Православ'я стає провідним рушієм пробудження колективної ідентичності для спільнот, які змагаються з „іншими”, особливо, якщо ті є носіями інших релігій. Це стає очевидним у цілій низці епізодів, які позначили ще першу посткомуністичну декаду. Військові конфлікти в колишній Югославії, на Північному Кавказі, у Закавказзі набули значної релігійної тональності; релігія швидко перетворилася на фактор національно-політичної мобілізації.

Водночас прагнення нових незалежних держав до здобуття незалежності їхніх церков від Москви і Белграда створило потужне геополітичне джерело напруги. Надання автокефалії Православній церкві України, яке зіткнулося зі жорстоким спротивом з боку Російської держави, засвідчило, по-перше, як далеко може зайти Росія для збереження еклезіального контролю над Україною. А також, по-друге, яку роль Православ'я як символічний та інституційний ресурс відіграє в сучасних політичних процесах.

Ключові слова: релігія і політика, Православ'я, посткомуністичні трансформації.

Віктор Єленський,
доктор філософських наук,
професор,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0002-7902-9038
vloz2603@gmail.com

Viktor Yelenskyi,
Doctor of Philosophy,
Professor,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies
of the National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID: 0000-0002-7902-9038
vloz2603@gmail.com

Eastern Orthodoxy in the processes of the post-communist political transformations

Abstract. It is a sort of truism in the social sciences that since the late 1970s the world has been witnessing the great return of religion into global politics and international relations. Paradigm shift in theorists' concepts and practitioners' perception of previously underestimated dimension were tremendously influenced by the chain of events signaled the new role of religion in politics, and among them by the explosive religious revival in countries where the Eastern Orthodoxy was the majority religion which started even well before the collapse of the USSR and Yugoslavia.

Eastern Orthodoxy is the major religious denomination in 12 European countries, all but two of which (Greece and Cyprus) are former communist states. In this perspective, reasoning over Orthodoxy's destiny is to greater extent reasoning over the post-communist political development as a phenomenon.

Article proves that Eastern Orthodoxy provided post-communist states with symbolism and common ideological ground for both leftists and rightists, former communists and former dissenters, and extended a symbolic framework to the so-called Soviet people who lost the sense of belonging and were searching for their new identity. Orthodox Churches that saw itself and were widely perceived as the historic repository of nationhood, national values, and, quite often, as the savior of a nation's very existence, suggested itself as a main actor in the process of new identity building. Orthodoxy became the primary vehicle for the awakening of collective identity for the groups surrounded by or competed with groups of different religions.

This trend was very clear in some of the episodes which marked the first post-communist decade. Conflicts in the former Yugoslavia, the northern Caucasus and Transcaucasia were given a strong religious emphasis and religion was rapidly turned into the factor of political and national mobilization.

At the same time, the aspiration of the newly independent states to gain the independence of their churches from Moscow and Belgrade has created an additional powerful geopolitical source of tension. While the process of bestowing Autocephaly to the Orthodox Church in Ukraine that met with fierce resistance from the Russian state, showed how far Russia could go to maintain ecclesiastical control over Ukraine. And also, what is the role of Orthodoxy as a symbolic and institutional resource in contemporary political processes.

Key words: religion and politics, Eastern Orthodoxy, Post-Communist transformations.

Постановка проблеми. Усвідомлення недооціненості релігії як символічного ресурсу політичних процесів, потужного чинника глобальних і регіональних трансформацій стає дедалі більш поширеним у соціальних науках зі середини 1990-х років [1]. Та після терористичних атак 11 вересня 2001 р. і розгортання четвертої, „релігійної”, за визначенням Д. Рапопорта [2], хвилі глобального тероризму визнання „повернення” релігії в політичну сферу й міжнародні відносини стає так само загальним, як і критика теорій секуляризації. Причому саме політологи починають відігравати все більш вагомую роль у вивченні ролі релігії в політичних процесах [3, с. 3]. Серед подій, які зумовили такий парадигмальний

зсув, стали Ісламська революція в Ірані 1978–1979 рр. [4, с. 176], піднесення політичного ісламу і його радикалізація [5, с. 1–8], потужна участь Католицької церкви у „третій хвилі демократизації” [6], наступ „християнських правих” і наростаючий вплив євангеліків на внутрішню і зовнішню політику США [7], євангелічний бум у Латинській Америці [8], хвиля політичного буддизму в Таїланді й на Шрі-Ланці [9, с. 109–129], відхід індійських націоналістів від секулярної моделі держави Джавахарлара Неру [10], а також релігійний підйом у країнах колишнього радянського блоку, який почався щонайменше за десятиліття до повалення Берлінського муру [11].

Активне вторгнення релігії та релігійних організацій у політику країн, де її, релігії, викорінення упродовж десятиліть було невіддільною складовою партійно-державної політики, викликало серйозний інтерес дослідників у багатьох країнах світу. Особливо це стосувалося впливу релігії на політичну поведінку населення, процеси націє- та державотворення, формування громадянського суспільства, законотворчість, зовнішню політику тощо окремих країн, де релігією більшості є Православ'я. Природно, що в центрі дослідницької уваги опинилися „гарячі теми”: Православ'я і війна в колишній Югославії [12], Православ'я і геополітика [13], Православ'я і глобалізація [14], Православ'я і безпека та міграційні процеси [15].

Між тим, питання про роль Православ'я у політичних процесах посткомуністичних країн, його вплив на будівництво новопосталих держав, на формування нових ідентичностей їхніх громадян, про (не)сумісність Православ'я з демократією і міжнародно визнаним розумінням прав людини та інші лишаються недостатньо дослідженими. Понад це, питання історії й канонічного права Православ'я, посилення/послаблення і характер впливу Православних церков на геополітичні процеси та зовнішньополітичне позиціонування держав стає полем гострої ідеологічної боротьби й серйозним епізодом інформаційних війн, але здебільшого все ще залишається за межами наукового дискурсу.

Отже, метою статті є компаративний аналіз впливу Православ'я – як етосу, символічного ресурсу та релігійно-інституційного комплексу – на посткомуністичний політичний транзит країн, де ця релігія сповідується більшістю населення.

Досягнення цієї мети потребуватиме виконання таких завдань: виокремлення й порівняння моделей державно-церковних відносин і релігійно-суспільної взаємодії, які склалися і функціонували у комуністичних країнах православної культури; з'ясування характеру й напрямів еволюції цих моделей у ході посткомуністичних політичних трансформацій; аналіз впливу відновлюваної інституційної структури, символічного ресурсу і соціального капіталу Православ'я на політичні процеси в посткомуністичних країнах; дослідження ролі Православ'я у геополітичних процесах та міжнародних відносинах на посткомуністичному просторі.

Православ'я і комуністичні режими: моделі адаптації

Православ'я є релігією більшості у дванадцяти європейських країнах, причому всі вони, окрім Греції та Кіпру, є країнами посткомуністичними –

це Білорусь, Болгарія Грузія, Північна Македонія, Молдова, Росія, Румунія, Сербія, Україна, Чорногорія. Але варіативність політик, здійснюваних комуністичними режимами в країнах, де більшість вірян належала до Православ'я, була більшою, ніж можна було б очікувати з огляду на загальні ідеологічні підвалини цієї політики, з одного боку, і детерміновані Православ'ям спільні риси політичної культури – з іншого. Хоча всі комуністичні режими почали свою політику у сфері державно-церковних відносин з конфіскації церковного майна, терору проти духовенства і парафіяльного активу, масових арештів і масштабних антирелігійних кампаній, з часом ці політики суттєво видозмінюються, стають набагато більш нюансованими та набирають специфічних рис для різних країн Другого світу.

У СРСР, де здійснювалося жорстке й антагоністичне відокремлення Церкви від держави, ця політика коливалася від знищення або ув'язнення більшої частини священства і переважної більшості єпископату [16, с. 171], а також всезагального закриття храмів до вмонтування „головної церкви” „головного народу” в систему ідеологічної індоктринації та політичної мобілізації [17]. Майже тотальний контроль над публічними виявами релігійного життя і обмеження його культурною сферою поєднувався з жорстокими репресіями проти релігійних дисидентів, створенням розгалуженої системи „подолання релігійності” та інструменталізацією Церкви для досягнення зовнішньополітичних цілей радянської політики [18].

При цьому важливо зазначити, що навіть в СРСР, з його суворо централізованою релігійною політикою, де-факто примирилися із тим, що не в змозі здійснювати одну й ту саму політику стосовно не тільки католицької Литви і мусульманського Узбекистану, але й щодо республік, де більшість віруючих становили православні. Понад це, навіть у межах однієї республіки влада вимушена була відступити перед серйозним спротивом, що його чинили хрущовській антицерковній кампанії кінця 1950-х – початку 1960-х рр. православні Західної України, й виконати план зі скорочення православної релігійної мережі вдвічі за рахунок східних областей УРСР [19].

На відміну від СРСР, де Російська і Грузинська православні церкви були позбавлені суб'єктності, Сербська православна церква (СПЦ) стала потужним актором політичних змін ще за часів соціалістичної Югославії. Її впливовість була зумовлена тим, що всередині 1960-х всі значні центри сербського великодержавного шовінізму, який Союз комуністів Югославії розглядав як серйозну загрозу, втратили свою значущість – усі, крім СПЦ. У пошуках балансу між інтересами найбільшої югославської нації та інтересами інших націй СФРЮ югославські комуністи щоразу стикалися з позицією СПЦ, яка виступала як головний виразник сербського націоналізму – у відносинах з Хорватією, у питаннях Косово, Чорногорії та автокефалії Македонської церкви [20].

Своєю чергою, після витриманого у ленінському дусі антирелігійного терору доби Народного Фронту в Румунії та Вітчизняного фронту в

Болгарії уряди цих країн встановлюють нерівноправні союзи зі „своїми” Православними церквами. Комуністичні лідери підкреслюють значення Православної церкви в історії своїх народів, їхній автокефальний статус розглядається як атрибут державності, а питання патріархального статусу Болгарської православної церкви (БПЦ) стає справою особливої уваги політбюро Болгарської компартії. Георгій Димитров виголошує промову з емблематичною назвою „Роль і завдання Болгарської православної церкви” – остання має зайняти своє місце в партійній політиці, стати „народно-республіканською церквою” і в усьому орієнтуватися на Російську церкву. Румунська ж православна церква (РумПЦ) у рамках політики румунізації й „особливого шляху” мобілізується на зміцнення румунського націоналізму, режиму особистої влади Ніколає Чаушеску та боротьбу з т. зв. „угорською загрозою” [21, с. 191–193, с. 279–280].

І, нарешті, особливу політику щодо Македонської православної церкви (МПЦ) здійснювало керівництво соціалістичної Македонії. На церковному Соборі, який у липні 1967 р. проголосив автокефалію МПЦ, були присутні члени уряду Македонії, керівник її компартії Крсте Чрвеновскі надіслав свої поздоровлення, митрополит Досифей був нагороджений орденом Югославського Прапора, офіційний Белград розцінював автокефалію МПЦ як торжество югославської моделі соціалістичного самоуправління. Однак СПЦ категорично відмовилася визнавати церковну незалежність Македонії. Боротьба за визнання автокефалії МПЦ залишилася ключовою проблемою церковної політики Македонської держави і після здобуття нею повної незалежності [22].

Вихід з „комуністичного полону”

Вихід Православних церков з „комуністичного полону” видавався стрімким, а повернення в публічну сферу – тріумфальним. Звичайно, цей тріумф затьмарювався для православних серйозними проблемами: зіткненням з Греко-католицькими церквами, які вийшли з підпілля в Україні та Румунії, стосовно сфер впливу і майна; з римо-католиками, яких православні звинувачували у прозелітизмі, та із закордонними місіонерами, до конкуренції з якими послаблені Церкви не були готові; звинуваченнями ієрархів у співпраці з КДБ та його відповідниками в інших країнах; а також розколами, найглибші з яких вразили Православні церкви в Україні та в Болгарії. Православ'я стало також потужним інструментом етнічної та політичної мобілізації під час війни у колишній Югославії. Сторони конфлікту, розділені за релігійними лініями, вдавалися до перетворення релігійно-ідеологічних конструктів (не лише, звісно, православних) на військово-політичні програми, насичували політику релігійними символами, риторикою й мотивацією [23, с. 235–286]. Понад це, священноначалля СПЦ намагалося представити війну як релігійну за своєю сутністю. У листі до предстоятелів помісних Православних церков (1992) Сербський патріарх Павло заявляв, що „причина конфліктів у Югославії, на Балканах загалом та в інших регіонах – це вперте прагнення Римської Церкви трактувати Балкани,

населені народами переважно православної релігії, як терен для місії” [24, с. 630]. Прикметно, що через більш ніж два десятиліття, у 2014 р., у листі до тих самих адресатів, таким саме способом намагався інтерпретувати російсько-українську війну патріарх Московський Кирил: „...представники Греко-католицької церкви та розкольніцьких громад, які виступали на київському Майдані, відкрито проповідували ненависть до Православної Церкви, закликали до захоплення православних святинь та викорінення Православ'я з території України. З початком же бойових дій уніати і розкольніки, які отримали до рук зброю, під виглядом антитерористичної операції почали здійснювати пряму агресію проти духовенства канонічної Української православної церкви” [25].

Разом із тим, суспільства надавали Церквам великий кредит довіри та сподівалися, що саме релігійні інститути, найменше пов'язані (принаймні у суспільній свідомості) з попередніми режимами, зможуть впоратися з проблемами, які цим режимам виявилися не до снаги. Бурхливо відновлюється церковна інфраструктура, будуються храми, відкриваються духовні навчальні заклади, розгортається місіонерська і євангелізаторська праця, розвивається богословська освіта, починається (хоча і не повсюдно) процес реституції церковної власності. Стрімко зросла кількість тих, хто декларував особисту релігійність і, ще більш помітно, православність [26]. Нерідко опитування виявляли, що питома вага православних перевищує питому вагу тих, хто вважав себе віруючим. Найбільш відомим з цієї когорти став президент Білорусі Олександр Лукашенко, який ідентифікував себе як „православного атеїста” [27].

Православні церкви, які були не в змозі в стислі терміни випрацювати власну „теологію посткомунізму”, наполягали на двох складових православного етосу: непорушності Святого Передання і нерозривного зв'язку із „землею і кров'ю” [14, с. 12]. Церковний дискурс підкреслює значення православності в обороні сербськості, болгарськості, російськості й т. д. перед викликами поглиблення процесів глобалізації, секуляризації, поглиблення євроінтеграції та висхідної релігійної конкуренції. В темі Православ'я і нація Православні церкви й надалі розвивають два принципи: кількісний і сутнісний. Це означає, що Православна церква спирається якщо не на повну підтримку, то на лояльність більшості населення країн православної культури і що бути грузином, молдаванином чи румуном означає бути православним за визначенням.

По суті справи, упродовж 1990-х рр. Православ'я намагалося – і часом зовсім небезуспішно – утвердитися як найбільш важливий, інколи навіть єдиний ключовий носій грузинської, сербської, македонської чи молдовської ідентичності та унікальний, закорінений у національній історії надійний охоронець традиції та історичної пам'яті. Щільна пов'язаність релігії, колективності, політики та культури робило і робить Православ'я природним носієм не лише національної ідентичності, але й нерідко залишає небагато простору для критичної дистанції стосовно націоналістичних та імперських

ідеологій. Часом деякі православні богослови підходять небезпечно близько до того, що може бути визначено як обожнення нації. Як писав митрополит Клузький РумПЦ Варфоломій (Ананія), нація є соціально-історичною та теологічною реальністю, і спасіння не може бути досягнутим індивідуально, а лише колективно, у національній спільноті [28, с. 1472].

Упродовж 1990-х рр. Православні церкви прагнуть повернути собі докомуністичні привілеї, закріплені законодавчо особливий статус, а також найбільш сприятливий, якщо не ексклюзивний, режим доступу до публічних інституцій – передовсім, до системи освіти, збройних сил та інших силових підрозділів, а також пенітенціарних закладів. Основні закони трьох посткомуністичних країн містять згадки про Православну церкву. Конституція Болгарії проголошує, що „Східне Православне християнство вважається традиційною релігією Республіки Болгарія” [29]; Грузії – що „Держава визнає особливу важливість Грузинської православної церкви в грузинській історії” [30] і Македонії – що „Македонська православна церква, інші релігійні об'єднання і релігійні групи відокремлені від держави і є рівними перед законом” [31]. Закон Республіки Сербія „Про Церкви і релігійні об'єднання” визначає, що „Сербська православна церква відіграла виключну історичну, державотворчу і цивілізаційну роль у формуванні, збереженні і розвитку ідентичності сербської нації” [32].

Згадка про „особливу роль Православ'я в історії Росії” міститься в преамбулі Закону РФ „Про свободу совісті та релігійні об'єднання” 1997 р., тоді як аналогічний закон Республіки Білорусь обіцяє регулювати взаємовідносини між державою і релігійними організаціями із врахуванням їхнього впливу на формування духовних, культурних і державних традицій білоруського народу [33].

До того ж Грузія і Білорусь [34] уклали спеціальні державні угоди зі „своїми” православними церквами. Причому в „Конституційній угоді між державою Грузія та Грузинською Автокефальною Православною Апостольською Церквою” (2002 р.) остання здобула визнання державою церковних шлюбів, звільнення духовенства від призову на військову службу, обов'язок держави щодо створення інституту військових капеланів, визнання дипломів духовних навчальних закладів, звільнення церковної маєтності від податку на землю і на майно, визнання церковним майном не лише діючі, але й недіючі культові споруди, їхні руїни, а також церковні цінності, що зберігаються в музеях, обіцянку часткової компенсації шкоди, заподіяної ГПЦ у XIX–XX ст., оголошення вихідними днів двонадесятих свят [35, с. 112–113]. Також у низці країн (Грузія [36, с. 71], Болгарія [37], Румунія [38], Сербія [39]) Православні церкви отримують пряме фінансування з державного бюджету, у тому числі на заробітну платню духовенства, утримання навчальних закладів та пам'яток історії й культури. В інших країнах, як-от в Росії, Православна церква отримує непряме державне фінансування – спонсорство з боку державних корпорацій, кошти на утримання державної власності, яка знаходиться у безоплатному користуванні церкви, на реалізацію спеціальних федеральних програм, президентські гранти [40].

Православ'я і політична боротьба у посткомуністичних країнах

Православ'я як значущий символічний ресурс і розгалужена інституційна структура за умов перевизначення ідентичностей, браку легітимності політичних еліт у новопосталих державах і ерозії старих інтеграційних механізмів набуває дедалі більшої привабливості учасників політичних процесів. Між ним розгортається і загострюється боротьба за освоєння цього ресурсу; водночас формуються християнські партії – демократичні, республіканські, соціалістичні, націоналістичні, які порівняно з докомуністичними часами виявляються незрівнянно слабше пов'язаними з різними течіями релігійно-суспільної думки й практики, передусім унаслідок своєї кон'юнктурності, аморфності і „недосамовизначеності”. У пострадянських країнах, де традиції християнської демократії та християнського соціалізму були знищені, так і не набувши значного розвитку, ці партії найчастіше ставали проектами політичних лідерів, що усвідомлювали привабливість християнських гасел, сподівалися на церковну підтримку у виборчому процесі і розглядали обрану політичну нішу як перспективну з огляду на піднесення релігійного життя. Хоча деякі з християнських партій здобували місця у національних парламентах (Християнсько-демократична національно-селянська партія Румунії у 1990–1996 рр., Християнсько-демократична народна партія Молдови у 1994–2005 рр., Християнсько-демократична партія Сербії у 2000–2007 рр., Народна партія Чорногорії 1990–2009 рр.), більшості цього не вдалося і вони або полишали політичну сцену, або розчинялися в інших партіях чи блоках. Однак релігія незмінно відігравала свою – більшу чи меншу – роль практично у всіх електоральних кампаніях, які відбувалися в країнах, де Православ'я є релігією більшості. Попри те, що церковні документи наголошували на партійній нейтральності „Церква є Боголюбським організмом, який не висловлює свою офіційну підтримку жодній партії чи особі” [41, с. 90], дуже часто преференції священноначалля були очевидні. Мало хто мав сумнів у тому, що церковна ієрархія виступала на боці Бориса Єльцина під час президентських виборів 1996 р. в Росії, Тіто Пентковського – на президентських виборах у Македонії 1999 р. [42, с. 108–110], Віктора Понти – на президентських виборах 2014 р. в Румунії [43, с. 49], Ігоря Додона – на президентських виборах в Молдові 2016 р. [44], не згадуючи вже про улесливу передвиборчу риторику патріарха Кирила на адресу В. Путіна („... ви працюєте як раб на галерах, з тією лише різницею, що у раба не було тієї віддачі, а у Вас дуже висока віддача”) [45].

Хоча менше ніж 12% опитаних 1998 р. у десяти посткомуністичних країнах (як православної, так і католицької домінуючих культур) вважали, що бути християнином означає голосувати за християнські партії, а майже 60% з цим взагалі не погоджувалися [46, с. 59], кореляція між релігійною належністю і електоральною поведінкою є очевидною. Україна, де прихильники УПЦ Московського патріархату частіше голосували за комуністів та Партію регіонів, а УПЦ КП та греко-католики – за партії національно-

демократичного спрямування, чи не найбільш релевантний тут приклад [47, с. 109; 48, с. 87].

Опитування, проведені у країнах, де Православ'я є домінуючою релігією, свідчать, що їхні громадяни не бажають розширення прямого впливу церковних діячів на політику, але великою мірою підтримують прагнення Православних церков бути промоутерами консервативного порядку денного і втримати суспільства від одностатевих шлюбів, абортів, толерантності стосовно нетрадиційної сексуальності, а також забезпечити якщо не монополію, то особливу позицію Церкви у визначенні норми та девіації у сфері моралі. Так чи інакше, але гомосексуальність засуджується всіма Православними церквами посткомуністичних країн. У 2012 р. Молдовська православна церква навіть жорстко виступила проти антидискримінаційного законодавства, ухвалення якого було умовою лібералізації візового режиму між Молдовою і ЄС. Православне духовенство виступило із заявою, в якій погрожувало позбавленням причастя і відлученням від Церкви, якщо політики, причетні до ухвалення закону, не скасують його [49, с. 149]. При цьому, 92% опитаних молдован вважають, що гомосексуальність не повинна сприйматися суспільством; серед грузинів таких 93%, росіян і українців – 86%, румунів – 85%, білорусів – 84%, сербів 75%, болгар – 61% (тоді як в Угорщині – 54%, Хорватії – 48%, Греції – 44%, Польщі – 41% [50, с. 107].

Підтримку також знаходять поширювані Православними церквами погляди на світовий устрій та міжправославну солідарність. Опитувані у 2017 р. в низці „православних” країн більше погоджуються із думкою, нібито „сильна Росія необхідна для того, щоби збалансувати вплив Заходу”, аніж з тим, що „щільна співпраця зі США й західними державами в інтересах нашої країни”: Сербія 80% проти 61%, Білорусь – 76% проти 56%, Молдова – 61% проти 54%, Болгарія – 56% проти 48% та 85% проти 55% в самій Росії [50, с. 127].

Великою мірою виняток серед посткомуністичних країн православної більшості становить Україна, де плюралізм і конкурентність є ключовими рисами релігійного ландшафту, національний міф не має жорсткої конфесійної прив'язки, а протистояння російській агресії багато у чому визначає колективний погляд на міжправославну солідарність. Так, лише 22% українців – найменше серед опитаних в усіх інших країнах православної більшості – вважають, що сильна Росія необхідна для збалансування західного впливу. І найменше – 38% вважають, що Росія має обов'язок захищати православних за межами своїх кордонів (так вважає 74% сербів, 69% греків, 65% румунів, 63% молдован, 62% білорусів і грузинів, 56% болгар і 72% самих росіян). Поділяють думку стосовно того, що домінуюча в країні Церква має отримувати державне фінансування, з-поміж опитаних у „православних країнах” вважають 82% грузинів, 62% молдован, 58% румунів і сербів, 53% болгар, 50% росіян, 44% білорусів і тільки 38% українців [50, с. 31, с. 101].

Україна має також один з найкращих серед посткомуністичних православних країн індекс, яким рейтинують рівень релігійної свободи – індекс урядового обмеження релігійної свободи (GRI). Для України у 2017 р.

він становив 2,6 (краще у Північній Македонії та Чорногорії – 2,2), тоді як для Грузії – 3,5, Сербії – 4,2, Молдови – 4,4, Румунії – 4,8, Болгарії – 5,3, Білорусі – 6,4, Росії – 8,1 [51, с. 94–95].

Викликом для Православних церков, їх відносин з державами та громадянськими суспільствами, викликом для всього православного етосу став процес європейської інтеграції, в який включилися і посткомуністичні країни „православної більшості”. Підготовка до вступу до Європейського Союзу Болгарії й Румунії супроводжувалася гарячими дискусіями щодо сутності європейських цінностей і їхнім збігом з цінностями та традиціями, виплеканими в річищі православних культур. На поверхню знов виринули антивестерністські сентименти, особливо помітні в болгарському православному середовищі. Ентузіазм і готовність збагатити європейську ідентичність „православним свідченням єдиного православного народу латинського кореня” в РумПЦ поєднувалися зі скептицизмом стосовно правових регулювань, які існують в Європейському Союзі, його секулярного характеру і високих стандартів у сфері прав людини [41, с. 54, с. 64].

Зрештою, Православні церкви попри численні зауваження й обумовлення стосовно свого бачення розширення Європейського Союзу вимушені були рахуватися із доброзичливим щодо ЄС суспільним консенсусом.

Православ'я і геополітика

Удержавлення націй колишніх СРСР та Югославії, чия історія тісно пов'язана з Православ'ям, поставило на порядок денний питання про незалежність їхніх Православних церков. Хоча православні богослови переконливо доводять, що Православна церква є єдиною Церквою, а не конфедерацією або навіть федерацією церков [52], помісність лишається одним з небагатьох неоскаржуваних принципів православної еклезіології. Автокефалії, які дарувалися Православним церквам Греції, Сербії, Румунії, Болгарії, Польщі, Албанії, Чеських земель і Словаччини, а раніше – Московського царства, обґрунтовувалися, по суті справи, політично: утворенням цими націями суверенної держави. Втрата державності, як це було в історії Сербії та Грузії, призводила і до втрати церковної незалежності [53, с. 4–16, с. 78–93, с. 264–275, с. 281–290, с. 451–452, с. 472–482, с. 559–570]. Тому питання набуття або відновлення автокефалії (чи автономії, як у випадку з Естонською апостольською православною церквою) опинилося в центрі церковної політики Києва, Скоп'є, Таллінна, Кишинєва вже на самому початку 1990-х рр.; після 2006 р. до них приєдналася і Подгориця. Ці прагнення очікувано зіткнулися зі жорстким спротивом з боку Москви і Белграда. Якщо еліта новопосталих держав розглядала Православ'я як важливий фактор формування нації та державного будівництва, зміцнення суверенітету та політичної підсилуваності, колишні метрополії зверталися до нього за поновленням контролю над колишніми провінціями, легітимації своїх месіанських доктрин та зовнішньополітичних претензій. Москва оголошує Православ'я „невіддільною частиною зусиль з утвердження самобутньої ролі Росії на світовій арені” [54], а потім на ключовий ідеологічний конструкт у протистоянні із Заходом. Путін говорить, що Православ'я ближче до ісламу, ніж до католицтва [55], а

міністр закордонних справ РФ С. Лавров – що Росія повертається до своїх традиційних цінностей, які вкорінені у Православ'ї, і внаслідок цього стає менш зрозумілою Заходові, ніж це було у радянський час [56].

Від початку 2000-х перетворення Російського православ'я і як символічної, і як інституційної структури на інструмент досягнення тактичних і стратегічних цілей російської зовнішньої політики відбувається дедалі більш агресивно. Особливу роль у цьому відіграв 16-й патріарх Московський і всієї Русі Кирил, обраний предстоятелем РПЦ у 2009 р. Саме патріарх Кирил ревіталізував концепцію „русского мира” і перетворив її на геополітичну доктрину, де згуртований „русский мир” має „стати сильним суб'єктом глобальної світової політики, сильнішим за всі політичні альянси”. Патріарх Кирил, далі, також заявив безапеляційну претензію на всеправославне лідерство і навіть спробував обґрунтувати це історичними й канонічними аргументами. Зокрема, Кирил оголошує Росію „законною спадкоємицею Візантії”, заявляє, нібито після свого заснування Московський патріархат є одним з членів „пентархії” – системи управління нерозділеної Церкви п'ятьма патріархатами, яка склалася у VI ст. н. е. і до якої Москва просто не могла мати якоесь відношення, – і, нарешті, що Московський патріархат є „наднаціональним”, на відміну від „національних патріархатів” – Болгарського, Сербського, Румунського [57].

У боротьбі за лідерство у православному світі Московська патріархія спирається на послідовну підтримку Російської держави, але очікувано натрапила на жорсткий спротив з боку Константинопольського (Вселенського) патріарха, чия першість серед Православних церков зафіксована Вселенськими Соборами I тисячоліття. Богословська полеміка щодо змісту першості Константинополя з Москвою має тривалу історію і у гранично спрощеному вигляді може бути представленою як обґрунтування першим своєї особливої місії служіння в Православній церкві і редукція цієї місії до суто ритуальних значень останньою [58].

Хоча нерідко окремі Православні церкви мають регіональні амбіції (як-от, Румунська церква стосовно Молдови і Північної Буковини), прагнуть утримати у своїй орбіті церкви незалежних держав, які (церкви) самі прагнуть незалежності (як-от, Сербська церква стосовно Македонської церкви) чи невдоволені своїм місцем у православних диптихах – своєрідних табелях про ранги (наприклад, Кіпрська церква), лише Константинополь і Москва почуваються геополітичними гравцями й гостро конкурують не тільки в Європі, але й в Америці, Африці й в Азії. Причому у XX–XXI століттях „українське питання” постійно перебувало у центрі цієї конкурентної боротьби. Ситуація загострювалася у 1924 р., коли Константинополь надав автокефалію Православній церкві Польщі, три чверті вірних якої тоді становили етнічні українці; у 1971 р., коли Вселенський патріархат поздоровив Сьомий Собор Української православної церкви у США на чолі з митрополитом Мстиславом (Скрипником); у 1990–1995 рр., коли Константинополь прийняв у свою юрисдикцію УПЦ в Канаді та УПЦ у США й діаспорі.

Але, у кожному разі, відкрито оскаржувати першість Константинополя у Повноті Православ'я, починаючи від ранньомодерної доби, не наважувалися ані Московські великі князі, ані Російські імператори. Лише два російські лідери – Й. Сталін та В. Путін – пішли на такий крок.

Зусилля Вселенської патріархії зі скликання Великого і Святого Собору Православної церкви, остання фаза підготовки до якого тривала щонайменше сто років [59] і який мав, крім усього іншого, закріпити Константинопольську першість, та зусилля Московської патріархії, спрямовані на зрив Собору якраз через небажання підсилення конкурента, відкрили найгостріший етап московсько-константинопольського протистояння. Собор відбувся у червні 2016 р. на Криті без участі Російської, а також Антиохійської, Болгарської та Грузинської православних церков [60].

Прагнення Москви до беззастережного лідерства серед православних народів об'єктивувалося в створенні Міжпарламентської асамблеї Православ'я (1993 р.), де Росія обумовила для себе особливий статус як „єдина православна держава – член Ради Безпеки ООН”. Водночас одним з ключових елементів російської „православної політики” стає консолідація еклезіальної влади і знищення елементів автономії православних структур у пострадянських країнах – Білорусі, Молдові [61], країнах Балтії. На початку 1996 р. РПЦ розірвала на пів року євхаристичне спілкування з Константинопольською церквою у зв'язку з відновленням нею у своєму складі автономної Естонської православної церкви, яка існувала у міжвоєнний період і була поглинута РПЦ після окупації Естонії. Багато хто розцінив це тоді як сигнал: якщо РПЦ так змагається за 86 парафій в Естонії, то у боротьбі за контроль над понад десятьма тисячами православних громад в Україні вона (і Російська держава) не зупиняться ні перед чим. Практично одночасно Московська патріархія заявляє про відмову навіть обговорювати саму можливість автокефалії для Православної церкви в Україні. (Власне, саме діяльність патріарха щодо „найближчих сусідів” Росії Путін назвав на початку 2012 р. „одним з дуже важливих елементів нашої зовнішньої політики”) [62].

Неможливість української автокефалії (яку теоретично не відкидав його попередник патріарх Алексій II) патріарх Кирил пояснює доктриною „русского мира”, невідокремною складовою якої має назавжди залишатися Київ. „Іноді нам ставлять за приклад інші країни: в Чехії й Словаччині автокефальна Церква, в Албанії – автокефальна Церква. Але Чехія і Словаччина ні для кого не були Єрусалимом і Константинополем! І Тирана ні для кого не була духовним центром всієї Церкви! А Київ – це наш Єрусалим і наш Константинополь, це серцевина нашого життя!” [63].

Надалі патріарх продовжує наполягати на цьому конструкті, закликає українців переглянути вибір, який вони зробили 1991 р., та підносить саму модальність підпорядкованості українського Православ'я російському до рівня церковної доктрини [64].

З початком російської агресії проти України Московська патріархія легітимізує мілітаристсько-шовіністичний, антизахідний і антиукраїнський

дискурси кремлівської пропаганди. Священнослужителі РПЦ беруть безпосередню участь в окупації українських земель, священноначалля Української православної церкви Московського патріархату стає одним з найбільш організованих центрів просунення російських наративів з-поміж офіційно діючих в Україні. Це призводить до інтенсифікації зусиль політичного керівництва України у справі унезалеження православних структур в Україні від Москви, які (зусилля) докладали свого часу й Адміністрації Президентів України Л. Кравчука, Л. Кучми [65] та В. Ющенко. У 2018 р. для розв'язання цієї проблеми, яка вважалася нерозв'язною, нарешті відкрилося вікно можливостей. Президент [66], уряд і Верховна Рада України [67] були одностайні у своєму прагненні зробити все можливе для усамостійнення Православної церкви в Україні, а Вселенський патріарх Варфоломій, який, подібно до своїх попередників, ніколи не визнавав легітимність анексії Київської митрополії Московським патріархатом у XVII ст. [68], отримав належні аргументи для рішучих дій на українському напрямі. Крім одностайності української влади, ними стали прохання всіх архієреїв невизнаних православних церков, збройна агресія Росії проти України, яка шокувала патріарха, безперестанні атаки на Константинопольську церкву і її предстоятеля з боку Російської держави й Церкви, доброзичливий нейтралітет Туреччини [69] і підтримка автокефалізації українського Православ'я адміністрацією США [70].

Після того як в російському керівництві усвідомили, що Московська патріархія не в змозі зупинити надання автокефалії Православній церкві в Україні наявними в неї ресурсами, державні структури розгорнули масштабну і дуже агресивну кампанію протидії цьому процесові. Були застосовані зовнішньополітичне відомство, дипломатичні представництва в різних країнах, спецслужби, а також кібернетичні засоби. Коли ж Вселенська патріархія розпочала фіналізацію процедури надання автокефалії Православній церкві України, В. Путін скликав Раду безпеки РФ для обговорення української церковної ситуації [71]. Хоча доручення, які були дані в ході її обговорення, і не оприлюднювалися, уявлення про їхній характер дають наступні кроки російської церковної політики. Ними стали brutальні напади на Константинопольську церкву і її предстоятеля [72], у тому числі відверто хамські – з боку самого Путіна [73], спроби ізоляції Вселенського патріархату, а коли це не вдалося – то підкупу Помісних Православних церков в обмін на невизнання Православної церкви України, намагання дискредитувати ПЦУ та її предстоятеля.

Надання автокефалії Православній церкві України стало надзвичайно важливою подією для тих православних українців, яких роками таврували як „безблагодатних розкольників”, суттєво змінило ситуацію у Вселенському православ'ї й було розцінено найвпливовішими світовими медіа як геополітична перемога України [74–77].

Підсумкові зауваги

Потужне повернення релігії у глобальну політику і міжнародні відносини зняло з порядку денного питання, яке нібито поставив союзникам Сталін у

відповідь на їхню пропозицію долучити Папу Римського до обговорення післявоєнного облаштування Європи: „Скільки дивізій має Папа?” Як написав з цього приводу Пулітцерівський лауреат Чарльз Краутгаммер, Сталін спитав таке, бо не знав Папу Івана Павла II. Тобто, не знав, що Іван Павло II стане однією з тих постатей, які змінять світ наприкінці ХХ ст., не уявляв, яких мобілізаційних можливостей здатна набирати релігія, як сильно вона може впливати на політику і культуру [78].

Православ'я, з приводу відсталості, нездатності до реформування, несумісності з демократією і сервільності служителів якого було написано чимало томів, опинилося не в усіх, але в багатьох країнах в умовах поширення демократичних свобод, зміцнення демократичних інститутів і послаблення державного протекціонізму.

Православні церкви відіграли свою – різну для різних країн, але все ж суттєву роль у процесах політичних трансформацій, державному будівництві, формуванні нових ідентичностей. Особливо відчутним ця роль виявлялася для новопосталих держав, в умовах військових конфліктів та/або міждержавних протистоянь, а також для тих суспільств, де етнічні та конфесійні рамки повністю або майже повністю збігаються і релігія була потужним фактором націєтворення. Своєю чергою, посткомуністичний транзит став для цілої низки Православних церков Європи важливим, але дуже болісним етапом подолання ілюзій щодо можливостей повної реставрації свого „докомуністичного” статусу.

Водночас у парадоксальний спосіб, попри серйозне зменшення ролі релігії у повсякденному житті жителів практично всіх європейських країн упродовж останнього сторіччя, вона відіграє більшу роль в політиці і міждержавних відносинах, ніж сто років тому. Попри всі відмінності політики, що її здійснювали упродовж тридцяти останніх років президенти України, неможливо уявити, щоби хтось з них, подібно до Володимира Винниченка, заявив, що він принципово не визнає Церкви, або, як Михайло Грушевський, кинув своє: „Обійдемося без попів!” [79]. Ці трансформації пов'язані з глобалізацією, яка, ущільнюючи світ, веде до спротиву уніфікації та до постання ідентичностей, а також падіння „великих ідеологій” ХХ ст., які самі хотіли бути релігією. Посткомуністична історія Православ'я – це активне включення у внутрішньополітичні процеси й геополітику, боротьба за відновлення свого статусу й впливу та прагнення винайти адекватні відповіді на виклики секуляризації, глобалізації й „революції прав людини”. До Православних церков прийшло покоління міленіалів, для частини якого православний обрядово-культуовий комплекс інтерналізується у спосіб життя, а не постає компенсацією втраченої або невизначеної ідентичності. Але національно-територіальний принцип облаштування Православної Повноти, надтісний, часом нерозривний зв'язок „віри, землі та крові” робить Православ'я важливим фактором етнополітичної мобілізації та національної підкріплюваності. Православні церкви захищають „свої” держави на зовнішній арені, навіть якщо мають з ними неподоланні розбіжності з питань внутрішньої політики. Деякі з них розглядають націоналізм або навіть

імперіалізм саме як еклезіологічні [80, с. 43–44], а не зовнішні щодо Церкви підвалини. За цих умов передбачення стосовно приватизації Православ'я, зміщення його у сферу особистих значень та поступової деполітизації залишаються несправданими.

Бібліографічні посилання

1. The Desecularization of the World. Resurgent Religion and World Politics / Ed. Peter L. Berger. Washington, Grand Rapids : Ethics and Public Policy Center / Wm. B. Eerdmans Publishing, 1999. 143 p.
2. Rapoport David C. Some General Observation on Religion and Violence. *Journal of Terrorism and Political Violence*. 1991. Vol. 3. № 3. P. 118–139.
3. Potz Maciej. *Political Science of Religion. Theorising the Political Role of Religion*. New York : Palgrave Macmillan, 2020. 187 p.
4. Salehi M. M.. *Insurgency through Culture and Religion: The Islamic Revolution of Iran*. New York : Praeger Publishers, 1988. 196 p.
5. Akbarzadeh Shahram. The paradox of political Islam. *Routledge Handbook of Political Islam*. Edited by Shahram Akbarzadeh. New York : Routledge, 2012. P. 1–8.
6. Гантінгтон Семюель. Релігія і третя хвиля. Релігійна свобода і права людини. Т. 1: Богословські аспекти. Львів : Свічудо, 2000. С. 19–25.
7. Amstutz Mark R. *Evangelicals and American foreign policy*. New York, Oxford University Press, 2014. 260 p.
8. *Conversion of a Continent. Contemporary Religious Change in Latin America*. Edited by Timothy J. Steigenga and Edward L. Cleary. Rutgers State University Press, 2007. 290 p.
9. Swearer Donald K. *The Buddhist world of Southeast Asia*. Albany : State University of New York Press, 2010. 304 p.
10. Anustup Basu. *Hindutva as political monotheism*. Durham : Duke University Press, 2020. 285 p.
11. Yelensky Viktor. The Revival before the Revival: Popular and Institutionalized: Religion in Ukraine on the Eve of the Collapse of Communism. *State Secularism and Lived Religion in Soviet Russia and Ukraine*. Edited by Catherine Wanner. New York : Oxford University Press, 2012. P. 302–330.
12. Mojzes Paul. *Yugoslavian Inferno. Ethnoreligious Warfare in the Balkans*. London : Bloomsbury Academic, 2016. 288 p.
13. Nate Silviu, Buda Daniel. Eastern European Geopolitics and Ecclesial Autocephaly for the Ukrainian Orthodox Church: A Hard Way for Ukraine. *Teologia*. 2019. Vol.80 (3). P. 11–38.
14. *Eastern Orthodoxy in a Global Age: Tradition Faces the 21st Century*. Eds. Victor Roudometof, Alexander Agadjanian, and Jerry Pankhurst. Walnut Creek, CA : AltaMira Press, 2006. 280 p.
15. Leustean N. *Lucian. Forced Migration and Human Security in the Eastern Orthodox World*. New York : Routledge, 2020. 311 p.
16. Поспеловский Д. В. *Русская православная церковь в XX веке*. Москва : Республика, 1995. 511 с.
17. Kalkandjieva Daniela. *The Russian Orthodox Church, 1917–1948. From decline to resurrection*. New York : Routledge, 2015. 374 p.
18. *Religion and Soviet Foreign Policy: A Functional Survey. Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe*. Eds. Bohdan R. Bociurkiw and John W. Strong. Macmillan Press, 1975. P. 171–189.

19. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 4646. Оп. 1. Спр. 433. Арк. 1, таблиця.
20. Radić Radmila and Vukomanović Milan. Religion and Democracy in Serbia since 1989: The Case of the Serbian Orthodox Church. Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe. Challenges since 1989. Edited by Sabrina P. Ramet. New York : Palgrave, 2014. P. 180–212.
21. Ramet Sabrina P. Nihil Obstat Religion, Politics, and Social Change in East-Central Europe and Russia. Durham & London : Duke University Press, 1998. 440 p.
22. Zdravkovski Aleksander and Morrison Kenneth The Orthodox Churches of Macedonia and Montenegro: The Quest for Autocephaly. Religion and Politics in Post-Socialist Central and Southeastern Europe. Challenges since 1989. Edited by Sabrina P. Ramet. New York : Palgrave, 2014. P. 240–262.
23. Velikonja Mitja. Religious separation and political intolerance in Bosnia-Herzegovina. College Station : Texas A&M University Press, 2003. 365 p.
24. Вайгель Джордж. Свідок надії. Життєпис Папи Івана-Павла II. Львів : Видавництво Українського католицького університету, 2011. 986 с.
25. Обращение Святейшего Патриарха Кирилла к Предстоятелям Поместных Православных Церквей в связи с ситуацией на Украине. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3704024.html> (дата звернення: 30.01.2021).
26. Blagojevic M. Desecularization of Contemporary Serbian Society. Religion in Eastern Europe. 2008. Vol. 27. Issue 1. P. 37–50.
27. Лукашенко всего лишь хотел сказать, что он „малопрактикующий” верующий, отметил глава БПЦ. URL: http://belapan.com/archive/2014/05/13/media_ravel_v7/ (дата звернення: 30.01.2021).
28. Stan L., Turcescu L. The Romanian Orthodox Church and Post-communist Democratization. Europe-Asia Studies. 2000. Vol. 52. Issue 8. P. 1467–1488.
29. Constitution of the Republic of Bulgaria. URL: <http://ilo.org/dyn/natlex/docs/ELECTRONIC/26650/72971/F7039954/BGR26650%20En%202007.pdf> (дата звернення: 30.01.2021).
30. Constitution of Georgia. URL: <http://parliament.ge/uploads/other/28/28803.pdf> (дата звернення: 30.01.2021).
31. Constitution of the Republic of North Macedonia. URL: https://www.sobranie.mk/the-constitution-of-the-republic-of-macedonia-ns_article-constitution-of-the-republic-of-north-macedonia.nspх (дата звернення: 30.01.2021).
32. Act on Churches and Religious Communities. URL: https://www.legislationline.org/download/id/6643/file/Serbia_law_on_churches_religious_communities_2006_en.pdf (дата звернення: 30.01.2021).
33. Федеральный закон от 26 сентября 1997 г. № 125-ФЗ „О свободе совести и о религиозных объединениях” (с изменениями и дополнениями). URL: <http://base.garant.ru/171640/> (дата звернення: 30.01.2021).
34. Соглашение о сотрудничестве между Республикой Беларусь и Белорусской Православной Церковью. URL: <http://exarchate.by/resource/Dir0009/Dir0015/> (дата звернення: 30.01.2021).
35. Siarei Anoshka. Georgian Orthodox Church and Georgian Society in the 20th-21st centuries. Poland-Georgia. Society – culture – faith – history edited by Aldona Maria Piwko. Warsaw–Tbilisi : Institute of Dialogue with Cultures and Religions, Cardinal Stefan Wyszyński University, 2018. P. 101–120.
36. Janelidze Barbare. Secularization and desecularization in Georgia. State and church under the Saakashvili government (2003–2012). Religion, Nation and Democracy

in the South Caucasus. Edited by Alexander Agadjanian, Ansgar Jödicke and Evert van der Zweerde. New York : Routledge, 2015. P. 63–81.

37. Bulgaria's government approves additional 20.7M leva subsidy for Orthodox church, Muslims. Sofia Globe. April 24, 2019 URL: <https://sofiaglobe.com/2019/04/24/bulgarias-government-approves-additional-20-7m-leva-subsidy-for-orthodox-church-muslims/> (дата звернення: 29.01.2021).

38. Mirchea Cricovean. The Financing the Church, a Widely Debated Issue. Practical Application of Science. 2014. Vol.II. Issue 1 (3). P. 155–163.

39. Bjelotomic Snezana. How the Serbian State finances the Orthodox Church? Serbian Monitor 08/11/2019. URL: <https://www.serbianmonitor.com/en/how-the-serbian-state-finances-the-orthodox-church/> (дата звернення: 30.01.2021).

40. Расследование РБК: на что живет церковь. URL: <https://www.rbc.ru/investigation/society/24/02/2016/56c84fd49a7947ecbff1473d> (дата звернення: 30.01.2021).

41. Velicu Adrian. The Orthodox Church and National Identity in Post-Communist Romania. New York : Palgrave, 2020. 173 p.

42. Kosta Milkov The Gospel and Politics: Transforming Grace for Transformed Society? Politicization of Religion, the Power of State, Nation, and Faith The Case of Former Yugoslavia and its Successor States. Edited by Gorana Ognjenović and Jasna Jozelić. New York : Palgrave, 2014. P. 95–114.

43. Lucian Cîrlan. 'Proud to be Orthodox'. Religion and politics during the 2014 presidential elections in Romania. Orthodox Religion and Politics in Contemporary Eastern Europe. On Multiple Secularisms and Entanglements. Edited by Tobias Köllner. New York : Routledge, 2019. P. 37–54.

44. Политизированная церковь Молдовы. Zdiarul de garda. 11.11.2016. URL: <https://www.zdgm.md/ru/?p=6671>

45. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на встрече председателя Правительства РФ В. В. Путина с лидерами традиционных религиозных общин России 8 февраля 2012 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/2004759.html> (дата звернення: 30.01.2021).

46. Tomka Miklos. Religion, Church, State and Civil Society in East-Central Europe. Church-State Relations in Central and Eastern Europe. Cracow, 1999. P. 51–69.

47. Sarah Birch. Elections and Democratization in Ukraine. New York : Palgrave, 2000. 212 p.

48. Brik Timofii. Electoral Effects of the Tomos. Baltic Worlds. From the Centre for Baltic and East European Studies (CBEEs), Södertörn University. August 2020. Vol. XIII: 2–3. P. 84–91.

49. Romanita Iordache. The dichotomy between Europeanisation and the revival of Moldovan Orthodoxy. The strategy of the Moldovan Orthodox Church in relation to equality legislation. Orthodox Religion and Politics in Contemporary Eastern Europe. On Multiple Secularisms and Entanglements. Edited by Tobias Köllner. New York : Routledge, 2019. P. 148–155.

50. Religious Belief and National Belonging in Central and Eastern Europe National and religious identities converge in a region once dominated by atheist regimes. Washington, DC : Pew Research Center, 2017. 176 p.

51. A Closer Look at How Religious Restrictions Have Risen Around the World. Washington, DC : Pew Research Center, 2019. 126 p.

52. Говорун Кирило, о. Риштовання Церкви: в бік постструктуральної еклезіології. Київ : Дух і Літера, 2019. 312 с.

53. The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity, ed. by John Anthony McGuckin. Vols. I-II, Wiley-Blackwell Publishing, 2011. 593 p.

54. Выступление министра иностранных дел Российской Федерации И. С. Иванова на VIII Всемирном Русском Народном Соборе. Свято-Троїцька Сергієва Лавра. 3 февр. 2004. URL: <http://www.mospat.ru/archive/6352.html> (дата звернення: 30.01.2021).

55. Путин: Православие ближе к исламу, чем к католицизму. URL: <https://islamnews.ru/news-putin-pravoslavie-blizhe-k-islamu-chem-k-katolicizmu> (дата звернення: 30.01.2021).

56. Запад отдаляется от России из-за ее возврата к православию, считает Лавров. URL: <http://www.interfax-religion.ru/?act=news&div=55525> (дата звернення: 30.01.2021).

57. Святейший Патриарх Кирилл: „Украинская Православная Церковь обладает духовной силой и способностью объединять весь народ, и то, что я вижу здесь, общаясь с людьми, меня в этом убеждает”. URL: <https://pravoslavie.ru/31376.html> (дата звернення: 30.01.2021).

58. Dragas Alexander G. The Constantinople and Moscow Divide. Troitsky and Photiades on the Extra-Jurisdictional Rights of the Ecumenical Patriarchate. *Θεολογία*. 2017. Vol 88. (4). P. 135–190.

59. Гусев Андрей. Из истории подготовки Всеправославного Собора. Государство, религия, церковь в России и за рубежом. 2016. № 1. (34). С. 127–164.

60. Великий і Святий Собор Православної Церкви (Крит, 2016). Документи. Київ : Дух і Літера, 2016. 112 с.

61. Solik Martin; Baar Vladimír. The Russian Orthodox Church: An Effective Religious Instrument of Russia's „Soft” Power Abroad. *Acta Politologica*. 2019. Vol. 11. No. 3. P. 13–41.

62. Стенограмма начала встречи Святейшего Патриарха Кирилла с председателем Правительства РФ В. В. Путиным 1 февраля 2012 года. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/1992234.html> (дата звернення: 30.01.2021).

63. Патриарх Кирилл: Призывы к автокефалии основаны исключительно на политических аргументах. URL: https://ruskline.ru/news_rl/2009/07/30/patriarh_kirill_prizvyv_k_avtokefalii_osnovany_isklyuchitel_no_na_politicheskikh_argumentah/ (дата звернення: 30.01.2021).

64. Речь патриарха Кирилла на телеканале „Интер” 28 июля 2009 года. URL: <http://www.youtube.com/watch?v=WSWAeCAi-jk> (дата звернення: 30.01.2021).

65. Кучма Л. Нетлінні і вічні християнські цінності : Виступ-привітання Президента України на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового. Урядовий кур’єр. 2000. 25 січня.

66. Порошенко проситиме Варфоломія визнати Українську помісну автокефальну церкву. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/04/17/7177939/> (дата звернення: 30.01.2021).

67. Верховна Рада підтримала звернення Президента до архієпископа Константинополя, Вселенського патріарха Варфоломія із проханням видати Томос щодо автокефалії православної церкви в Україні. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/2444880-rada-pidtrimala-zvernenna-pro-avtokefaliu-dla-upc.html> (дата звернення: 30.01.2021).

68. Вселенський Престіл і Церква України: документи свідчать. URL: https://www.patriarchate.org/theological-and-other-studies/-/asset_publisher/GovONi6kliut/content/o-oikoumenikos-thronos-kai-e-ekklesia-tes-oukranias-omiloun

ta-keimena?_101_INSTANCE_GovONi6kliut_languageld=uk_UA (дата звернення: 30.01.2021).

69. Kokkinidis Tasos. Ecumenical Patriarch Bartholomew Meets Turkish Leader. URL: <https://eu.greekreporter.com/2018/04/25/ecumenical-patriarch-bartholomew-meets-turkish-leader/> (дата звернення: 30.01.2021).

70. Волкер: США підтримують прагнення українців мати єдину помісну церкву. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/12/7194941/> (дата звернення: 30.01.2021).

71. Путин обсудил с Совбезом положение Русской церкви на Украине. URL: <https://ria.ru/20181013/1530584261.html> (дата звернення: 30.01.2021).

72. Sotiropoulos Evagelos. How Russia's Information Warfare Targets the Church of Constantinople. URL: <https://publicorthodoxy.org/2018/01/29/russian-information-war-constantinople/> (дата звернення: 30.01.2021).

73. Путин уличил Вселенского патриарха в жажде наживы на Украине. URL: https://lenta.ru/news/2018/12/20/putin_црц/ (дата звернення: 30.01.2021).

74. Gall Carlotta. Ukrainian Orthodox Christians Formally Break From Russia. New York Times. Jan. 6, 2019.

75. 'Patriarch von Konstantinopel erkennt Spaltung der orthodoxen Kirche an'. URL: <http://www.spiegel.de/politik/ausland/patriarch-von-konstantinopel-erkennt-neue-orthodoxe-kirche-der-ukraine-an-a-1246587.html> (дата звернення: 30.01.2021).

76. 'Iglesia Ortodoxa de Ucrania se separa de la de Rusia'. URL: <http://elestimulo.com/blog/iglesia-ortodoxa-de-ucrania-se-separa-de-la-de-rusia/> (дата звернення: 30.01.2021).

77. 'Nasce la Chiesa ortodossa ucraina, firmato a Istanbul il decreto dell'autocefalia'. URL: <https://www.lastampa.it/2019/01/07/vaticaninsider/nasce-la-chiesa-ortodossa-ucraina-bartolomeo-firma-a-istanbul-il-decretodellautocefalia-> (дата звернення: 30.01.2021).

78. Krauthammer Charles. Pope John Paul II. Washington Post. 2005. April 3.

79. Ульяновський Василь. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (Доба Української Центральної Ради). Київ : Либідь, 1997. 196 с.

80. Guglielmi Marco. The Romanian Orthodox Church, the European Union and the Contention on Human Rights. Religions. 2021. 12 (1), 39. DOI: <https://doi.org/10.3390/rel12010039>

Стаття надійшла до редакції 31.01.2021

УДК 323.1(477.83)

„П’ємонт”, „Бандерштадт” і „Колиска націоналізму”. Етнополітична студія одного міста

Анотація. Львів і Західна Україна мають стійкий імідж „колиски українського націоналізму” в рамках ширшого наративу, який протиставляє буцімто ”націоналістичний Захід” так званому „проросійському Сходові”. Стаття ставить під сумнів цю квазібінарну опозицію як на формально-логічному, так і на сутнісно-змістовому рівні і з’ясовує чинники, які сформували і досі підтримують „націоналістичний” образ регіону. Порівняльний аналіз обширних соціологічних даних не виявляє в західних областях якогось вищого рівня ксенофобії й нетолерантності, порівняно з іншими областями чи сусідніми країнами, а отже, й не дає підстав трактувати вищий рівень патріотизму у регіоні як вияв агресивного „націоналізму”. Головною причиною пропагандистського іншування регіону, як доводить стаття, був його опір советизації у повоєнні часи, що мав різні форми, проте найнаочніше для сторонніх проявлявся у вільному використанні української мови в усіх сферах міського життя. З імперського погляду, інтерналізованого більшістю колонізованого населення, це було зухвалим „націоналістичним” порушенням російськомовної „нормальності”. Іншування регіону, що здійснювалося за радянських часів як на рівні офіційного дискурсу, так і через різні форми „нашіптуваної пропаганди”,

не припинилось і після здобуття Україною незалежності. Щоправда, тепер воно має переважно неформальний характер – через кремлівські і місцеві прокремлівські мас-медіа та соціальні мережі. Тим часом, як показує дослідження, гаданий „націоналізм” західноукраїнського регіону проявляється лише у вищому рівні патріотичної мобілізації, що, зокрема, впливає також на вищий рівень соціального оптимізму та зумовлює дещо завищену оцінку особистого благополуччя, порівняно зі середньоукраїнською. Стаття підводить до висновку про складне подвійне завдання, що стоїть перед жителями Західної України та, зокрема, Львова: позбутися досить обтяжливого й надокучливого „націоналістичного” іміджу і водночас виконати роль самопроголошеного П’ємонту – лідера національного відродження та соціальної модернізації. Наголос на виконанні другого завдання може суттєво допомогти в реалізації першого.

Ключові слова: Львів, Західна Україна, націоналізм, ксенофобія, пропагандистське іншування та стереотипізація.

Микола Рябчук,
кандидат політичних наук,
Інститут політичних і
етнонаціональних
досліджень ім. І. Ф. Кураса
НАН України
ORCID: 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

Mykola Riabchuk,
PhD in Political Science,
Kuras Institute of Political and
Ethnic Studies
of the National Academy of
Sciences of Ukraine
ORCID 0000-0002-7284-4486
riabchuk@gmail.com

„Piedmont“, „Banderstadt“, and the „Cradle of nationalism“. Ethnopolitical study of a city

Abstract. The West Ukrainian city of Lviv is often described as a „cradle“, or „hotbed“, of Ukrainian nationalism, within a broader media-spread narrative that counter-opposes Ukraine’s allegedly „nationalistic West” and so-called „pro-Russian East”. The article questions this quasi-binary opposition at the both formal-logical and substantive level, and examines the factors that informed and still tend to support the „nationalistic” image of the region. It finds out no data-based evidence of a higher level of xenophobia or intolerance in Western Ukraine if compared with other Ukrainian regions or some neighboring states, and concludes that the primary reason for the „nationalistic” othering of the city of Lviv and the Western Ukraine was their defiance of the Soviet rule, Soviet norms and values in the post-WWII period. That defiance had many forms but the most manifestly observable was a brazen free use of Ukrainian in the urban environment, deemed „nationalistic” and stigmatized elsewhere in Ukraine. The article draws on the earlier observations of close connection between Ukrainian identity (nationalism) and pro-Western orientation (set of values), determined by a peculiar development of the Ukrainian national project since its very inception in the first half of the 19th century. The higher patriotic mobilization in Lviv (and in Western Ukraine in general) is seen as the main reason for a higher level of social optimism and apparently exaggerated assessments of personal well-being in Lviv vis-à-vis Ukraine’s average. Nowadays, West Ukrainians and the denizens of Lviv face a difficult dual task: to tackle their burdensome „nationalistic” image and to play the self-assigned role of Ukrainian „Piedmont” that leads both the national revival and social modernization. The emphasis on the latter, the essay implies, might be a good key to the successful managing of the former.

Key words: Lviv, Western Ukraine, nationalism, xenophobia, propagandistic othering and stereotyping.

На початку квітня 2019 року незалежна американська інформаційна платформа „Vice News” опублікувала невелику статтю за назвою „Білі расисти з цілого світу зустрічаються у Фінляндії”. Йшлося там, зокрема, і про полк „Азов” та Національний корпус, а що діялося те якраз після першого туру президентських виборів в Україні, то й ілюструвалася стаття відповідним фотознімком із підписом: „Члени праворадикального Національного корпусу прямують на передвиборчий мітинг Петра Порошенка, Президента України й кандидата на виборах 2019 року, у Львові, 28 березня 2019” [1].

Бажання американських журналістів проілюструвати неонацистське збіговисько у Фінляндії саме українськими „оборонцями” білої раси було річчю малоприємною, але звичною. Московська пропаганда зробила українських праворадикалів не менш або й більш знаними в світі, ніж у самій Україні. Що справді вражало у тій публікації – це нав’язувана її авторами думка про прямий зв’язок між тогочасним президентом („ультранаціоналістом”, у версії кремлівських і прокремлівських медій) та – українськими неонацистами, котрі простують у камуфляжі підтримати „свого” покровителя. Тим більше у Львові – міфічній „колисці українського

націоналізму”, як відомо кожному, навіть найменш освіченому західному журналістові.

У цій гармонійній схемі, де всі ключові слова – „Порошенко”, „нацики”, „Львів” – мали б ідеально пасувати одне до одного, був, однак, дисонанс, непомітний для невтаємничених читачів „Vice News”, проте очевидний для кожного, хто хоч трохи знається на українських справах загалом і на перебігу виборчої кампанії зокрема. Дисонанс полягав у тому, що грізні „неонацисти” йшли у Львові аж ніяк не для того, щоб підтримати „свого” президента, а навпаки – щоб збурити і зірвати його передвиборчий мітинг. І робили вони це не лише у Львові [2], а й у Вінниці [3], Івано-Франківську [4], Черкасах [5], Чернігові [6], Полтаві [7], Житомирі [8] і багатьох інших містах. Це була системна, добре організована кампанія, – зрештою, маскарадні „націоналісти” й самі охоче про неї розповідали [9]. Усю відповідну інформацію редактори „Vice News” могли б легко знайти у відкритому доступі, зокрема, й англійською [10], – коли б вона їх хоч трохи цікавила.

Проблема, однак, у тім, що вони апріорі знали (головно з московських і промосковських джерел), що Порошенко – ультранаціоналіст, Україна – нацисти, а Львів – їхня колиска. Нема, отже, потреби перевіряти те, що загальновідоме; уточнювати те, що й так „усі знають”. Із цього імперсько-індукованого „знання” проростають мільйони фальшивок, кожна з яких надто дрібна й неістотна, щоб сама по собі могла становити проблему (гопак називають російським танцем [11], український тризуб – екстремістським символом [12], Івана Франка – російським підданим [13]), проте разом вони витворюють зафальшовану, вкрай несприятливу для України, зате сприятливу для Росії картину світу.

Наведений вище приклад із „Vice News” досить добре ілюструє механізм поширення стереотипних уявлень про Україну, і то зовсім не зловмисними кремлівськими тролями і проплаченими дезінформаторами, а цілком незалежними і формально неупередженими західними журналістами (як і, зрештою, науковцями, політиками, інтелектуалами), котрі просто не утруднюють себе перевірянням „очевидних” фактів і проблематизацією „загальновідомих” істин. Проблема занадто велика, щоб охопити її у межах однієї статті,¹ тому ми зосередимося тут лише на одному її аспекті – представленні Львова і, взагалі, Західної України як „осереддя українського націоналізму” та, відповідно, на з’ясуванні, а що ж, власне, криється за цим іміджем.

„Колиска націоналізму”

Львів із населенням близько 750 тисяч є всього лише сьомим серед найбільших міст України. Але на Заході, де всі інші міста принаймні утричі менші, Львів має своєрідний метрополітальний статус, слугуючи для всіх

¹ Навіть низка статей її не вичерпує. Див., зокрема, розвідки Олега Ільницького [14], Едварда Кінана [15], Марка фон Гагена [16], Тімоті Снайдера [17], Олександра Мотиля [18], Катерини Смаглій [19], а також недавно видану книжку Кирила Ткаченка [20].

семи областей регіону безумовним культурно-освітнім, а до певної міри й економічним та політичним центром. Західна Україна, як її зазвичай описують у своїх дослідженнях соціологи, складається насправді з чотирьох досить різних за своєю історією й культурою регіонів (Галичина, Волинь, Буковина і Закарпаття). Єдине, що їх справді об'єднує, це досить пізня (допіру під час Другої світової війни) інкорпорація в СРСР, а відтак дещо менший, хоча теж досить драматичний досвід совєтської індустріалізації, колективізації та русифікації.

Совети не тільки не встигли належним чином зросійщити цей регіон, а й не змогли прищепити совєтської ідентичності його жителям. Західні українці в основному своєму загалі прийняли комуністичний режим на рівні риторики і ритуалу, проте не інтерналізували його ідеології, цінностей і настанов, не визнали його „нормальним“ – добрим чи поганим, але „своїм“. І в цьому сенсі вони, безумовно, залишилися подібнішими до жителів Балтії, Польщі, Угорщини, Чехословаччини, аніж до своїх співвітчизників далі на Схід. Ця відмінність між „двома Українами“ мала різні аспекти, проте найнаочнішою, найпомітнішою для всіх прибульців зі Сходу була неймовірна, зухвала, шокуюча україномовність західноукраїнських міст.

Ось як український інтелігент із Києва передавав типове для свого середовища перше враження від приїзду в Галичину: „Була холодна зима 1964 року. Як нині пригадую перон залізничного вокзалу. Я сходжу з потяга, а мені болять вуха. Навколо чую українську мову!!! А вона мені така мила і така рідна. Це ж моя материнська мова. А тут, у Тернополі, говорять українською. Я наївний подумав: "А може, то тільки на вокзалі селяни розмовляють рідною мовою?". Зайшов в аптеку, потім у кафе... Боже, як я помилявся! Довкола звучить моя рідна мова” [21].

Ця міська публічна україномовність викликала, зрозуміло, не лише позитивну реакцію, не лише розчулення й захват, а й ненависть та обурення. А проте в усіх випадках вона сигналізувала те саме: відступ від неписаної імперсько-колоніальної норми, яка зобов'язувала всіх міських жителів і, взагалі, всіх освічених українців (поза кількома гуманітарними гетто на зразок Спілки письменників чи Інституту літератури) розмовляти „інтернаціональною“, тобто імперською мовою, і яка стигматизувала всіх девіантів як відсталий „колхоз“ чи, гірше, небезпечних „буржуазних націоналістів“. У Львові „націоналісти“ зухвало спілкувалися українською не лише вдома зі старими батьками, а й із дітьми, з незнайомими людьми на вулицях, у громадському транспорті і в крамницях, у кав'ярнях і на дискотеках, у школах і вузах.

Советам не треба було навіть докладати великих зусиль, щоб створити Західній Україні імідж „націоналістичного“ регіону. Західним українцям цей імідж, здається, навіть подобався, – в кожному разі, вони й самі охоче переповідали легенди про партизанів у карпатських лісах, про заховану на городі зброю, про жовто-блакитний прапор, вивішений уночі на сільраді, про газету „Вільна Україна“, яка справді видавалась у Львові як орган обкому партії, проте в існування якої (саме з такою назвою) ніхто на схід від Збруча

не міг повірити. Міф про Галичину як оплот „націоналізму” творився з обох боків, і Львів, природно, перебував у його осередді.

Російсько-українська війна та зумовлена нею громадянська мобілізація істотно вплинули на розуміння українцями націоналізму. У 2005 році лише 27% опитаних вважали, що це ідеологія перетворення України в сильну державу з високим міжнародним авторитетом і гідним рівнем життя громадян. Натомість 41% оцінював націоналізм негативно – як ідеологію, що розколює суспільство на етнічних українців і „не українців” і передбачає обмеження прав останніх. (Ще 14% опитаних вважали український націоналізм суто історичним явищем, сьогодні не актуальним, і 18% не відповіли). У 2015 р., згідно з опитуваннями того самого Центру Разумкова, ситуація кардинально змінилася: тепер уже 47% окреслили націоналізм як позитивний чинник суспільної трансформації і лише 24% зберегли негативне до нього ставлення. Прикметно, що позитивне бачення націоналізму переважає, хоч і мінімально, навіть на Сході (38,4% vs. 37,7%) і на Донбасі (37,4% vs. 32,2%) [22, с. 40]. Київський міжнародний інститут соціології провів подібне опитування у 2006 та 2016 роках, але оскільки запитання було сформульоване категоричніше („Здоровий націоналізм нам необхідний”), то й підтримка щодо „націоналізму” виявилася в обох випадках дещо вищою: у 2006 р. з висловленою тезою погодилося 48% опитаних, не погодився 21%; у 2016 р. – погодився 61%, не погодився – 14%. Поняття „здорового націоналізму” виявилось прийнятним навіть для жителів Сходу (61% vs. 12%) та Донбасу (44% vs. 17%) [23].

Це не впливає, втім, на традиційне уявлення про Західну Україну як „колиску українського націоналізму”, щось виняткове – не конче негативне, але не зовсім „нормальне”. Це кліше особливо поширене в міжнародних мас-медіях, які часто й охоче протиставляють „націоналістичний” (буцімто) Захід „проросійському” Сходові. Досить набрати в Google кілька ключових слів, щоб із нього посипалися статті, в яких нам повідомляють, що Дніпропетровськ розташований на межі між проросійським Сходом країни та антиросійським, націоналістичним Заходом [24]; що „в Україні існує серйозний поділ між контрольованим націоналістами Заходом (nationalist-dominated west) та російськомовним Сходом” [25]; і що „проєвропейський погляд, який добре пасує Заходові країни, де українці є націоналістами (”where Ukrainians are nationalists”, – sic!), дратує етнічних росіян, які заселяють промисловий Схід” [26].

При тому, що ця бінарна опозиція засадничо фальшива – як у сутнісно-змістовому, так і в формально-логічному плані. Адже реальним антонімом до прикметника „націоналістичний” мав би бути прикметник „інтернаціональний” чи „космополітичний”, але аж ніяк не „проросійський”, що належить до цілком іншого семантичного поля. Йому мав би антономічно відповідати прикметник „антиросійський” або ж „проукраїнський”, „проєвропейський”, „прозахідний” тощо.

Фальшива бінарна опозиція підступно маніпулює не лише семантикою, а й реальністю. Вона фактично розгрішує будь-кого „проросійського” чи

російськомовного від можливості бути одночасно „націоналістичним“ і водночас робить „націоналізм“ примордіальною, ба навіть генетичною рисою всього українського Заходу, імпліцитно ототожнюючи його з усякою свідомою україномовністю: „Протягом багатьох років перебіг українських виборів визначався поділом між україномовним і націоналістичним Заходом країни та російськомовним Півднем і Сходом” [27]; „Президентство Зеленського може зменшити історичний розлам між націоналістичним Заходом і російськомовним Сходом” [28].

Журналістка поважного американського місячника „New Yorker” нещодавно так захопилася цієї схемою, що й „придністровського” Петра Порошенка (котрий, за власним зізнанням, уперше заговорив українською у 1998 р. [29]) зробила вихідцем із Західної України („Південно-Західної”, завбачливо уточнила вона, поширивши її таким чином аж до Одеси), – аби лише переконливіше протиставити його як „націоналіста” бездоганно „інтернаціональному” вихідцю з індустріального східноукраїнського Кривого Рогу [30].

Наслідки таких семантичних спрощень і маніпуляцій часто фатальні, оскільки „націоналізм” – надто багатозначне, розпливчате й водночас обтяжене негативними конотаціями слово, аби його свавільно й безвідповідально вживати, до того ж у розповідях про країну, якої насправді ніхто не знає (лише 16% американців змогли показати Україну на карті наприкінці березня 2014 року – після російської інвазії в Криму [31]), або й ще гірше – знає головно з російських і проросійських джерел. „Старі, ще з советських часів пропагандистські кліше, новочасні російські дефамацийні кампанії, обсесійний антиамериканізм радикальних лівих і постмодерний дилетантизм західних коментаторів сьогоднішньої української політики витворюють фальшивий образ України як нібито безмірно враженої етнонаціоналізмом. Україна справді має чимало проблем... Але немає нічого особливого в українському етнонаціоналізмі, – цей феномен доволі поширений нині в усій Європі й цілому світі... І якщо вже Україна чимось вирізняється на цьому тлі, то якраз вельми скромними електоральними успіхами крайніх правих і їхньою вкрай низькою репрезентацією в парламенті” [32].

Таким чином, мета цієї статті – уважніше поглянути на так званий „західноукраїнський націоналізм”, на його специфічні прояви в Галичині, його вплив на поведінку людей і систему цінностей, на сприйняття регіону за його межами та автосприйняття в самому регіоні. Для цього я скористаюся даними досить численних, хоч методологічно не завжди сумісних, на жаль, соціологічних досліджень. Найчастіше вони стосуються всього західного макрорегіону, деколи – окремо Галичини, й досить рідко – самого Львова. Тож без певної екстраполяції даних у цій розвідці не обійтися, розуміючи, що дані для всього Заходу України чи для всієї Галичини застосовні до Львова лише певною мірою.

Що криється за цифрами?

Масове повсякденне вживання української мови у публічному просторі було найнаочнішим виявом „націоналізму” з погляду більшості тих, хто приїжджав до Львова зі Сходу – чи то з Москви, чи з Донецька чи Києва, а проте аж ніяк не було чимось незвичайним для тих, хто не інтерналізував советської „нормальності”, котра апріорі кваліфікувала всяку публічну комунікацію українською (білоруською, молдавською, казахською і т. д.) поза селом, базаром та Спілкою письменників як підозріле і гідне осуду збочення [33, с. 100–101]. Хоч насправді прихильність до рідної мови не є якимсь суто західноукраїнським явищем; вона властива практично усім народам, і навіть на „російськомовному Сході” (як часто пишуть західні журналісти) майже половина опитаних називає „рідною мовою” українську і послуговується нею вдома – „виключно”, „переважно” або „нарівні з російською” [34]. Інша річ, що на публіці нею послуговується значно менше – виразна ознака репресивного, неприхильного до неї соціального доквілля, яке й далі підтримує й дискурсивно репродукує супрематистські колоніальні настанови. Західні українці в основному своєму загалі їх ніколи не інтерналізували, через що регіон і досі залишається єдиною частиною України, де відсоток міських жителів, що спілкуються українською вдома й на публіці, є практично однаковим [35, с. 26].

Це можна й справді вважати за вияв „націоналізму”, оскільки будь-який опір панівній (імперській, у цьому випадку) суспільній конвенції потребує певної („націоналістичної”, в цьому випадку) мобілізації. Але цей націоналізм має виразно захисний характер, спрямований на відстоювання власної національної „нормальності” супроти імперської „нормальності”, репресивно накинutoї ззовні. Така постава може видаватися ненормальною і девіативною тим, хто інтерналізував імперський погляд на все українське як меншовартісне. Проте насправді вона є цілком нормальною, доволі типовою реакцією всіх народів на зовнішню – реальну або й часами уявну – загрозу.

І хоча масове вільне вживання української у публічному просторі є найпомітнішою рисою, що вирізняє Львів та інші західноукраїнські міста від міст решти краю, існує й низка інших відмінностей, менш наочних, проте статистично значущих й оприявнених даними соціологічних опитувань. Більшість із них зовсім не конче є виявом „націоналізму”, проте безумовно – виявом сильнішої національної ідентичності та, відповідно, більшої уваги до пов’язаних з ідентичністю питань. Так, наприклад, 86% „західників” вважають себе „патріотами України” (загальноукраїнський показник – 83%) [36]. Ще більше – 89% опитаних у Західній Україні підтримують незалежність (загалом по Україні – лише 71%, при 20% невизначених) [37, с. 5–6, с. 8–9]; 65% готові захищати країну зі зброєю в руках або допомагати захисникам як волонтери (загалом в Україні таку готовість декларує лише 50%) [38, с. 27]; 72% ідентифікує себе насамперед як громадян України (загалом з України – 65%) [37, с. 14, с. 16]; 84% респондентів у Львові пишаються українським громадянством (загалом по Україні – 69%) [39, с. 95–96].

Помітно сильніша національна ідентичність регіону обумовлює і його сильнішу прозахідну (насамперед щодо ЄС і НАТО) орієнтацію [39, с. 113–115], і його підтримку – принаймні на нормативному рівні – системи цінностей, що їх зазвичай називають „європейськими“: демократії [40, с. 64], лібералізму [41, с. 10], вільного ринку [41, с. 13], громадянської залученості [40, с. 62] та активності [42, с. 22–23]. На практичному рівні відмінність між Сходом і Заходом не така вже й велика, оскільки і ті, й другі мають майже ту саму східноєвропейську (доволі низьку) політичну культуру [43] і майже ту саму спадщину комунізму і советизму [44]. А все ж статистично вона помітна і досить стабільна. Зв'язок між національною ідентичністю (націоналізмом) та прозахідною орієнтацією (набором цінностей) зумовлений історично – особливостями розвитку українського національного проєкту від самого його зародження у першій половині ХІХ ст. Головним викликом для його творців була емансипація від Російської імперії, яка не лише не визнавала українців за окремий народ, а й зуміла переконати в цьому (різними засобами, зокрема, репресивними) багатьох із них. Це означало ще складніше завдання – розумову емансипацію в уявній русько-православній спільноті, що виводилася символічно з Київської Русі, проте була майже повністю привласнена Московією. Захід став таким чином для українців альтернативним центром самоідентифікації та набуття символічних і дискурсивних ресурсів, конче потрібних для опору імперському домінуванню. Захід репрезентував модерність куди краще, аніж Росія, проте вимагав також прийняття західних цінностей – принаймні на нормативному рівні. Це робило українців „західниками мимоволі“ (by default): вони мусили або облишити свої націоналістичні амбіції й розчинитись у великоруському морі, або ж приборкати свій нативізм, своє традиційне православно-слов'янське антизахідництво і прийняти (volens-polens) західні культурні і політичні зразки [45].

Іншим цікавим виявом сильнішої національної ідентичності в Західній Україні можна вважати вищий рівень соціального оптимізму, виявлений жителями регіону. Так, у серпні 2019 року 87% „західників“ вірили, що Україна подолає всі проблеми і виклики (загалом в Україні – 81%); 63% жителів регіону вважали, що Україна розвивається у правильному напрямі (16% – у неправильному; тимчасом в Україні співвідношення „оптимістів“ і „песимістів“ – 51% до 23%); 42% респондентів на Заході заявили, що за роки незалежності відбулося більше доброго, ніж поганого, і лише 10% сказали, що навпаки (натомість по Україні перевага „оптимістів“ виявилася зовсім невеликою – 26% проти 23%) [37]. Згідно з іншим опитуванням, 78% опитаних у Львівській області визнали себе „однозначно або скоріше щасливими“ (загалом в Україні – 70%, причому в усіх західноукраїнських областях, не лише Львівській, показник „щастя“ дещо вищий від середньоукраїнського) [39, с. 101].

Це особливо цікаво, тому що Захід – один із найбільш бідних регіонів країни (і за середньою зарплатою, і за особистим доходом, і за регіональним валовим продуктом на жителя) [46]. А все ж більшість респондентів зараховує

себе тут до „середнього класу” і оцінює фінансове становище своїх сімей помітно кращим, ніж респонденти з інших регіонів. Так, у Львові лише 6% опитаних стверджують, що їм не вистачає грошей навіть на їжу, і лише 14% кажуть, що не можуть собі дозволити нічого, крім найнеобхіднішого (обидві цифри – серед найнижчих в Україні). Натомість три чверті жителів Львова (75% – найвищий показник в Україні) потрапляють у категорію людей зі середнім доходом: мають (як стверджують) досить грошей на їжу, одяг, взуття та інші підставові витрати, проте мусять позичати або заощаджувати на більші покупки. Категорія справді заможних людей, котрі можуть собі дозволити майже все, у Львові, як і скрізь в Україні, статистично мізерна й не перевищує 4%.

Пояснити цей парадокс – почуття відносного добробуту у Львові і, взагалі, на Заході України – неможливо ані закордонними заробітками, ані доходами від тіньової економіки (приблизно однаковими в усіх регіонах), – тим більше, що навіть у Києві, де середня зарплата майже втричі вища, аніж у Львові, до „середнього класу” себе зараховує лише 64% опитаних [47 с. 212]. Одне з можливих пояснень – структура західноукраїнської економіки, де переважає дрібний і середній бізнес. Це сприяє рівномірнішому розподілові доходів, ніж олігархічна економіка, яка переважає на Сході і збагачує небагатьох коштом абсолютної більшості [48]. Проте найвірогідніше пояснення парадоксу – патріотична мобілізація, котра не лише підвищує рівень соціального оптимізму, а й спонукає до помітно завищеної оцінки свого добробуту львів'янами і, взагалі, західними українцями – більш-менш у дусі саркастичної репліки львівського художника Володимира Костирка: „До 1991 року галичани гостро відчували дві речі – злидні й русифікацію. Після 1991 року галичани відчують три речі, але вже солодко: злидні, русифікацію та велике задоволення від незалежної України” [49].

Так чи так, а усі ці дані жодним чином не виявляють якогось сильнішого, ніж деінде, „націоналізму” в Західній Україні; радше підтверджують дещо вищий рівень патріотизму серед україномовних українців (порівняно з іншими мовно-етнічними групами) і значно вищу їхню концентрацію саме в Західному регіоні. Для порівняння: на Заході України 93% опитаних називають „рідною мовою” українську, в Центрі – 84%, на Півдні – 42%, на Сході – 36%, на Донбасі – 27%; загалом в Україні – 60% [35, с. 26]. Львів має приблизно ту саму мовно-етнічну композицію, що й увесь Західний регіон: 89% спілкуються українською, 4% – російською, 6% – „обом мовами” і ще один відсоток – „іншими” [47, с. 211].

Інакше кажучи, східні регіони видаються дещо менш „патріотичними” просто тому, що мають значно вищий відсоток етнічних росіян і російськомовців. Сказане не означає, що вони априорі байдужі або й ворожі до України; ідеться лише про статистично вищу вірогідність прихильного чи амбівалентного (зі зрозумілих причин) ставлення до Росії в цьому середовищі. Це означає також більшу ймовірність амбівалентного ставлення до українських справ, більшу міру непевності і невизначеності, зокрема в

ситуаціях, коли їхня політична лояльність до України вступає в конфлікт із традиційною культурною орієнтацією на Росію, або й просто з особистими родинними та приятельськими зв'язками.

Різні види „іншості“

Відрізнити націоналізм від патріотизму буває нелегко, якщо, звісно, не йти за його анекдотичним визначенням: „Патріотизм – це те, що відчуваємо ми, а націоналізм – усі інші“. Патріотизм стає однозначно націоналізмом лише тоді, коли набуває агресивних, ворожих форм щодо інших народів чи груп. За всіма іншими критеріями, як, скажімо, сила або важливість національної ідентичності для особи чи її пріоритетність щодо інших ідентичностей, відрізнити патріотизм від націоналізму практично неможливо.

Негативний аспект того чи того націоналізму великою мірою визначається наявною в ньому неприязню (ворожістю, підозріливістю) щодо „інших“, тобто рівнем ксенофобії. Західні українці не видаються під цим кутом зору найкращими – якщо судити з загальнонаціональних опитувань Київського міжнародного інституту соціології (КМІС). Середній показник соціального дистанціювання від „інших“ становить тут 4,7 пункта за семибальною шкалою Богардуса (де „одиниця“ відповідає готовності прийняти представників інших груп як членів родини, „двійка“ – як друзів, „трійка“ – як сусідів, „четвірка“ – як співробітників, „п'ятірка“ – як громадян України, „шістка“ – як туристів, і „сімка“ – не впускати їх узагалі до країни). В Україні загалом цей показник становить 4,2 пункта, причому найнижчий він у Південному регіоні – 3,7 [50].

Безумовно, ці дані потребували б докладнішого аналізу, з урахуванням кількох додаткових чинників. По-перше, поняття етнічної „іншості“ має на глибоко русифікованих Півдні і Сході більш абстрактний, формальний, суто „паспортний“ характер, аніж на Заході, де вона більш конкретна, маркована, оприявлена у повсякденній мовній і звичаєвій практиці. Перевірити це припущення можна, розглянувши ставлення в регіонах до всякої „іншості“, а не лише етнічно-національної, як це робить КМІС. А по-друге, найбільшу соціальну дистанцію у всій Україні респонденти виявляють до ромського етносу, зосередженого переважно на Заході, головню в Закарпатті. Можемо припустити, що саме там показник соціальної дистанції є найвищим і саме він тягне вниз відповідний показник для всього регіону. Перевірити це припущення можна, розглянувши дані не лише в макрорегіонах, а й в областях. Утім, навіть якщо показник ксенофобії в Західній Україні насправді є дещо нижчим, тобто, ймовірно, близьким до середньоукраїнського, він так чи так є доволі високим – що, зокрема, демонструє й недавня істерика на Львівщині і Тернопільщині з приводу евакуації туди українських співгромадян із ураженого епідемією Китаю і поселення їх у місцевих санаторіях на карантин.

Дослідження Центру Разумкова, хоч і проведене іншими методами, великою мірою підтверджує результати КМІС [38, с. 41]. У цьому опитуванні респондентів просили назвати представників тих етнічних груп, яких вони

хотіли б мати сусідами і, навпаки, яких не хотіли б. Знову ж таки, західні українці не виявили помітної толерантності: лише 39% заявили, що етнічність сусіда не має для них істотного значення (загальноукраїнський показник – 53%), тимчасом як 44% воліли б мати етнічно українське сусідство (загалом в Україні – лише 29%). Найменш бажаними сусідами передбачувано виявилися роми – на Заході їх категорично не хотів би бачити поруч 41% опитаних, загалом в Україні – 32%. На другому місці – росіяни: їх не хотіли б мати сусідами 30% західних українців (загалом в Україні – лише 13%).

Негативне ставлення до ромів типове, на жаль, для всієї Східної й Центральної Європи, зокрема тих країн, де ця меншина справді помітна: не хотіли б їх мати сусідами 65% респондентів у Чехії і Словаччині, 67% у Болгарії, 55% у Білорусі, 51% у Росії, 42% у Словенії [51], 62% в Італії [52]. Натомість неприязнь до росіян є порівняно новим феноменом і спричинена, поза сумнівом, військовою агресією РФ проти України. Що ж до інших меншин, то й тут західні українці більше, ніж східні, схильні включати їх до переліку небажаних сусідів, а проте – що цікаво – вони схильні так само частіше включати їх і до протилежного списку – найбільш бажаних сусідів. Наприклад, 4% „західників” не хотіли б мати поляків сусідами (загалом в Україні – лише 3%), зате хотіли б їх мати сусідами 28% західних українців, при загальноукраїнському показникові 18% [38, с. 41]. Пояснити цей парадокс можна лише більшою видимістю, а отже, й конкретністю етнічних меншин на Заході: ставлення до них значно більш, ніж на Сході, визначається особистим досвідом і, отже, виявляється більш диференційованим. Воно може бути більш негативним чи позитивним, але менш байдужим, оскільки йдеться більшою мірою про конкретних людей, ніж про абстрактні категорії з фіктивного радянського „інтернаціоналістського” наративу.

Згідно з цим наративом (усе ще панівним на Півдні і Сході) етнічність не має значення, але тільки тому, що існує на рівні „паспортної графи”, газетної статистики та ще, може, фольклорних фестивалів, проте реально не оприявнюється у повсякденні – у мовних практиках, культурних відмінностях, особливостях побуту. Вона, власне, й толерується доти, доки меншина існує суто формально, нічим практично не відрізняючись від „нормальної” слов’янсько-радянської російськомовної більшості. Натомість реальна інакшість, як показує досвід, стигматизується на Півдні і Сході значно частіше й гостріше, аніж на Заході. Властиво, всі відомі нам приклади повсякденних конфліктів на мовно-етнічному ґрунті походять із Півдня та Сходу, а не зі Заходу, і стосуються найчастіше агресії щодо української мови та її носіїв [53].

Чи не найбільшого розголосу в цьому плані набув одеський ексцес 2011 року, в якому україномовний громадянин зазнав брутальної образи на мовно-етнічному ґрунті не просто від русофона-українофоба, а від „міліціанта”, тобто державного службовця, який за законом (систематично, зрештою, нехтуваним) мусив би спілкуватися з громадянином його мовою [54]. З того часу, як і взагалі за роки незалежності, в цьому плані

небагато змінилося. Образа на мовно-етнічному ґрунті не кваліфікується окремо як „злочин ненависті“ (hate crime), і це відкриває й надалі широкий простір для традиційного й абсолютно безкарного ще з советських часів осміювання і приниження української мови та україномовців. Характерну історію розповіла зовсім недавно популярна телеведуча Яніна Соколова, яка звернулася до таксиста в Одесі звичною українською, на що почула у відповідь: „Шо, фашисты, настрадались мы из-за вас?! Теперь будет у нас реванш! (...) Говорите на том языке, на котором привык говорить народ в этом городе!“ [55].

У цьому зв’язку для з’ясування реального рівня ксенофобії варто уважніше глянути на дослідження Центру Разумкова, де до переліку (гіпотетично) „небажаних“ сусідів занесено представників не лише різних етносів, а й інших соціальних груп. Для порівняння у цьому ж дослідженні наведено відповідні дані з трьох інших країн. Неважко помітити, що західні українці в усіх питаннях, крім релігії, толерантніші за своїх співвітчизників зі Сходу, а тим більше – від росіян. (Дещо вища релігійна нетерпимість на Заході, ніж на Сході, зумовлена, скоріш за все, значно вищим рівнем релігійності в регіоні, а отже, й більшою значущістю цього питання для „західників“ (табл. 1). На Сході „інша“ конфесія, як і „інша“ етнічність, є переважно абстракцією, що жодним чином не проявляється у повсякденні. Тут ідеться, отже, не так про толерантність – повагу до тої чи тої інакшості, як про байдужість: хай собі та інакшість існує, допоки не оприявнюється й не створює панівній групі психологічного дискомфорту) [35, с. 23].

Таблиця 1.

Відповіді на запитання „З представниками яких наведених груп Ви б не хотіли жити по сусідству?“
(Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді)

Регіон або країна / соціальні групи	Захід України	Схід України	Україна загалом	Росія	Польща	Німеччина
Наркомани	93,7	96,6	94,0	93,2	73,9	66,3
Алкоголіки	76,7	81,1	81,5	84,3	65,4	70,2
Гомосексуалісти	60,0	80,0	66,5	66,2	39,6	22,4
Люди, хворі на СНІД	44,3	58,1	42,9	54,3	25,6	24,0
Іммігранти/іноземні робітники	16,7	36,6	20,3	32,2	7,2	21,4
Люди іншої раси	12,9	20,8	12,1	17,2	5,5	14,8
Люди іншої релігії	7,6	6,0	6,7	14,3	4,6	14,1
Люди, що розмовляють іншою, не Вашою мовою	4,2	6,0	6,6	18,9	3,2	13,4
Пари, які живуть разом, але не одружені	1,1	2,4	2,9	7,8	3,5	9,3

Джерело: [35, с. 23].

Те саме дослідження пропонує також цікаві дані щодо соціальної довіри – в Україні загалом, у регіонах та, для зіставлення, в кількох інших країнах [35, с. 21–22]. Знову ж таки, західні українці виявляються за настановами дещо ближчими до поляків і німців, ніж до співвітчизників зі Сходу чи росіян (табл. 2). І якщо довіра до незнайомих або до сусідів вказує, скоріш за все, на дещо вищий рівень соціального капіталу, то довіра до людей іншої конфесії чи етнічності виявляє, ймовірно, також нижчий рівень етнічної та релігійної упередженості.

Таблиця 2.

Відповіді на запитання „Наскільки Ви довіряєте (повністю або частково) наведеним категоріям людей?”

Регіон або країна / соціальні групи	Захід України	Схід України	Україна загалом	Росія	Польща	Німеччина
Довіряю сусідам	82,6	72,6	73,0	72,5	73,8	73,5
Довіряю людям іншої віри/релігії	52,4	28,7	35,1	36,5	48,1	50,0
Довіряю людям іншої національності	53,9	28,7	37,5	36,7	47,7	51,8
Довіряю людям, яких уперше бачу	26,5	19,8	22,2	20,4	23,8	30,9

Джерело: [35, с. 22].

Наведені дані не спростовують згаданого раніше дослідження КМІС, яке виявило в західних українців більшу соціальну дистанцію щодо інших етнічних груп за шкалою Богардуса. Але вони ставлять під сумнів можливий висновок щодо меншої соціальної дистанції східних українців стосовно інших груп, який начебто з того дослідження виплаває. Насправді вони показують значно більшу упередженість до *реальної*, проявлюваної у повсякденні інакшості на Сході, порівняно з Заходом. Причина такої розбіжності, скоріш за все, полягає в тому, що розуміння етнічності („національності”) на Сході і Заході є досить різним, тимчасом як дослідження КМІС вважає його апріорі однаковим. Категорія етнічності/національності на Заході є важливішою, культурно значущішою, ніж на Сході, де вона традиційно була суто словесною декларацією, записом у советських документах, позбавленою на практиці якихось істотних (несоветських/ неросійських) культурних маркерів. На Сході ця категорія все ще відбиває спадщину советського „інтернаціоналізму”: етнічність не має значення, допоки особа залишається „нашою” – советською і російськомовною.

Саме таке уявлення про „іншість” (і „нашість”) відбиває специфічним способом давніше дослідження Центру Разумкова, де, серед іншого, респондентам пропонувалося відповісти на запитання: „Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?” (рис. 1). Цілком передбачувано загальнонаціональна опінія визнала жителів Києва і Центральної України

„найближчими“, натомість громадян Туреччини, Угорщини і Румунії – найдальшими [56, с. 12]. Показово, однак, що західні українці у цьому рейтингуванні опинилися позаду не лише росіян, а й білорусів, – дарма що реальних білорусів в Україні мало хто бачив і, взагалі, мало що про них знає. Більшість визнала їх близькими (ближчими від галичан!) не тому, що знає їхній „характер, звичаї і традиції“, а тому, що білоруси є частиною глибоко інтерналізованого советського міфу про три „братні“ народи, тимчасом як галичани є частиною цілком іншого міфу – про „націоналістичний“ Захід та (квазі)інтернаціональний Схід.

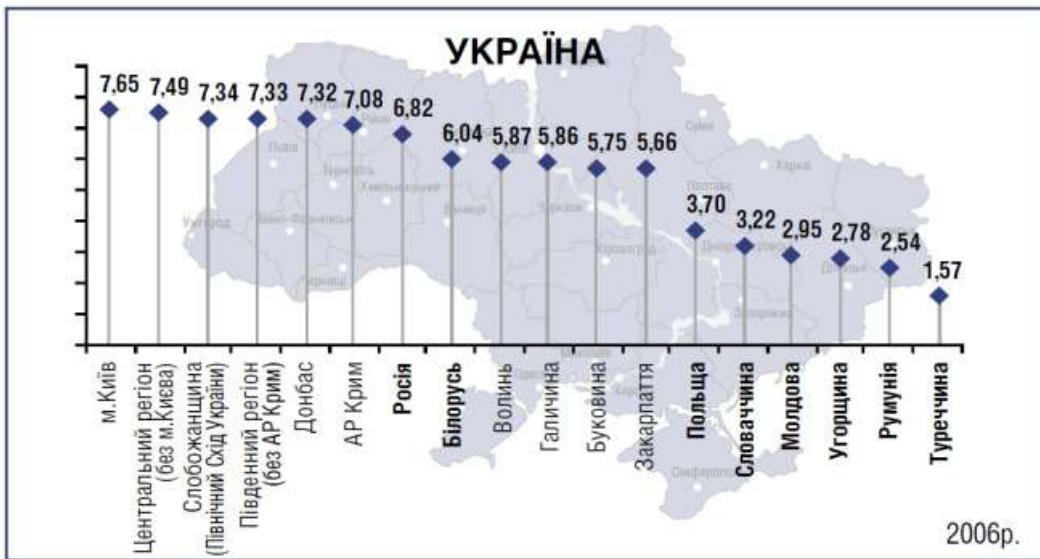

Рис. 1. Наскільки жителі різних регіонів України та деяких сусідніх країн близькі Вам за характером, звичаями, традиціями?

(За 10-бальною шкалою, де „0“ означає, що жителі цього регіону не мають нічого спільного з Вами у характері, звичаях, традиціях, „10“ – жителі цього регіону максимально схожі на Вас за характером, звичаями, традиціями).
Джерело: [56, с. 12].

У 2016 р. ті самі дослідники запропонували респондентам подібне запитання („Наскільки близькі або різні культури, традиції і погляди наведених груп?“), проте застосували іншу шкалу вимірювання й ускладнили тим самим можливість зіставлення нових даних із попередніми [22, с. 37]. А все ж цілком очевидно залишилася і надалі „інакшість“ західних українців у сприйнятті співвітчизників: ті й сьогодні вважають їх за „культурою, традиціями і поглядами“ значно віддаленішими від жителів Східної України, ніж українців загалом – від громадян Росії. І навіть – з огляду на війну, вочевидь – галичани уявляються тепер віддаленішими від жителів Донбасу, ніж українці загалом – від громадян ЄС (табл. 3).

Таблиця 3.

Наскільки, на Вашу думку, близькі або різні культури, традиції і погляди наведених груп (за 5-бальною шкалою, де „1” означає „дуже різні”, „5” – „дуже схожі”)

Існують різні думки про ступінь близькості культур, традицій і поглядів різних груп. Наскільки близькі або різні культури, традиції і погляди наведених груп? середній бал						
	Україна	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Українці в Україні і росіяни в Україні	3,8	3,0	3,7	4,3	4,2	4,0
Громадяни України та громадяни Росії	3,5	2,7	3,1	4,1	4,2	3,9
Жителі Центральної України і жителі Східної України	3,5	3,4	3,2	3,5	3,8	3,6
Жителі Західної України і жителі Центральної України	3,4	3,5	3,3	3,1	3,3	3,6
Жителі Галичини і жителі Центральної України	3,3	3,4	3,2	3,0	3,2	3,3
Жителі України і жителі тимчасово окупованих територій Криму	3,0	2,5	2,9	3,5	3,4	3,2
Жителі України і жителі тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей	3,0	2,5	2,8	3,4	3,5	3,4
Жителі Західної України і жителі Східної України	2,7	2,8	2,6	2,5	2,7	2,8
Громадяни України і громадяни країн-членів Європейського Союзу	2,5	2,7	2,6	2,4	2,4	2,2
Жителі Галичини і жителі Донбасу	2,4	2,5	2,4	2,3	2,6	2,4

Джерело: [22, с. 37].

Сказане не означає, що жителі Галичини або Західної України сприймаються як „гірші” або „ворожі”. Скоріш навпаки, з опитування 2015 року постає досить позитивний образ західних українців в уяві співгромадян. 38% вважає їх „патріотичними”, 35% – „релігійними”, 28% – „культурними”, 23% – „із сильними сімейними цінностями”, 16% – „розумними й освіченими”, 14% – „готовими допомогти або дати пораду” (респонденти могли давати до трьох відповідей). Негативні риси відзначаються значно рідше (що особливо впадає в око у разі зіставлення з подібним опитуванням щодо жителів Донбасу). Лише 7% респондентів вважає галичан схильними до „від’єднання свого регіону”, 6% вважає їх „хитрими і підступними”, 5% – „агресивними”, 3% – „безкультурними” й „неосвіченими”, 2% – „схильними до злочину” [57, с. 25]. На жаль, ми не знаємо попередніх досліджень такого типу, щоб простежити динаміку змін у цих уявленнях і настановах, але можемо припустити, що ті зміни певним чином пов’язані зі загальними змінами ставлення до поняття „націоналізм” в українському суспільстві. Хоч там як, а почуття іншості та інакшості зберігається: галичани можуть бути цілком непоганими, але вони не такі, як ми. Вони все одно не вписуються в „нашу” матрицю східнослов’янської/русько-православної спільноти [58].

Що у підсумку?

Попри всі очевидні відмінності між українськими регіонами та мовно-етнічними групами вони розвиваються більш-менш у тому самому – проукраїнському і прозахідному – напрямі, хоч і з різною швидкістю та послідовністю. Це великою мірою витлумачує, чому Україна не розвалилась у 2014 році під зовнішнім тиском – як це часто буває зі справді поділеними суспільствами в умовах фактичного колапсу держави. Мовно-етнічні групи в Україні відрізняються різними рівнями, тобто різною інтенсивністю й однастайністю своєї лояльності до України (табл. 4), але не альтернативною політичною лояльністю до інших держав.

Таблиця 4.

Підтримка незалежності України основними мовно-етнічними групами, відбита у відповіді на запитання „Якби стояв такий вибір, чи підтримали б Ви проголошення Незалежності України сьогодні?“
(у таблиці показано лише відповіді „так/ні“).

Рік / Мова респондента	Українська (так/ні)	Українська й російська	Російська	Загалом по Україні
2001	60/16	43/30	23/45	56/28
2013	77/17	54/35	35/48	61/28
2014	91/5	71/15	45/30	76/12
2019	89/7	78/15	73/19	82/12

Джерела: [59; 60, с. 12; 61, с. 13; 36, с. 8].

Та сама динаміка простежується і в різних вікових групах: чим молодші респонденти, тим вища ймовірність їхніх прозахідних і проукраїнських орієнтацій. Це до певної міри ставить під сумнів винятковий, „ненормальний“ характер Західної України. Соціальна динаміка радше спрямована на поступову „нормалізацію“ всієї країни, пропри всю суперечливість, болісність і заплутаність цього процесу. В кожному разі, високий рівень патріотизму і сильна, виразна й пріоритетна національна ідентичність навряд чи може вважатись ознакою „націоналістичності“ регіону (в негативному значенні) – принаймні поки вони не поєднуються з ксенофобією та етнічною ексклюзивністю.

Західні українці не настільки толерантні, як нам би цього хотілося, але їхнє ставлення до всіх видів „іншості“ (не лише етнічної, а й конфесійної, гендерної, соціальної) істотно не відрізняється від настанов співгромадян на Сході чи сусідів на Заході. Прикметно, що і їхня електоральна підтримка праворадикальних партій і політиків значно нижча, ніж у більшості європейських держав, і навіть, хоч як це не парадоксально, у буцімто „інтернаціональній“ Східній Україні, де масова підтримка компартії, згодом Партії регіонів, а сьогодні – так званої „Опозиційної платформи“ є великою мірою виявом радикального прокремлівського, українофобського, російсько-імперського шовінізму.

Важливо також, що легендарний західноукраїнський „націоналізм” має доволі інклюзивне бачення української нації. Лише 16% респондентів на Заході окреслюють її в суто етнічних термінах – як людей українського походження, хоч би де вони мешкали. Тим часом на Сході цей погляд поділяють 24%. І на Сході, й на Заході більшість (понад 50%) схиляється до політичного розуміння української нації – як усіх громадян України. Єдиний показник, за яким „західники” можуть видатися більш ексклюзивними, це мова: 28% вважає, що належність до української нації визначається насамперед мовою спілкування (на Сході так вважає лише 17%) [38, с. 39].² Але оскільки при цьому вони зовсім не наполягають на українській етнічності, можемо припустити, що йдеться не так про бажання виключити „інших”, як, навпаки, включити їх до своєї спільноти, спонукаючи до вивчення й використання української мови, котра все ще зазнає дискурсивної стигматизації й маргіналізації у більшості великих міст України.

Західні українці загалом і жителі Львова зокрема мають перед собою складне подвійне завдання: позбутися досить обтяжливого й надокучливого „націоналістичного” іміджу й водночас виконати роль самопроголошеного П’ємонту – лідера національного відродження й соціальної модернізації. Наголос на другому завданні може бути добрим ключем і до першого.

Бібліографічні посилання

1. Owen T. White nationalists from around the world are meeting in Finland. Vice, 4 April 2019. URL: https://news.vice.com/en_us/article/qvy7vx/heavyweights-from-the-white-nationalist-world-will-be-bonding-in-finland-this-weekend-heres-what-they-want

2. У Львові Національний Корпус готується йти до Порошенка. West News, 28 March 2019. URL: <http://westnews.info/news/U-Lvovi-Nacionalnij-Korpus-gotuyetsya-jti-do-Poroshenka.html>

3. У Вінниці сталися сутички поліції з „національними дружинами”. Гордон. 2019. 27 бер. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/u-vinnitsi-vidbulisja-zitknennja-politsiji-z-natsionalnimi-druzhinami-842447.html>

4. Перед зустріччю Порошенка з жителями Івано-Франківська сталися сутички за участю „Нацкорпусу” і „Нацдружин”. Гордон. 2019. 19 бер. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/localnews/pered-zustrichchu-poroshenka-z-zhiteljami-ivano-frankivska-vidbulisja-sutichki-z-uchastju-natskorporusa-i-natsdruzhin-u-politsiji-povidomili-shcho-postrazhdalih-nemaje-822218.html>

5. Націоналісти з „Нацкорпусу” з’явилися на мітингу Порошенка у Черкасах. Главком. 2019. 9 бер. URL: <https://glavcom.ua/news/nacionalisti-z-nackorpusu-zavilisy-na-mitingu-poroshenka-u-cherkasah-575854.html>

6. „Де відрубані руки?” „Нацкорпус” влаштував акцію під час візиту Порошенка в Чернігів. Gordon. 2019. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/de-vidrubaniruki-natskorporus-vlashtuvav-akciju-pid-chas-vizitu-poroshenka-v-chernigiv-807361.html>

² Подібне опитування у Польщі мало трохи інакшу структуру і пропонувало респондентові вибрати не одну, а дві найдоречніші, на його/її погляд, відповіді з запропонованого переліку. 59% визначили належність до польської нації насамперед через самоусвідомлення людиною такої належності (в українському опитуванні такої опції не було); 40% визначили її через громадянство, 29% – через польське етнічне походження, 20% – через польську мову [62, с. 3].

7. Під час передвиборчого мітингу Порошенка в Полтаві „Нацдружины“ влаштували бійку. ЗІК. 2019. 16 бер. URL: https://zik.ua/news/2019/03/16/pid_chas_pereadvorbchogo_mityngu_poroshenka_v_poltavi_natsdruzhyny_vlashtuvaly_1530665

8. Представники „Нацкорпусу“ прийшли на виступ Порошенка у Житомирі. Громадське. 2019. 11 бер. URL: <https://hromadske.radio/news/2019/03/11/predstavnyku-nackorpusu-pryushly-na-vystup-poroshenka-u-zhytomyri>

9. Білецький: „На мітинги Порошенка ми приходимо запитати у нього: що зі Свиначуками?“ Гордон. 2019. 29 бер. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/biletskij-na-mitingi-poroshenko-mi-prihodimo-zapitati-u-nogo-shcho-z-svinarchukami-shcho-zi-skotami-jaki-v-normalnij-krajini-sili-b-dovichno-847848.html>

10. National Corps rally, demand arrest of corruption suspects. Kyiv Post. 16 March 2019. URL: <https://www.kyivpost.com/multimedia/photo/national-corps-rally-demand-arrest-of-alleged-corruption-suspects-photos>

11. Американська телезірка поширила фейк про „російський“ гопак, українці обурились. Українська правда. 2020. 30 січ. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/30/7238892/>

12. Київ вимагає від поліції Британії видалити тризуб з антитерористичного посібника. Українська правда. 2020. 19 січ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/01/19/7105313/>

13. Бушковська Н. Нобелівський комітет „зробив“ Івана Франка громадянином Росії. Українська правда. 2020. 29 січ. URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2020/01/29/239740/>

14. Ilnytskyj O. Russian and Ukrainian Studies and the New World Order. Canadian Slavonic Papers. 1992. № 4. С. 445–458.

15. Keenan E. On Certain Mythical Beliefs and Russian Behaviors / S. Frederick Starr (ed.). The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia. Armonk NY: M.E. Sharp, 1994. С. 21–25.

16. Hagen M. Does Ukraine Have a History? Slavic Review. 1995. № 3. С. 658–673.

17. Snyder T. Putin's Project. Frankfurter Allgemeine Zeitung, 16 April 2014. URL: <http://www.faz.net/aktuell/politik/ausland/timothy-snyder-about-europe-and-ukraine-putin-s-project-12898389-p11.html>

18. Motyl A. The Surrealism of Realism. Misreading the War in Ukraine. World Affairs. 2015. № 5. С. 75–84.

19. Smagliy K. Hybrid Analytica: Pro-Kremlin Expert Propaganda in Moscow, Europe and the U.S. A Case Study of Think-Tanks and Universities. Institute of Modern Russia. 2018. URL: https://imrussia.org/images/stories/Reports/Hybrid_Analytica/Smagliy_Hybrid-Analytica_10-2018.pdf

20. Ткаченко К. Праві двері зліва. Німецька радикальна лівиця і революція та війна в Україні: 2013–2018 роки. Київ : Критика, 2019. 208 с.

21. Маслій М. Помер кобзар Микола Литвин. Україна молода. 2020. 20 лют. URL: <https://umoloda.kyiv.ua/number/0/2006/143544/fb>

22. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4. С. 3–57. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf

23. Україні – 25: досягнення та поразки. Фонд „Демократичні ініціативи“. 2016. 4–19 серп. URL: <https://dif.org.ua/article/ukraini-25-dosyagnennya-ta-porazki-gromadska-dumka>

24. Rudenko O. In East Ukraine, fear of Putin, anger at Kiev. USA Today. 14 March 2014. URL: <https://www.usatoday.com/story/news/world/2014/03/14/ukraine-crimea->

referendum/6319183.

25. Katz D. The Hushed-Up Hitler Factor in Ukraine. Portside. 16 August 2014. URL: <https://portside.org/2014-08-21/hushed-hitler-factor-ukraine-and-neo-nazi-brigade-fighting-pro-russian-separatists>

26. Bellaby M. Ukraine Soccer United Divided Nation. Associated Press. 28 June 2006. URL: <http://www.lucorg.com/news.php/news/1712>

27. Waal T. What Is at Stake in Ukraine's Election? // Carnegie Endowment for International Peace. 21 March 2019. URL: <https://carnegieendowment.org/2019/03/21/what-is-at-stake-in-ukraine-s-election-pub-78659>

28. Pigni G. Moscow left friendless in Ukrainian presidential race. Asia Times. 5 April 2019. URL: <https://www.asiatimes.com/2019/04/article/moscow-left-friendless-in-ukrainian-presidential-race>

29. Порошенко зробив мовний камінгаут. Українська правда. 2018. 17 груд. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/17/7201525/>

30. Pinkham S. The Playful Propaganda of „The History of Ukraine”. New Yorker. 2020. № 2. URL: <https://www.newyorker.com/culture/culture-desk/the-playful-propaganda-of-the-history-of-ukraine>

31. Dropp K., Kertzoff J., Zeitzoff Th. The less Americans know about Ukraine's location, the more they want U.S. to intervene. Washington Post. 7 April 2014. URL: <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2014/04/07/the-less-americans-know-about-ukraines-location-the-more-they-want-u-s-to-intervene/>

32. Umland A. The ambivalence of the Zelensky presidency. Eastern Focus. 2019. № 2. URL: https://www.academia.edu/40129638/The_Ambivalence_of_the_Zelensky_Presidency

33. Motyl A. Will the Non-Russians Rebel? Ithaca : Cornell UP, 1987. 188 с.

34. Думки і погляди населення щодо викладання російської мови в українськомовних школах і надання непідконтрольним територіям Донбасу автономії. Київський міжнародний інститут соціології. 2019. 15 бер. URL: <https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=832&page=1>

35. Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційний аспект. Національна безпека і оборона. 2017. № 1–2. С. 3–61. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD169-170_2017_ukr.pdf

36. Динаміка патріотичних настроїв українців. Соціологічна група „Рейтинг”. 2019. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082019.pdf

37. Громадська думка України на 28-му році незалежності держави. Фонд „Демократичні ініціативи”. 2019. 22 серп. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-ukraini-na-28-rotsi-nezalezhnosti-derzhavi>

38. Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. Національна безпека і оборона. 2016. № 3–4. С. 3–57. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf

39. Портрети регіонів. Соціологічна група „Рейтинг”. 2018. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_40000_portraits_of_the_regions_122018_press.pdf

40. Політична культура та парламентаризм в Україні: сучасний стан та основні проблеми. Центр Разумкова. 2017. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/socio/2017_Politychna_kultura.pdf

41. Кілька тез про ціннісні орієнтири українців. Соціологічна група „Рейтинг”. 2013. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_orientyry_052013.pdf

42. Суспільно-політичні настрої населення. Соціологічна група „Рейтинг“. 2017. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_electoral_052017_press.pdf

43. Schoepflin G. The Political Traditions of Eastern Europe. *Daedalus*. 1990. № 1. С. 55–90.

44. Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні, 1991–2014. Чернівці : Книги-XXI, 2016. 552 с.

45. Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*. 2015. № 1. С. 35–56. DOI: <https://doi.org/10.2307/3650067>

46. Доходи та витрати населення по регіонах України. Держстат України, 1998–2020. URL: http://csr2.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/gdn/dvn_ric/dvn_ric_u/dn_reg2013_u.html

47. Public Opinion Survey of Residents of Ukraine. International Republican Institute. 23 June 2019. URL: https://www.iri.org/sites/default/files/2018-3-22_ukraine_poll.pdf

48. The Ukrainian economy is not terrible everywhere. *Economist*. 20 January 2016. URL: <https://www.economist.com/free-exchange/2016/01/20/the-ukrainian-economy-is-not-terrible-everywhere>

49. Костирко В. Чухраїнство. Поступ. 2001. 25–26 вер. URL: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/kostyrko-146.htm>

50. Міжетнічні упередження в Україні. Київський міжнародний інститут соціології. 2018. 4 жовт. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=793&page=1>

51. Tolerance towards minorities. European Values Study. 2017. URL: <https://dbk.gesis.org/dbksearch/sdesc2.asp?no=7500>

52. Results from a survey experiment on social distance in Italy. European Values Study. 23 May 2019. URL: <https://europeanvaluesstudy.eu/2019/05/23/evs2017-results-from-a-survey-experiment-on-social-distance-in-italy/>

53. Riabchuk M. Ukrainian Culture after Communism: Between Post-Colonial Liberation and Neo-Colonial Subjugation / Dobrota Pucherova and Robert Gafrik (eds.). *Postcolonial East-Central Europe: Essays on Literature and Culture*. Amsterdam : Rodopi, 2015. С. 346–354.

54. Odesa Policeman Calls Ukrainian „Cow” Language. RFE/RL Headlines. 26 January 2011. URL: http://www.rferl.org/content/ukrainian_language_cow/2288383.html

55. Соколова попала в скандал с таксистом-украинофобом. *Обозреватель*. 2019. 22 лип. URL: <https://www.obozrevatel.com/society/sho-fshisty-i-sokolova-popala-v-skandal-s-taksistom-ukrainofobom-v-odesse.htm>

56. Спільна ідентичність громадян України: особливості і проблеми становлення. *Національна безпека і оборона*. 2006. № 7. С. 3–38. URL: http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD79_2006_ukr.pdf

57. Результати соціологічного дослідження у рамках проекту „Започаткування Національного діалогу в Україні”. Фонд „Демократичні ініціативи”. 2015. URL: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/national_dialogue/poll_for_regions/00_survey_ukraine_ua.pdf

58. Riabchuk M. Emancipation from the East Slavonic ummah. *Eurozine*. 11 March 2015. URL: <https://www.eurozine.com/emancipation-from-the-east-slavonic-ummah/>

59. Ставлення жителів України до незалежності. Київський міжнародний інститут соціології. 2001. 27 серп. КМІС у своїх опитуваннях виокремлює три основні мовно-етнічні групи: україномовних українців, російськомовних українців

та росіян, – на відміну від колег із „Рейтингу”, які категоризують респондентів суто за мовною ознакою, виокремлюючи тих, хто вважає рідною мовою українську; тих, хто вважає рідною російську; й тих, хто вважає рідними обидві мови.

60. Динаміка патріотичних настроїв. Соціологічна група „Рейтинг”. 2013. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082013.2.pdf

61. Динаміка патріотичних настроїв. Соціологічна група „Рейтинг”. 2014. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_patriotyzm_082014.pdf

62. Karkowska M. Polska tożsamość narodowa w świetle badań społecznych. Infos. Biuro analiz sejmowych. 2019. № 3. URL: [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/E08F78E79DA2EAFDC12583C4002CB5CC/\\$file/Infos_256.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/E08F78E79DA2EAFDC12583C4002CB5CC/$file/Infos_256.pdf)

Стаття надійшла до редакції 30.12.2020

УДК 351.86(477)

Національна безпека незалежної України: осягнення сутності

Анотація. Важливою складовою державо-творчого процесу в Україні є діяльність влади з питань гарантування національної безпеки, яка виступає атрибутом незалежності. Правлячими політичними силами в Україні створено необхідну нормативно-правову базу з питань національної безпеки (парламентські постанови, закони, укази глави держави).

Процес забезпечення національної безпеки України доцільно розділити на етапи: 1991–2014 р. (імітаційний) та після 2014 р. (сутнісний). Особливостями першого етапу стали широке залучення радянських підходів до формування інституційної основи забезпечення національної безпеки, імітація оборонної активності легітимних збройних формувань, розвиток Воєнної організації держави. Вважалося, що належний рівень воєнної безпеки України є свідченням гарантування національної безпеки в цілому.

На початку 2014 р. відбувся крах системи забезпечення національної безпеки України на імітаційній основі, яка не змогла протидіяти російським агресивним планам. Прагнучи перешкодити волі українського народу до

європейського майбутнього, Росія окупувала частину території України – Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, розв'язала воєнну агресію на Сході України.

Початок сутнісного етапу забезпечення національної безпеки України пов'язаний з ініціативним залученням громадянського суспільства до виконання завдань безпекового і оборонного ґатунку. Свідченнями цього стали: швидка організація виникнення добровольчих батальйонів та їх практичне застосування на Сході України; активне формування сил місцевої самооборони; могутній волонтерський рух; розгортання структур інформаційного спротиву пропагандистським впливам противника; імплементація цінностей патріотизму в духовно-культурне життя населення тощо. Суспільною реальністю стала силова реакція громадянського суспільства на виклики й небезпеки, що загрожують самому існуванню незалежної й суверенної України.

В Україні відбулося принципове зміщення акцентів у розумінні національної безпеки. Головним суб'єктом її забезпечення стає сектор безпеки та оборони, що поєднує державні органи управління, державні збройні формування та структури громадянського суспільства, зацікавлені у вирішенні безпекових та оборонних завдань. В Україні, яка прагне стати демократичною, відбулася деєтатизація безпекової діяльності, чого не спостерігається в авторитарних країнах. Якщо раніше національна безпека трактувалась як стан захищеності національних інтересів, то

Володимир Смолянук,
доктор політичних наук,
професор,
Воєнно-дипломатична
академія
імені Євгенія Березняка
ORCID: 0000-0002-4222-813X
svf-nb@ukr.net

Volodymyr Smolianiuk,
Doctor of Political Sciences,
Professor,
Military Diplomatic Academy
named after Yevheniy
Bereznayak
ORCID: 0000-0002-4222-813X
svf-nb@ukr.net

зараз (з подачі громадянського суспільства) – як стан захищеності національних інтересів та цінностей.

Теорія і практика творення національної безпеки України динамічно розвиваються. Предметом наукових досліджень та публічних дискусій є методологічні, інституційні, державно-управлінські, суспільно-компенсаційні аспекти гарантування національної безпеки та обороноздатності. Справа за практичним утіленням їх результатів за провідною участю конституційних державних органів.

Ключові слова: національна безпека, державотворення, нормативно-правова база з питань національної безпеки, Воєнна організація держави, сектор безпеки й оборони, громадянське суспільство, безпека, небезпека.

National security of independent Ukraine: comprehension of the essence

Abstract. An important component of the state-building process in Ukraine is the government's activities to ensure national security, which is an attribute of independence. The ruling political forces in Ukraine have created the necessary legal framework for national security (parliamentary resolutions, laws, decrees of the head of state).

The process of ensuring the national security of Ukraine should be divided into stages: 1991–2014 (imitation) and after 2014 (essential). The peculiarities of the first stage were the wide involvement of Soviet approaches in the formation of the institutional basis for ensuring national security, the imitation of the defense activity of legitimate armed formations, and the development of the military organization of the state. It was considered that the proper level of military security of Ukraine is evidence of national security in general.

At the beginning of 2014, the system of ensuring Ukraine's national security on the basis of imitation collapsed, which failed to counteract Russia's aggressive plans. Seeking to hinder the will of the Ukrainian people for a European future, Russia occupied part of Ukraine's territory – the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol, and unleashed military aggression in eastern Ukraine.

The beginning of the essential stage of ensuring the national security of Ukraine is connected with the initiative involvement of civil society in the implementation of security and defense tasks. Evidence of this were: the rapid organization of the emergence of volunteer battalions and their practical application in eastern Ukraine; active formation of local self-defense forces; powerful volunteer movement; deployment of information resistance structures to the enemy's propaganda influences; implementation of the values of patriotism in the spiritual and cultural life of the population, etc. The violent reaction of civil society to the threats and dangers that threaten the very existence of an independent and sovereign Ukraine has become a social reality.

In Ukraine, there has been a fundamental shift in emphasis in the understanding of national security. The main subject of its ensuring is the security and defense sector, which combines state authorities, state armed formations and civil society structures interested in solving security and defense tasks. In Ukraine, which seeks to become democratic, security activities have been de-ethicized, which is not the case in authoritarian countries. If earlier national security was interpreted as a state of protection of national interests, now (at the request of civil society) – as a state of

protection of national interests and values.

The theory and practice of creating national security of Ukraine are developing dynamically. The subject of scientific research and public discussions are methodological, institutional, public administration, social compensation aspects of national security and defense. It is a matter of practical implementation of their results with the leading participation of constitutional state structures.

Key words: national security, state-building, legal framework on national security, military organization of the state, security and defense sector, civil society, security, danger.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним з найбільш важливих складників державотворчого процесу в Україні є діяльність державних органів та зацікавлених структур громадянського суспільства з питань забезпечення національної безпеки. Причому й сама проблематика національної безпеки, й способи її забезпечення є принципово новими для України, яка постала у 1991 р., оскільки у попередні історичні епохи (як державно оформлені, так і бездержавні) національна безпека як напрям активності вітчизняних політичних суб'єктів не фігурувала. Тепер ситуація принципово інша. Творення національної безпеки слід розглядати як невідмінну умову ствердження сучасної держави. 30-й рік незалежності дає підстави констатувати, що Україна все ще перебуває на етапі усвідомлення феномену національної безпеки, маючи невтішні практичні результати у цій сфері (втрата людей, територій, інформаційного простору, економічних активів тощо). Повернути втрачене, зміцнитись, увійти до європейського економічного, політичного, оборонного, комунікативного простору є надактуальними завданнями для України. Проте їх вирішення за межами націєбезпечного самоаналізу, націєбезпечного оновлення, націєбезпечного прискорення немислиме. Нижче пропонуються деякі думки з цього приводу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою. Проблематика забезпечення національної безпеки України – від моменту її проголошення як державотворчого пріоритету до сучасного стану розвитку – широко представлена у працях В. Абрамова, С. Борисевича, А. Дацюка, В. Кириленка, В. Мандрагелі, Р. Марутян, Ю. Мельника, О. Пошедіна, А. Семенченка, Г. Ситника, М. Шевченка, Л. Шипілової, інших дослідників, що працюють в Академії державного управління (кафедра глобалістики, євроінтеграції та управління національною безпекою). Одним із визнаних інтелектуальних центрів осмислення національної безпеки України був і залишається Національний інститут стратегічних досліджень (В. Горбулін, О. Литвиненко, О. Власюк, К. Войтовський, Д. Дубов, С. Здіорук, І. Корецька, А. Лепіхов, В. Паливода, О. Резнікова, М. Розумний, Г. Рябцев, А. Сменковський, М. Степико, О. Суходоля, О. Цюкало, Т. Черненко, Л. Чупрій, В. Яблонський та ін.). В Україні активно використовуються наукові здобутки західних авторів, що стосуються різних аспектів забезпечення національної, регіональної та міжнародної безпеки (Ф. Белі, К. Даудінга, Ф. Кімбера, Д. Яворські, Е. Ціммермана, Д. Сірінга, А. Лійпхарта, П. Свенсона, Л. Гурвіца,

К. Ейка, Р. Кімбера та ін.). Кафедри національної або державної безпеки функціонують у багатьох вищих навчальних закладах України. Загальна кількість наукових розробок, присвячених різним аспектам еволюції вітчизняної сфери національної безпеки, невпинно зростає.

Разом з тим доводиться констатувати високу швидкість змін практично усіх факторів впливу на національну безпеку, причому як в Україні, так і за її межами. Це актуалізує проблему подальшого наукового осмислення безпекової діяльності, яка, як складова вітчизняного державотворчого процесу, підтримує в актуалізованому стані принципіві питання національного розвитку. Головними з них є здатність державно організованого українства відстояти власну політичну (на цій основі – цивілізаційну) суб'єктність, забезпечити оптимальне стратегічне цілепокладання та досягти намічених горизонтів розвитку, невпинно ідентифікуючи при цьому свої координати на шкалі успішних та неуспішних націй.

Формулювання цілей статті: визначити послідовність та особливості діяльності органів державної влади з питань нормативно-правового забезпечення сфери національної безпеки України та її практичної розбудови. Виокремити момент анексії АР Крим з боку РФ та розв'язання нею воєнної агресії на Сході України як момент стрімкого долучення громадянського суспільства до вирішення загальнонаціональних завдань безпекового та оборонного характеру. Довести ускладнення змісту національної безпеки України в умовах протистояння російським силовим (збройним) впливам від „стану захищеності національних інтересів” до „стану захищеності національних інтересів та цінностей”, де першість у процесі визначення (коригування) національних інтересів належить державі, а збереження й подальшого примноження національних цінностей – громадянському суспільству. Вказати на принципіві моменти переусвідомлення феномену національної безпеки України на сучасному етапі державотворчого процесу та назрілі завдання націєбезпечного ґатунку, що мають невідкладно вирішуватися спільними зусиллями держави та суспільства.

Викладення основного матеріалу. Базис національної безпеки України у вигляді чітко сформованої теоретичної платформи та відповідних вербальних визначень відсутній у засадничих державотворчих документах – Декларації про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. [1] та Акті проголошення незалежності України від 24.08.1991 р. [2]. У Декларації йшлося про „українську націю”, „національну державу”, „національну державність”, „усі національності”, „національно-культурний розвиток”, „національно-культурне відродження”, „національно-етнографічні особливості”, „національно-культурні потреби”, „національні цінності”, проте не згадувалося про національну безпеку. В Акті проголошення незалежності про це також не йшлося.

На наш погляд, давався взнаки негативний радянський спадок: у СРСР в його партійно-ідеологічній, законодавчій, державно-управлінській, воєнно-політичній, науково-освітній та інших важливих сферах термін „національна безпека” (як і „радянська нація”) не вживався. Замінниками

залежно від конкретної суспільно-політичної ситуації виступали „державна безпека”, „міжнародна безпека”, „воєнна (оборонна) безпека”, „екологічна безпека” (особливо після чорнобильської катастрофи 1986 р.). Як наслідок, рання державотворча риторика України, що стосувалася національної безпеки, на зламі 1990–1991 рр. не містила визначень, не апробованих у попередній державі. Використання західної суспільно-політичної термінології з метою позначення масштабних суспільно-політичних змін на пострадянському просторі на той момент було незначним, що додатково звужувало змістовий простір базових державотворчих документів. Відтак імплементація словосполучення „національна безпека” в українські державотворчі реалії відбувалася з певною інерцією. Я. Дашкевич свого часу взагалі пропонував відмовитися від цього терміна, оскільки, на його погляд, англійському прикметнику „national” більше відповідав український аналог „державний” [3]. Виходячи з цього, у незалежній Україні мала б розвинути теорія і практика державної безпеки. У сутнісному значенні це було б формальною реставрацією безпекової теорії і практики радянського періоду, чого державотворчі сили не могли допустити.

Важливим кроком уперед в осмисленні феномену національної безпеки та можливостей її застосування у державотворчому процесі стала Постанова Верховної Ради України „Про Основні напрями зовнішньої політики України”. У документі в контексті визначення національних інтересів України у сфері міжнародних відносин йшлося про „стратегічні та геополітичні інтереси, пов’язані з забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності” [4]. Урізноманітнення безпекової проблематики на сторінках Постанови відбувалося шляхом застосування низки взаємопов’язаних (при цьому дещо еклектичних) термінів: „загроза національній безпеці”, „система міжнародної регіональної безпеки”, „загальноєвропейська безпека”, „забезпечення загальної і регіональної безпеки”, „забезпечення міжнародного миру і безпеки”, „універсальна безпека”. Однією з головних пріоритетних функцій зовнішньої політики України відповідно до її найважливіших загальнонаціональних інтересів та завдань було визначено „забезпечення національної безпеки”. Постанова (відповідно до значною мірою ідеалізованого політичного мислення початку 1990-х років) указувала на шляхи виконання цієї функції, серед яких домінували створення всеохопних безпекових систем, ядерне роззброєння держав, нерозповсюдження технологій виготовлення та застосування інших видів зброї масового знищення тощо.

Маємо вказати на такий важливий момент: документ зовнішньополітичного спрямування став основою, а у певному сенсі й каталізатором насичення нормативно-правового простору України, суспільно-політичної свідомості в цілому проблематикою націєбезпечного спрямування. Це відбулося насамперед з огляду на широке використання в процесі розробки Основних напрямів зовнішньої політики України підходів західних держав з питань забезпечення національної безпеки та їх доречне застосування для осмислення власне української моделі безпечного існування у складних реаліях кінця ХХ ст.

У Конституції України [5] термін „національна безпека” згадується в кількох значеннях. Насамперед відповідно до ст. 92 Конституції виключно законами України визначаються „основи національної безпеки”. Відповідно до ст. 106 Конституції Президент України „забезпечує національну безпеку” та „очолює Раду національної безпеки і оборони”. Відповідно до ст. 107 Конституції „Рада національної безпеки і оборони є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони України при Президентові України”. Відповідно до ст. 116 Конституції Кабінет Міністрів України „здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України”. Конституційний рівень рефлексії діяльності з питань національної безпеки України беззастережно засвідчував не лише повний розрив з радянським минулим, а й безпосередню причетність легітимних гілок влади до цієї надважливої сфери державної діяльності.

Постанова Верховної Ради України „Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України” стала нормативно-правовим продовженням наведених вище конституційних положень [6]. Зокрема, документ уперше у вітчизняних державотворчих реаліях визначив суб’єкт-об’єкту структуру національної безпеки, принципи її забезпечення, національні інтереси України, загрози національній безпеці України (у політичній, економічній, соціальній, військовій, екологічній, науково-технологічній, інформаційній сферах), основні напрями політики національної безпеки України у кожній із зазначених сфер, а також загальний контур системи забезпечення національної безпеки України у тогочасних державотворчих обставинах. Особливо слід наголосити на наведеному у Концепції визначенні національної безпеки України як станів „захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз” та необхідній умові „збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей”. Іншими словами, національну безпеку України, починаючи з 1997 р., пропонувалося розуміти як стан захищеності інтересів.

Критично зауважимо, що не те що вичерпного, а хоча б лаконічного переліку „життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави” ані у цитованій Постанові, ані в наступних документах з питань національної безпеки запропоновано не було. Словосполучення „життєво важливі інтереси особи” взагалі містять надмірний потенціал суб’єктивності, який може вбирати в себе як про-, так й антидержавні мотиви, оцінки, переконання, символи, напрями практичної діяльності. На практиці для осіб, причетних до діяльності у сфері національної безпеки, їх завдання визначалися варіативним підходом, який зацікавленими сторонами особливо не критикувався: національна безпека – це стан захищеності національних інтересів. Останні в дещо спрощеному варіанті (пріоритетні національні інтереси, пріоритети національних інтересів, життєво важливі національні інтереси, фундаментальні національні інтереси тощо) присутні в національному законодавстві починаючи з 1990-х років. Подібне спрощення без затягнутих у часі дискусійних обговорень було сприйняте

як державотворча необхідність та важливий складник (фактично основа) націєбезпечної діяльності.

У хронологічному вимірі наступним документом у царині національної безпеки став Закон України „Про Раду національної безпеки і оборони України”, який визначив правові засади організації та діяльності Ради, її склад, структуру, компетенцію і функції [7]. В історичному плані зазначимо, що ще у 1991 р. були створені Рада оборони України (відповідальний секретар М. Вітовський) та Рада національної безпеки (секретарі – В. Селіванов, В. Картавцев та В. Горбулін). У 1996 р. замість цих двох Рад було створено Раду національної безпеки і оборони України (РНБОУ), першим секретарем якої став В. Горбулін. Отже, створення інституційних підвалин Ради відбулось у 1991 р., конституційне ствердження – у 1996 р., законодавче унормування діяльності – у 1998 р.

Протягом наступних років склад Ради неодноразово змінювався. Проте непорушними залишалися такі важливі моменти формування та діяльності Ради: її головою є Президент України, він же формує персональний склад цього конституційного органу; до складу Ради за посадою входять Прем'єр-міністр України, міністр оборони України, голова Служби безпеки України, міністр внутрішніх справ України, міністр закордонних справ України. Наступні події засвідчили, що запропонована структура постійних членів Ради, представлена очільниками насамперед силових відомств, виявилася цілком виправданою в умовах перманентного накопичення воєнних та інших загроз як довкола України, так і у внутрішньому суспільно-політичному просторі. Це було помітно вже наприкінці 1990-х років.

Етапною нормативно-правовою віхою у сфері національної безпеки та оборони України слід визнати Закон України „Про основи національної безпеки України” [8]. Нормативно-правовими інноваціями цього закону стали:

- розширення кола суб'єктів забезпечення національної безпеки;
- визначення пріоритетів національних інтересів України;
- визначення загроз національним інтересам і національній безпеці України у наступних сферах – зовнішньополітичній, державній безпеки, воєнній та сфері безпеки державного кордону, внутрішньополітичній, економічній, соціальній та гуманітарній, науково-технологічній, цивільного захисту, екологічній, інформаційній;
- визначення основних напрямів державної політики національної безпеки України у названих вище сферах;
- визначення повноважень та основних функцій суб'єктів гарантування національної безпеки – Президента України, Верховної Ради України, Ради національної безпеки і оборони України, Кабінету Міністрів України, Національного банку України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки України, місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, Воєнної організації держави, органів і підрозділів цивільного захисту, правоохоронних органів, судів загальної юрисдикції, прокуратури України, громадян України;

- визначення суб'єктів контролю за здійсненням заходів щодо забезпечення національної безпеки.

На наш погляд, вадами цього законодавчого акта на момент прийняття, попри його безсумнівну потрібність, були такі:

- замовчування кількох важливих сфер гарантування національної безпеки, значення яких було й залишається безсумнівним для якісного посилення державотворчого процесу – енергетичної, фінансової, демографічної, міграційної, етнонаціональних відносин, міжконфесійних відносин, морської. Будь-яка з них потребувала окремої уваги державних структур, а не „механічного” віднесення до змістовно „широких” сфер, визначених законодавством (наприклад, енергетичної або фінансової сфер до економічної);

- уникнення необхідності формулювання загроз у надважливих для України енергетичній та фінансовій сферах, серед яких домінантною загрозою було й залишається олігархічне засилля;

- інерційне (пострадянське) віднесення Воєнної організації держави до одного з головних суб'єктів забезпечення національної безпеки.

Згадка про Воєнну організацію Української держави як суб'єкта забезпечення національної безпеки потребує додаткових пояснень, оскільки воєнно-політичні рішення України 1990-х років базувалися на однобокому розумінні необхідності прискореного створення Воєнної організації держави, який не міг бути чимось іншим, ніж фрагментом радянської армії. Так, про Воєнну організацію держави (ВОД) ішлося в кількох Законах України – „Про основи національної безпеки України” (згаданому вище) та „Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави” [9].

У першому з цих законів ВОД визначається як „сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до законів України, діяльність яких перебуває під демократичним цивільним контролем з боку суспільства і безпосередньо спрямована на захист національних інтересів України від зовнішніх та внутрішніх загроз”. Другий закон альтернативно визначає ВОД як охоплену єдиним керівництвом „сукупність органів державної влади, військових формувань, утворених відповідно до Конституції і законів України, діяльність яких перебуває під демократичним контролем суспільства і відповідно до Конституції та законів України безпосередньо спрямована на вирішення завдань захисту інтересів держави від зовнішніх та внутрішніх загроз”.

Звернімо увагу на наступне: два закони, ухвалені в один день, по-різному розкривають спрямованість діяльності ВОД – „захист національних інтересів” та „захист інтересів держави”. Як наслідок, відбулася необґрунтована синонімізація національного та державного, надання їм єдиного змістовного тлумачення. Національне спрощувалось до державного, як це було у радянській політичній системі. Наслідком саме такого стану справ стало досить вільне розуміння правлячим політикумом структурно-функціональних та цільових характеристик Воєнної організації Української держави, можливості її ресурсного забезпечення, перспективи розвитку,

питання централізованого керування тощо. Роком пізніше термін „ВОД” було повторено в Законі України „Про організацію оборонного планування” [10]. Проте і в цьому разі нормативного визначення сутності та структури ВОД не відбулося.

Як було доведено В. Чорним, у незалежній Україні два десятиріччя поспіль існувала низка силових структур, які за різними підставами могли бути визначені як складники ВОД. Ними були:

- за прямою вказівкою в законодавстві – Збройні сили України, Служба зовнішньої розвідки України та наявні де-юре війська Цивільної оборони України;

- за функцією захисту держави шляхом безпосереднього ведення бойових дій – Збройні сили України, внутрішні війська МВС України (частково, шляхом участі в заходах територіальної оборони), Державна спеціальна служба транспорту Міністерства транспорту і зв'язку України, Державна прикордонна служба України;

- за ознакою комплектування військовиками, які мають військові звання і проходять військову службу та на яких поширюється соціальний і правовий захист, умови пенсійного забезпечення, передбачені для військовиків – Збройні сили України, внутрішні війська МВС України, Державна прикордонна служба України, СБУ, Служба зовнішньої розвідки України, Державна спеціальна служба транспорту, Управління державної охорони [11, с. 238].

Іншими словами, будь-яка комбінація законних збройних формувань Української держави могла бути віднесена до Воєнної організації, яка при цьому не керувалася з єдиного державного центру. РНБО, володіючи лише координаційними функціями, на роль управлінської інстанції не могла претендувати.

Підсумуємо: тривалий час Україна декларувала необхідність створення та зміцнення ВОД, націленої на державну протидію загрозам зовнішнього та внутрішнього походження. На це були орієнтовані Збройні сили (зовнішній аспект протидії), МВС, СБУ (внутрішній аспект протидії), інші складники організації. Таку ситуацію можна визначити як непродуману імплементацію у воєнно-політичні реалії ХХІ ст. ретроспективних підходів щодо збройного гарантування національних інтересів. При цьому ефективного керівництва Воєнною організацією з боку державних органів, її необхідного забезпечення, оптимізації функціонального призначення складників ВОД, уникнення взаємного дублювання обов'язків – досягнуто не було. Воєнна організація Української держави у 1990-х роках формувалася та діяла як набір окремих силових структур, очільники яких переймалися насамперед відомчими проблемами без урахування національних інтересів, необхідності дотримання державного масштабу реагування на загрози, а також залучення структур громадянського суспільства до вирішення безпекових та оборонних завдань.

Якщо називати речі своїми іменами, то „рання” у державотворчому сенсі Україна загралась у пострадянську мілітарну імітацію, яка базувалася на зовнішніх атрибутах силового убезпечення суспільно-політичних

трансформації. Вважалося, що введення нової форми одягу, запровадження нових військових звань, підготовка й проведення військового параду у столиці держави з нагоди офіційного свята виступають повноцінними свідченнями боєготовності легітимних збройних формувань та ефективного державного управління ними. Навчання тактичного рівня, участь окремих частин (підрозділів) у міжнародних миротворчих заходах, військово-ритуальні, військово-оркестрові та ін. акції з подачі державних керманічів та їх інформаційних обслуг пропонувалося вважати показниками невинного розвитку національної безпекової та оборонної сфери, відповідно до радянських стандартів мислення – в першу чергу оборонної, а тому й безпекової.

Непрямым підтвердженням факту превалювання декоративного над сутнісним стала девальвація, зниження авторитету вищого військового звання – генерал армії України (генерал внутрішньої служби України). Упродовж 1993–2014 рр. (до початку бойових дій на Сході Донеччини і Луганщини) це військове звання присвоювалось 19 особам. Його носіями, як правило, ставали очільники основних складників ВОД (Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Державної прикордонної служби України) навіть у разі відсутності у кандидата на це звання фахової освіти та послідовного кар'єрного зростання у відповідному збройному формуванні. Всупереч державотворчій логіці звання генерала внутрішньої служби України було присвоєне колишньому Міністру внутрішніх справ УРСР.

Для порівняння: за всі роки існування СРСР (1922–1991 рр.), який, спираючись на надзвичайно потужний генеральський ресурс, був ініціатором й активним учасником Другої світової війни 1939–1945 та холодної війни 1946–1991 рр., вище військове звання (Маршал Радянського Союзу) присвоювалося лише 41 раз, з них 36 – професійним військовослужбовцям, 5 – політичним діячам. У США військове звання генерал армії було введено у 1866 р. Надалі, попри участь американської держави в обох світових та низці регіональних війн, це звання було присвоєне лише 10 разів (у восьми випадках – звання генерал армії, у двох випадках – рівні звання адмірал флоту та генерал військово-повітряних сил). Зараз у США „п'ятизіркових” генералів взагалі немає. За увесь пострадянський період вище військове звання Росії (Маршал Російської Федерації) було присвоєне лише один раз – міністрові оборони РФ у 1997–2001 рр. І. Сергєєву.

Як доречно зазначає М. Степико, у вітчизняній воєнній сфері тривалий час „репродукувався старий (радянський) тип мислення. 1991 р. Україна не проголосила себе спадкоємницею українських державних утворень ХХ ст. та її військових формувань. Політичним наслідком цього стало те, що держава не пішла шляхом формування національних збройних сил, як це зробили держави Прибалтики... Ігнорування мілітарної спадкоємності призвело до того, що радянська (проросійська) ментальність перейшла та закріпилась у ЗС України, а її носії почали блокувати розвиток українського війська, власне, як і національних Збройних Сил України” [12, с. 214].

Таким чином, радянське термінологічне запозичення у вигляді Воєнної організації держави повноцінного розвитку в незалежній Україні не набуло. Досить показовим видається той факт, що ідея підготовки та прийняття цільового закону з робочою назвою „Про Воєнну організацію України”, необхідність якого державно-управлінська та науково-експертна спільнота обговорювала ще на початку 2000-х років, виявилася нереалізованою.

Державна риторика України довкола ВОД дедалі більше контрастувала з її зовнішньополітичними гаслами, зокрема, щодо намірів вступу до НАТО. Річ у тім, що країни Альянсу не використовують вербального конструкта „воєнна організація держави”. 30 країн НАТО (станом на 2021 р.) – це 30 сумісних між собою секторів безпеки та оборони суверенних держав, якісні характеристики яких є принципово відмінними від воєнно-організаційних. Головна відмінність сектору безпеки й оборони від ВОД полягає у виправданій деєтатизації безпекової та оборонної діяльності, яка відбиває демократичну природу політичних систем, у залученні громадянського суспільства до вирішення безпекових й оборонних завдань, у спільній відповідальності цивільних керівників, професійних військовослужбовців та зацікавлених громадян за досягнуті результати.

Держава, що проголошує себе демократичною та реалізує євроатлантичну політику, з самого початку має оперувати терміном „сектор безпеки та оборони” як суб’єктом гарантування національної безпеки, фіксуючи це на законодавчому рівні та відмовляючись від реліктових штампів періоду холодної війни на кшталт згаданої „Воєнної організації”. Україна потрапила у власноруч зроблену пастку, проголосивши у 1998 р. наміри „повномасштабної інтеграції до європейських та євроатлантичних структур” [13], але використовуючи при цьому воєнно-політичний лексикон авторитарних (тоталітарних) систем ХХ ст.

Крім того, слід вказати на вододіл між пострадянськими державами, який виник у 1990-ті роки на основі діаметрально протилежного розуміння ними інституту суб’єктності у сфері забезпечення обороноздатності держави та який ставав дедалі виразнішим. Сучасна Воєнна організація держави у її пострадянському тлумаченні – це атрибут насамперед президентських (суперпрезидентських) політичних систем, які не лише охоче використовують радянський спадок, а й активно розвивають його в нових історичних умовах. Воєнна організація була й залишається основним інструментом реалізації безпекової та воєнної політики у Російській Федерації, Білорусі, Казахстані. Термін „ВОД” багатократно присутній у нормативно-правових документах цих країн, включно з їх воєнними доктринами. Наголос на ВОД, яка забезпечує насамперед воєнну безпеку держави, надає вторинного статусу безпеці національній. Іншими словами, держава, що має достатній рівень воєнної безпеки на основі першочергового (досить часто гіпертрофованого) розвитку силових структур „автоматично”, на погляд її керманичів, володіє прийнятним рівнем національної безпеки.

За ініціативи Москви військові приготування на основі ВОД властиві Вірменії, Узбекистану, Таджикистану – країнам, що входять до ініційованої РФ у 1992 р. Організації Договору про колективну безпеку. Винятком є

хіба що Киргизія, політичний розвиток та, як наслідок, воєнно-політичне визначення якої залишаються хаотичними.

На противагу цьому, сектор безпеки та оборони є атрибутом парламентських або змішаних політичних систем. Ідеться про Латвію, Литву, Естонію (членів НАТО), а також Грузію. Україна фактично створила прецедент проголошення євроатлантичної інтеграції як фундаментального національного інтересу XXI ст. на основі використання функціональних спроможностей Воєнної організації держави XX ст. Результати подібного сходу були й залишаються невтішними. Зокрема, Грузія стратегічно обійшла Україну, претендуючи на набуття членства в Альянсі вже найближчим часом. Прискорення євроатлантичного руху за певних умов може повторити парламентська республіка Молдова. Україна ризикує надовго затягнути процес євроатлантичної інтеграції, оскільки ця проблематика останнім часом відтиснута на узбіччя національного державотворення.

Повертаючись до власне націєбезпечної тематики, наголосимо на такому. Закон України „Про основи національної безпеки України” [8] з позицій сьогодення слід оцінювати як „передвоєнний” нормативно-правовий акт, який попри свою змістовну важливість та закладений у нього державно-управлінський потенціал у безпековій сфері не зміг стати дієвою основою зміцнення Української держави напередодні її воєнного зіткнення з Російською Федерацією. Певними політичними силами в Україні навіть відкидалася сама ймовірність подібного розвитку подій. Російсько-український міждержавний конфлікт на збройній основі розпочався через 11 років після прийняття цього першого в історії незалежної України законодавчого акта з питань національної безпеки. Національні парламенти двох подальших скликань не визнали за необхідне його радикальне оновлення в умовах ескалації військових приготувань з боку сусідньої держави.

Подальше нормативно-правове насичення сфери національної безпеки України відбувалось наступним способом. Важливим нормативно-правовим нововведенням націєбезпечного ґатунку, також запозиченим на Заході, стало періодичне оприлюднення Стратегії національної безпеки України. Як правило, подібний документ оновлювався після демократичних виборів нового глави держави та виступав умовною декларацією намірів нової „президентської команди” у безпековій сфері. Відповідно, маємо послатися на Стратегію національної безпеки України (підписана Президентом України В. Ющенком) [14], Стратегію національної безпеки України (підписана Президентом України В. Януковичем) [15], Стратегію національної безпеки України (підписана Президентом України П. Порошенком) [16] та чинну Стратегію національної безпеки України (підписана обраним Президентом України В. Зеленським) [17]. Отже, в Україні з видимим запізненням (на шістнадцятому році незалежності) започатковано традицію стратегічного цілепокладання глави держави у сфері національної безпеки, яка на певному етапі історичного розвитку має бути дієвим регулятором безпекових оцінок і відносин усередині країни та за її межами.

Головними моментами кожної із вказаних стратегій були конкретизація загроз національним інтересам та національній безпеці України у поточний момент, а також визначення основних напрямів внутрішньої та зовнішньої діяльності держави з питань забезпечення національних інтересів і безпеки. На наш погляд, президентську традицію стратегічного аналізу та цілепокладання у безпековій площині слід вітати як потенційно ефективну можливість удосконалити сферу національної безпеки й оборони з боку глави держави. Разом з тим, слід вказати на надмірну декларативність Стратегій національної безпеки України 2007 та 2012 рр., які мало що змінили у практичній діяльності державних органів з питань забезпечення України.

Стратегія 2015 р. як документ держави, поставленої перед необхідністю збройного захисту в умовах нав'язаної РФ гібридної війни, називав речі своїми іменами – окупація, воєнна агресія, безкарне застосування сили, російська загроза, бойові дії, квазідержавні утворення, незаконні збройні формування тощо. Висновки щодо Стратегії 2020 р. формулювати поки що зарано. Проте необхідно вказати на значне затягування терміну її підписання. Новообраний глава держави відповідно до чинного законодавства має підписати цей документ протягом 6 місяців перебування на посаді. Шостий Президент України зробив це майже через 16 місяців після дня інаугурації.

Для повноти аналізу слід пригадати ще один доктринальний доробок періоду президентства В. Ющенка – Доктрину інформаційної безпеки України [18]. Документ можна кваліфікувати як спробу України протистояти інформаційним впливам з боку РФ, амплітуда яких усе більше наростала. Зокрема, у документі зазначалося, що „за умов глобальної інтеграції та жорсткої міжнародної конкуренції головною ареною зіткнень і боротьби різновекторних національних інтересів держав стає інформаційний простір.

Сучасні інформаційні технології дають змогу державам реалізувати власні інтереси без застосування воєнної сили, послабити або завдати значної шкоди безпеці конкурентної держави, яка не має дієвої системи захисту від негативних інформаційних впливів”. На сторінках документа використано терміни „інформаційна безпека”, „інформаційний суверенітет” та ін. Разом з тим дієвих рекомендацій щодо забезпечення інформаційного суверенітету України, зокрема протистояння України інформаційним впливам з боку РФ, у цитованій Доктрині (відповідно до канонів українсько-російських міждержавних взаємин 2009 р.) визначено не було.

Законом України „Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України” [19] у ст. 6 визначено засади внутрішньої політики у сфері національної безпеки та оборони (8 позицій), проте це був фактичний повтор нормативно-правових визначень, що містились у попередніх документах, згаданих вище.

Маємо констатувати наступне. Попри безсумнівний розвиток теорії національної безпеки у незалежній Україні в теоретично-концептуальному та організаційно-практичному аспектах, проявом чого стала розробка та прийняття (підписання) низки важливих документів націєбезпечної

спрямованості, Українська держава виявилася безпорадною перед загрозами, активно продукованими РФ, починаючи з 2007 р., та спрямованими на знищення української державності. Отже, період із середини 1990-х років до 2014 р. може бути позначений як імітаційний у контексті становлення системи національної безпеки України.

Чому саме 2007 р. слід визнати знаковим у реставрації російської великодержавності? У відомій мюнхенській промові 2007 року В. Путін як глава російської держави відкрито заявив про небажання миритися з поточним статусом Росії як маловпливового учасника світової політики. Фактично йшлося про можливість силового відновлення Росією геополітичних позицій, якими у другій половині ХХ ст. володів СРСР, шляхом ініціації низки конфліктів [20]. На заваді цим намірам були демократичні (демократично орієнтовані) держави – як „старі”, так і „нові”, зокрема, пострадянські Грузія, Молдова, Україна. На порядок денний російської практичної політики вийшло питання позбавлення цих країн ознак суверенності та повного підкорення у політичному, економічному, інформаційному та інших сенсах.

Контрдії України на російські мілітарні приготування були разюче невідповідними. Наприклад, безрезультатними виявилися „передвоєнні” парламентські слухання від 23.05.2012 р. „Про стан та перспективи розвитку Воєнної організації та сектору безпеки України”. Слухання констатували такі негаразди у сфері національної безпеки й оборони України [21]: стан Збройних сил України, як і оборонно-промислового комплексу, характеризується глибокою депресією; небезпечних масштабів набуває деградація військово-технічного потенціалу Збройних сил; повільно здійснюється реформування діяльності правоохоронних органів відповідно до європейських стандартів, призначених гарантувати національну безпеку; недостатньо враховується та обставина, що в українському суспільстві відбувається політична радикалізація, зростають екстремістські настрої, що може створювати реальну загрозу громадському спокою, державному суверенітету і територіальній цілісності України.

Період перебування на посаді Глави Української держави В. Януковича (з 25.02.2010 р. до 22.02.2014 р.) окремі науковці небезпідставно оцінюють як час прискореного демонтажу Збройних сил України як найбільш дієздатного складника тогочасної системи гарантування національної безпеки: „2011–2014 рр. стали періодом цілеспрямованої, узгодженої з політичним керівництвом РФ, повної ліквідації бойового потенціалу українського війська, його доведення до стану, що виключав саму можливість силової реакції України на деструктивні зовнішні впливи. Про це свідчить призначення на посаду міністра оборони України громадян РФ Дмитра Саламатіна (лютий – грудень 2012 р.) та Павла Лебєдєва (грудень 2012 р. – лютий 2014 р.).

Метою подібних кадрових призначень та залежних від них структурно-функціональних характеристик Воєнної організації держави було створення необхідних умов входження України до 2015 р. до складу створених РФ Митного союзу та Євразійського Економічного Простору” [22, с. 117]. У разі реалізації подібних планів на порядок денний з високою ймовірністю

вийшло б питання входження України з її значними мілітарними (військово-промисловими) можливостями до Організації Договору про колективну безпеку – воєнно-політичного альянсу частини пострадянських держав, ініційованого РФ.

На початку 2014 р. відбувся крах системи гарантування національної безпеки України на імітаційній основі, яка не змогла протидіяти російським агресивним планам. Як констатовалося у Стратегії національної безпеки України (2015), „прагнучи перешкодити волі Українського народу до європейського майбутнього, Росія окупувала частину території України – Автономну Республіку Крим і місто Севастополь, розв’язала воєнну агресію на Сході України та намагається зруйнувати єдність демократичного світу, ... підірвати основи міжнародної безпеки та міжнародного права, уможливити безкарне застосування сили на міжнародній арені” [16]. За підсумками 2014 р. Україна втратила 7% території (АР Крим, м. Севастополь, так звані „ДНР” та „ЛНР”), близько 20% ВВП, 407 км державного кордону. Загинуло понад 12 тис. громадян України. Понад 1,6 млн громадян стали біженцями.

Керівниками державних органів (суб’єктами гарантування національної безпеки), які залишили Україну, побоюючись відповідальності за діяльність чи бездіяльність, спрямовану проти національних інтересів України, у лютому – березні 2014 р. стали Президент України, Прем’єр-міністр України, перший віцепрем’єр-міністр України, Голова Верховної Ради України, Генеральний прокурор України, голова Національного банку України, міністр оборони України, міністр внутрішніх справ України, міністр доходів і зборів України, міністр енергетики та вугільної промисловості України, міністр освіти і науки України, міністр аграрної політики та продовольства України, міністр охорони здоров’я України, голова Служби безпеки України, секретар Ради національної безпеки і оборони України, деякі інші можновладці. Система гарантування національної безпеки виявилася знищеною не лише за змістовними ознаками (антиукраїнська діяльність), а й формальними підставами (втеча її керівників за кордон) [23, с. 76–77].

За таких умов в Україні стався безпеково-самоорганізаційний парадокс, значення якого було й залишається надзвичайно важливим: суб’єкт гарантування національної безпеки – громадяни України, – який у Законі „Про основи національної безпеки України” 2003 р. формально був згаданий на останньому місці, виявився фактичним рятівником своєї Вітчизни. Громадянське суспільство проявило себе як сила, що зірвала московські плани розчленування України на „Малоросію” та „інші” регіони. Свідченнями цього стали:

- стрімке, практично миттєве виникнення низки добровольчих частин і підрозділів та їх практичне застосування на Сході України (доволі часто в ініціативному порядку);
- активне формування сил місцевої самооборони у регіонах, що могли опинитися на шляху подальшого просування російсько-сепаратистських сил;

- могутній волонтерський рух, що взяв на себе функції матеріально-технічного, медичного, продовольчого та ін. забезпечення воюючих частин в умовах фактичної відсутності офіційного „Тилу Збройних сил”;
- організація каналів обміну полоненими, які доповнили відповідні державні механізми або ж діяли самостійно;
- розгортання мас-медійних центрів, структур інформаційного спротиву пропагандистським впливам противника;
- відкриття центрів психологічної та соціальної реабілітації учасників АТО;
- організація антипутінських (ширше – антиросійських) виступів української діаспори у десятках країн світу від Канади до Австралії;
- імплементація цінностей патріотизму в духовно-культурне життя наявних суспільних верств (насамперед підростаючого покоління) в усіх без винятку регіонах України.

На особливу увагу заслуговує процес створення тактичних підрозділів (батальйонів, рот) за ініціативи тисяч добровольців. Перший добровольчий батальйон було сформовано на початку 2014 р. безпосередньо на Майдані. За інформацією міністра внутрішніх справ України А. Авакова станом на середину року тільки у МВС України було створено та перебувало на різному ступені готовності 30 спецпідрозділів особливого призначення. В них нараховувалось 5660 чол. особового складу, з яких близько 3000 проходили службу [24]. Такими підрозділами, зокрема, були: у Вінницькій області – батальйон „Вінниця”, Волинській – рота „Свитязь”, Дніпропетровській – батальйони „Дніпро-1”, „Артемівськ”, „Січеслав”, „Шахтарськ”, Луганській – батальйон „Луганськ-1”, Запорізькій – батальйон „Скіф”, Івано-Франківській – батальйон „Івано-Франківськ”, Києві – батальйони „Київ-1”, „Золоті ворота”, „Січ”, рота „Київ-2”, Київській – батальйони „Київщина”, „Миротворець”, „Азов”, Кіровоградській – батальйон „Кіровоград”, Львівській – батальйон „Львів”, Миколаївській – батальйон „Миколаїв”, Одеській – батальйон „Шторм”, Полтавській – батальйон „Полтава”, рота „Кременчук”, Сумській – батальйон „Суми”, Тернопільській – батальйон „Тернопіль”, Харківській – батальйони „Слобожанщина”, „Харків-1”, рота „Харків-2”, Херсонській – батальйон „Херсон”, Хмельницькій – рота „Богдан”, Чернігівській – батальйон „Чернігів”. Як видно, йшлося про 18 областей та столицю держави, де динамічно формувалися добровольчі підрозділи (іноді з порушенням норм чинного законодавства та усталених трафаретів відбору, підготовки та забезпечення осіб, що виявили бажання стати контрактниками) [25].

При цьому психологічно насичене слово „добробат” не вичерпує усієї палітри мілітарних приготувань громадян України. Зокрема, на основі добровольчих рот і батальйонів досить швидко були сформовані окремі полки й бригади, підпорядковані командуванням державних збройних формувань. Нарешті, в Україні з 2014 р. існує Добровольчий Український Корпус (ДУК).

За цими та іншими безпеково-оборонними діями слід бачити глибинне явище всеукраїнського значення: силову реакцію громадянського

суспільства на загрози й небезпеки, що загрожують самому існуванню незалежної та суверенної України. „Моментом істини” стала анексія Криму російськими збройними формуваннями, яка не отримала гідної відповіді з боку державних силових структур. Громадянське суспільство, яке у загрозливих ситуаціях соціально-політичної еволюції відрізняється підвищеною чутливістю сприйняття соціально-політичних небезпек порівняно з державними органами, миттєво відреагувало на високу ймовірність перенесення кримського сценарію на інші регіони України. Реакцією став силовий захист базових цінностей українського народу, навіть в умовах неефективної діяльності (а то й прямої бездіяльності чи зради) офіційної держави [22, с. 77].

Про вищість ціннісного над іншими складниками національної безпеки у глибоко „мирному” 2004 р. писала А. Колодій: національна безпека – це „здатність суспільства запобігати і протидіяти внутрішнім та зовнішнім загрозам його функціонуванню і розвитку. Така здатність визначається ... рівнем єдності суспільства, сформованості в його межах громадянської національної спільноти з загальною ідентичністю, спільними цінностями та метою” [26]. Час підтвердив справедливості цих слів.

Чому українське суспільство у 2014 р. виявилось готовим взятися за зброю, відстоюючи національні цінності? Відповідь слід шукати у правічному воєнному потенціалі українства. М. Степико пояснює, що „споконвіку мілітарна складова була основою прагнень українського народу здобути незалежність. Історія українського війська ХХ ст. свідчить, що за всіх більш-менш сприятливих умов українці брали в руки зброю, творили власні військові формування з глибокою вірою, що лише збройна сила й могутність можуть стати фундаментом незалежності нації та держави” [12, с. 213]. „Воююча Україна” стала атрибутом не лише князівських, королівських та козацьких часів, а й даністю ХІХ, ХХ, а тепер й ХХІ ст.

Використовуючи „мілітарний протуберанець” громадянського суспільства зразка 2014 р. (до чого російське керівництво, що поставило на Воєнну організацію РФ, виявилось неготовим, а відтак розгубленим в організаційно-діяльнісному вимірі), Українська держава отримала дорогоцінну паузу, необхідну для повернення політичної системи у конституційно визначені умови існування включно з вирішенням нагальних безпеково-оборонних завдань. Так, 25.05.2014 р. були проведені президентські вибори, 26.10.2014 – парламентські, 25.10.2015 р. – місцеві. Новими нормативно-правовими актами з питань національної безпеки України досить швидко стали: Концепція розвитку Сектору безпеки і оборони України [27], Стратегія кібербезпеки України [28], Доктрина інформаційної безпеки України [29], Закон України „Про основні засади забезпечення кібербезпеки України” [30], Закон України „Про національну безпеку України” [31]. Стверджувати про започаткування в Україні епохи якісного державного регулювання сфери національної безпеки на основі сукупності нових нормативно-правових актів явно передчасно. Рух уперед, поза сумнівом, намітився, проте він усе ще не став безповоротним. Саме

тому слід уважно придивлятися не тільки до національної безпеки „від держави”, а й національної безпеки „від громадянського суспільства”.

Отже, державотворчим феноменом останнього часу стала масова участь громадян у безпековій та оборонній діяльності, починаючи з Революції Гідності 2013–2014 рр. На наш погляд, необхідно виокремити кілька надважливих змін у сучасному розумінні національної безпеки, що мають громадянські витоки та далекосяжне значення для України.

Насамперед громадою запропоновано розширене розуміння сенсу національної безпеки. Якщо раніше під нею пропонувалося розуміти повторений у кількох документах захист національних інтересів, які прописувалися державою на сторінках цільових нормативно-правових актів (законів, стратегій), то після Революції Гідності – це стан захищеності як національних інтересів, так і національних цінностей. Інтереси (цілі діяльності) та цінності (морально-вартісні надбання вищого ґатунку, перевірені та накопичені багатьма поколіннями) є співзвучними та взаємодоповнюючими. Проте якщо національні інтереси можуть варіюватися залежно від конкретно-політичної ситуації у державі та довкола неї, то національні цінності були, є й надалі залишатимуться інертними (менш залежними від поточної кон’юнктури) маркерами якості державотворчого процесу, в тому числі націєбезпекотворення. Формула „державна – національні інтереси – національна безпека як стан їх захищеності” доповнилася формулою „громадянське суспільство – національні цінності – національна безпека як стан їх захищеності”. Виявилось, що спільної безпекової мети можна досягнути у спосіб, який єднає державне й суспільне. Прикро, що для цього знадобилася реальна війна з усіма її руйнівними наслідками.

Особливе значення національних цінностей (багатовікових за своєю природою) пояснюється Ю. Шайгородським: цінності – це своєрідний „культурний код”. Його специфічність зумовлена тим, що кожна культура породжує свою, лише їй притаманну ціннісну систему. Цей „код” забезпечує процес культурної ідентифікації особистості, народу, нації, розвитку національної свідомості. Ціннісна „система ідентифікації” зберігає націю як носія унікального, самобутнього, лише їй притаманного [32]. Виходячи з цього, цінності можуть бути трактовані як матриця суспільно значущих духовних та матеріальних надбань, яка має невинну пролонгацію в часі та створює механізми відтворення буттєвих, морально-вартісних, ідентифікаційних, культурних, поведінкових та інших аспектів соціальної активності індивіда або соціальної групи на основі усталених взірців життєдіяльності, започаткованих та схвалених попередніми поколіннями.

Національними цінностями українського суспільства різними авторами називаються змістовно споріднені надперсональні вартості, об’єднані субстанційним прагненням споріднених людських спільнот не лише виживати, а й повноцінно реалізовуватися в притаманних їм історичних реаліях. Зокрема, до національних цінностей відносять:

- у викладенні В. Білошицького – державний суверенітет, територіальна цілісність, демократичні основи розвитку, рівноправність народів, які населяють Україну, самовідданість при захисті Батьківщини [22, с. 156];

- у викладенні Б. Буркинського та В. Степанова – вища цінність: суб'єктність українського народу в забезпеченні цілісності й незалежності України, захисту національних цінностей і національної безпеки країни; фундаментальні цінності: національний дух, якість життя, творча здатність (креативність) нації; основні (базові) цінності: духовність, альтруїзм, співпереживання, терпимість, цінність людського життя, цінність приватного життя (любов, родина, діти), якість людського капіталу, трудові ресурси, інерційність, прагнення досконалості [33]. Творчий доробок цих авторів цікавий з огляду на те, що визначені у ньому фундаментальні цінності є складовою національних цінностей, ширших за своїми змістовними обрисами;

- у викладенні С. Ларіна (у контексті авторської інтерпретації козацьких цінностей) – патріотизм, свобода, рівність, братерство, моральність, визволення християнських невольників, захист німецьких, турбота про освітній та духовний стан народу. На їх основі сформувалися процеси самоорганізації козацького товариства, демократичний світогляд, вибудовувалися взаємини з іншими суспільними станами та групами [34, с. 15];

- у викладенні Ж. Петровича – соборність, самобутність, гідність, воля [35];

- у викладенні О. Стасевської: громадські права і свободи, спільність громадської позиції щодо стратегії і напряму розвитку держави і суспільства, толерантність усіх частин суспільства, повага до нації і рівність усіх національностей [36];

- у викладенні А. Чередниченко: мир і злагода в суспільстві, чесна праця і добробут, соціальна справедливість, людська і національна гідність, права і свободи громадянина, соціальна і правова захищеність людини, громадянська відповідальність і законність, демократична державність і національний патріотизм [37, с. 719].

Список авторських підходів щодо національних цінностей та побудови їх ієрархічних залежностей, накопичений у науково-освітньому просторі України, є надзвичайно довгим. Важливішим є інше. У Стратегії національної безпеки України від 26.05.2015 р. уперше у нормативно-правовій базі з питань забезпечення національної безпеки (на 24-му році незалежності та в умовах анексії Криму і воєнної агресії РФ на Сході України) було зазначено: Україна, реалізуючи політику національної безпеки, захищатиме свої фундаментальні цінності – незалежність, територіальну цілісність, суверенітет, гідність, демократію, людину, її права і свободи, верховенство права, забезпечення добробуту, мир та безпеку [16]. На наш погляд, на сторінках цієї Стратегії „фундаментальні цінності” України виступають насамперед її національними цінностями, необхідність оприлюднення та послідовного відстоювання яких існувала й раніше, проте стала конче необхідною в умовах загрози знищення української нації суперпрезидентською політичною системою у вигляді сучасної РФ.

За ініціативи громадянського суспільства Україна вийшла на комбіноване розуміння націєбезпечної діяльності. Її суб'єктами на рівних виступають державні структури та громадяни і їх об'єднання. Виходячи з цього, сектор

безпеки і оборони, необхідність створення якого на рівні концептуального документа була проголошена у 2016 р., постає як комбінований механізм забезпечення національної безпеки, що передбачає активну взаємодію як державних органів (влади, політичної системи, легітимних збройних формувань), так і структур громадянського суспільства, що опікуються аналітичним, освітньо-науковим, інформаційним, патріотично-виховним, релаксаційним, а за потреби – і збройним доповненням державних зусиль.

На тлі подій, що розпочалися після вторгнення російських військ на територію України, відбулося повне розмежування „безпеки” та „безопасности” – термінів, які раніше вважалися різномовними визначеннями одного й того самого суспільного стану, абсолютно тотожного у своїх витоках. Проте це далеко не так.

Українське слово „безпека” має унікальну етимологію, яка додатково підкреслює древність та неповторність української мови. Коренем цього слова вважається ім'я дохристиянського ідола Пека – так званого „бога” пекла, війни, кровопролиття та всілякої біди. Від побажання людині жити „без Пека” й походить сучасний термін „безпека”, який (і це слід визнати з усією очевидністю) налічує тисячоліття практичного застосування в його сучасному значенні. Поряд перебувають й інші однокореневі слова та вирази, що урізноманітнюють негативно-дискомфортний вербальний ряд, пов'язаний з Пеком: „заПеклий бій”, „Пекельна ситуація”, „сПекатися чогось небажаного”, „обПектися”, „горіти тобі у Пеклі”, „цур тобі й Пек тобі” тощо.

Тисячолітні слова, що засвоюються людиною у дитячому віці та супроводжують її протягом життя, мають значний формотворчий потенціал. Надзвичайно важливим наслідком прадавнього розуміння сутності безпеки в її українському сприйнятті слід визнати пряме чи опосередковане безпекове мислення великих соціальних груп, фактично всього народу, що й проявилось у 2014 р. З одного боку, питання захисту, оборони, людських, матеріальних та духовних втрат, з іншого – проблеми зручності, комфорту, гостинності, здоров'я, материнства, догляду за непрацездатними членами суспільства, забезпечення повноцінності людського існування загалом – так чи інакше оцінювалися та й досі оцінюються з позицій наявності чи відсутності стану захищеності окремої людини, сім'ї, роду, краю, країни в цілому від впливу „пекельних” факторів. Росія постала як Пек, що пробудився в інформаційну епоху. Захист України (боротьба з Пеком) проявився як боротьба проти російського збройного вторгнення.

Російськомовна „безопасность” хоча і є досить інформативним словом, проте явно поступається українському попереднику в історичному, психологічному, ментальному та інших значеннях. Корінь цього слова походить від російських дієслів „пасти”, „выпасать”. Для азійсько-кочового мислення „опасность” розпочиналася за умови „выпасенного” або „обпасенного” поля, більше непридатного для харчування коней як основного засобу пересування тогочасного війська. Виникала життєво

важлива необхідність силового захоплення нових пасовиськ: „географічними та історичними обставинами формування агресивності російської ідентичності є те, що, на відміну від українців, які сформувалися як неагресивна, осіла хліборобська нація, росіяни внаслідок бідності земельних ресурсів ... постійно вели грабіжницьку та завойовницьку політику стосовно своїх близьких та й далеких сусідів” [12, с. 215]. У часи монголо-татарського (золотоординського) панування над багатьма регіонами сучасної РФ відбулась трансформація „обпасенного” в „опасность” та її імплементація у російську мову, яка має значну кількість тюркських запозичень, у тому числі смислових.

Отже, маємо тисячолітнє слово „безпека” (Україна) та набагато коротший в історичному вимірі аналог „опасность” (Росія). Маємо протиставлення сакрального мислення, похідного від необхідності обмеження деструктивного впливу руйнівних потойбічних сил, проти утилітарного, похідного від необхідності пошуку та захоплення утилітарних ресурсів (раніше фуражу, зараз – нафти, газу, дорогоцінних металів, територій, комунікацій тощо).

Крім того, необхідно вказати на кардинальну різницю в наступних словотворчих залежностях довкола феномену безпеки (безопасности). Українська модель пропонує таке продовження: безпека + не = небезпека. Російська модель є протилежною: опасность + без = безопасность. В українській мові першим, визначальним словом є комфортна „безпека”, у російській – дискомфортна „опасность”. Україномовна Україна відштовхується від необхідності усіяко обмежувати й витіснити зі соціальних реалій умовного Пека, будуючи безпечно середовище. Росія та нав'язаний нею „русский мир” – від першочергової необхідності сіяти „опасности” та використовувати виникаючі при цьому ефекти (конфлікти, збурення, провокації, війни) собі на користь. Іншими словами, висхідним, природним суспільним станом є: безпека (українська відповідь), опасность (російська відповідь). Вторинним станом у такому разі виступає: небезпека (українська відповідь), безопасность (російська відповідь).

То чи є українська мова південно-західним діалектом „русского языка”? Чи можуть українці й росіяни визнаватись „одним народом”, що існують в єдиному семантичному просторі? Чи може діяльність російської держави „по вопросам обеспечения безопасности” вітатися в Україні, мобілізуючи україномовні маси на її підтримку? Безпековий та оборонний досвід України зразка 2014–2021 рр. з усією очевидністю відповів на ці питання.

Висновки. Творення національної безпеки є явищем, новим у суспільно-політичному житті Української держави, проте іманентно присутнім у суспільній психології, ментальності, свідомості (маються на увазі насамперед україномовні прошарки населення).

Націєбезпечну складову державотворчого процесу в Україні необхідно розділити на імітаційний етап 1991–2014 рр. (національна безпека державними органами здебільшого проголошувалася) та сутнісний етап, що розпочався після 2014 р. (національна безпека виборюється спільними

зусиллями держави та громадянського суспільства, а ставлення до неї виступає маркером про- або ж антиукраїнської позиції учасників політичного процесу).

Запропонований державою на початку 1990-х років „вузький” підхід щодо розуміння національної безпеки України як стану захищеності її національних інтересів після Революції Гідності 2013–2014 рр. змінився на більш розширений: національна безпека – це стан захищеності національних інтересів та національних цінностей.

Головним прорахунком України на імітаційному етапі розвитку національної безпеки став надмірний етатизм у визначенні її інституційних, структурно-функціональних, ресурсних, цільових та ін. характеристик. У центрі уваги правлячих сил була насамперед Воєнна організація держави, яка або дублювала радянські підходи з питань гарантування безпеки, або ж була лінійним копіюванням досвіду пострадянських держав, що сформувалися як авторитарні. Євроатлантичний курс України вимагав відмови від ВОД на користь сектору безпеки і оборони, проте державотворчі еліти це зробили з великим запізненням.

Слабкість Української держави у питаннях забезпечення національної безпеки з усією очевидністю проявилася у 2014 р. після окупації РФ частини території України (АР Крим, м. Севастополь) та розв’язання воєнної агресії на Сході України (східні райони Донеччини та Луганщини). Державна слабкість значною мірою була компенсована зусиллями громадянського суспільства (добровольчими батальйонами, волонтерським рухом, інформаційними мережами тощо), а також допомогою демократичних країн Європи та Північної Америки. Ключову роль у „заморожуванні” російської територіальної експансії відіграла українська громада, яка на ціннісному рівні є прихильником відновлення територіальної цілісності демократичної України, її входження до європейської та євроатлантичної спільноти.

Проте компенсаційні можливості громадянського суспільства, маючи власні підйоми та спади, не можуть бути постійними в часі. Українська держава як суб’єкт гарантування національної безпеки має здійснити необхідні перетворення у сфері національної безпеки, посилюючи власний статус головного суб’єкта націєбезпечної діяльності, але спираючись при цьому на безпеково-оборонні можливості небайдужої громади. А не то сумарна кількість небезпек, нав’язаних ззовні, стане критичною та призведе до ліквідації української державності.

Бібліографічні посилання

1. Декларація про державний суверенітет України. Прийнята Верховною Радою Української РСР 16.07.1990 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text>
2. Акт проголошення незалежності України. Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text>
3. Дашкевич Я. Питання безпеки: зміст і межі поняття. Український час. 1996. № 1 (15). С. 2–8.

4. Про Основні напрями зовнішньої політики України. Постанова Верховної Ради України від 02.07.1993 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-12#Text>

5. Конституція України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>

6. Про Концепцію (основи державної політики) національної безпеки України. Постанова Верховної Ради України від 16.01.1997 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3/97-80#Text>

7. Про Раду національної безпеки і оборони України. Закон України від 05.03.1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/183/98-#Text>

8. Про основи національної безпеки України. Закон України від 19.06.2003 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15#Text>

9. Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави. Закон України від 19.06.2003 р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/975-15>

10. Про організацію оборонного планування. Закон України від 18.11.2004 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2198-15>

11. Чорний В. С. Військова організація України: становлення та перспективи розвитку: монографія. Ніжин : Аспект-Поліграф, 2009. 368 с.

12. Степико М. Т. Українська ідентичність у глобалізованому світі: монографія. Харків : Майдан, 2020. 258 с.

13. Державна програма співробітництва України з НАТО на період до 2001 року. Указ Президента України від 04.11.1998 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209/98#Text>

14. Про Стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 12.02.2007 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007#Text>

15. Про Стратегію національної безпеки України „Україна у світі, що змінюється”. Указ Президента України від 08.06.2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389/2012#n6>

16. Про Стратегію національної безпеки України. Указ Президента України від 26.05.2015 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/287/2015#Text>

17. Про Стратегію національної безпеки України ”Безпека людини – безпека країни”. Указ Президента України від 14.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text>

18. Про доктрину інформаційної безпеки України. Указ Президента України від 08.07.2009 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/514/2009>

19. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України. Закон України від 01.07.2010 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text>

20. СМІ: мюнхенская речь Путина – поворотная точка во внешней политике РФ. РИА „Новый Регион”, 12.02.2007. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Мюнхенская_речь_Владимира_Путина

21. Про парламентські слухання 23 травня 2012 року. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id

22. Білошицький В. І. Демократичні засади цивільно-військових відносин: зарубіжний досвід і Україна : дис. ... канд. політ. наук спец.: 23.00.02. Київ, 2015. 197 с.

23. Смолянюк В. Ф. Національна безпека України: термінологічний баласт чи державотворча необхідність. Суспільно-політичні процеси : науково-популярне видання. 2017. № 2–3.

24. Аваков А. Воююче міністерство. URL: <http://obozrevatel.com/politics/06739>

25. Гладка К., Громаков Д., Миронова В. та ін. Добробати. Харків : Фоліо, 2017. 325 с.

26. Колодій А. Національна єдність і патріотизм як чинники національної безпеки. Національна безпека України : конференція українських випускників програм наукового стажування у США. 2004. 16–19 вересня. Київ : Стило, 2004.

27. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 4 березня 2016 року „Про Концепцію розвитку сектору безпеки і оборони України”. Указ Президента України від 14.03.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2016#Text>

28. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 січня 2016 року „Про Стратегію кібербезпеки України”. Указ Президента України від 15.03.2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2016#Text>

29. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року „Про Доктрину інформаційної безпеки України”. Указ Президента України від 25.02.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/47/2017#Text>

30. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України. Закон України від 05.10.2017 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text>

31. Про національну безпеку України. Закон України від 21.06.2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>

32. Шайгородський Ю. Цінності як детермінанти суспільного розвитку. Сучасна українська політика. 2012. Вип. 26. С. 219–228. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/32310638.pdf>

33. Буркинський Б. В., Степанов В. Н. Національні цінності і інтереси України (методологічні і прикладні аспекти дослідження). URL: <file:///C:/Users/ADmin/Downloads/156-Article%20Text-162-1-10-20180514.pdf>

34. Ларін С. В. Захист національних цінностей у сфері національної безпеки України : автореферат дис. ... к. н. д. у. спец.: 25.00.01 – теорія та історія державного управління. Івано-Франківськ, 2017. 21 с.

35. Петрочко Ж. Національні цінності як сучасний державницько-суспільний пріоритет України. URL: [file:///C:/Users/ADmin/Downloads/Tmpvd_2017_21\(2\)_15.pdf](file:///C:/Users/ADmin/Downloads/Tmpvd_2017_21(2)_15.pdf)

36. Стасевська О. А. Система цінностей як основа буття сучасного українського суспільства. URL: <http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6562/1/Stasevskaya.pdf>

37. Чередниченко А. П. Цінності політичні. Політологічний енциклопедичний словник / упорядник В. П. Горбатенко. Київ : Генеза, 2004. 736 с.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2021

РЕДАКЦІЙНА ПОЛІТИКА
наукового журналу „Політичні дослідження”

Загальні відомості про видання

Засновник видання – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса Національної академії наук України.

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації: КВ 24573-14513Р від 25.09.2020 р.

Адреса установи-засновника: вул. Генерала Алмазова, 8. м. Київ, 01011, Україна. Тел.: +38 (044) 285-65-61. Факс: +38 (044) 286-62-61

Завдання та основні цілі

видання полягають в оприлюдненні результатів наукових досліджень з політичних та споріднених наук, популяризації політичної науки та освіти, обміні досвідом, створенні простору якісної публічної комунікації вчених, поширенні інформації про події наукового характеру (відгуки та рецензії, нові наукові видання та заходи – конференції, симпозіуми, семінари, круглі столи тощо). Метою видання є розвиток вітчизняного наукового потенціалу та інтеграція його у світовий науковий простір.

Категорія читачів, для якої призначено видання, – науковці, здобувачі наукових ступенів, викладачі та студенти закладів вищої освіти, працівники сфери державного управління, громадські та політичні діячі. Матеріали журналу адресовані всім, хто цікавиться політикою, прагне оцінити актуальні події у цій сфері та спрогнозувати їх розвиток.

Методичне та науково-організаційне забезпечення

Науково-методичне забезпечення діяльності журналу здійснює редакційна колегія. До складу редакційної колегії журналу входять вітчизняні та закордонні науковці. Склад редакційної колегії затверджується вченою радою Інституту – установи-засновника видання.

Редакційну колегію очолює й організовує її роботу головний редактор журналу. Для науково-організаційного забезпечення роботи редакційної колегії утворюється редакція. Один із заступників головного редактора виконує обов'язки відповідального редактора журналу й організовує роботу редакції. Відповідальний секретар журналу забезпечує друкування журналу та його розповсюдження.

Голова та члени редакційної колегії є відповідальними за організацію рецензування статей та дотримання академічної доброчесності.

Галузь та проблематика

Журнал „Політичні дослідження” публікує результати теоретичних та науково-практичних досліджень у галузі соціальних та поведінкових наук¹

¹ Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2015 р. № 266 „Про затвердження переліку галузей знань і спеціальностей, за якими здійснюється підготовка здобувачів вищої освіти”.

(05), передусім зі спеціальності 052 „Політологія”. Всіляко підтримується публікація матеріалів міждисциплінарного характеру, зокрема, пов’язаних з галуззю знань „Гуманітарні науки” (03).

Тематичне спрямування

журналу представлене такими рубриками:

- Теорія та історія політичної науки. Теоретико-методологічні засади політичної науки. Політична філософія.
  - Політичні інститути та процеси. Політична соціологія.
  - Політична культура та ідеологія. Політична психологія.
  - Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку.
- Основи національної безпеки держави.
- Етнополітологія та етнодержавознавство.

Загальні положення

До розгляду й публікації приймаються рукописи статей науковців, аспірантів та здобувачів наукових ступенів, написані українською мовою (з анотацією українською та англійською мовами), які раніше не публікувалися та не були передані для публікації в інші видання (у тому числі електронні).

Автори рукописів та редакція журналу керуються нормами чинного українського правопису (Постанова Кабінету Міністрів України від 22 травня 2019 р. № 437).

Усі рукописи статей проходять такі етапи:

1. Реєстрація рукопису (датою реєстрації є день отримання електронної версії рукопису у форматі редактора Microsoft Word, визначеному вимогами до оформлення тексту рукопису статті).

2. Визначення дотримання принципів академічної доброчесності (зокрема, перевірка на наявність у тексті рукопису запозичень опублікованих раніше текстів без посилання на джерело, перевірка на наявність плагіату за допомогою вільнодоступних програм). За наявності плагіату – рукопис статті відхиляється.

3. Перевірка на відповідність вимогам до публікацій в журналі „Політичні дослідження”, зокрема, на наявність основних елементів, необхідних для публікації статті у фаховому виданні.

4. У разі позитивного результату перевірки рукопису присвоюється „код рукопису статті”. В разі негативного – рукопис повертається автору для доопрацювання (згідно з вимогами до рукописів, які подаються для публікації у науковому журналі „Політичні дослідження”).

5. Організація рецензування рукопису статті.

6. За наявності позитивної рецензії рукопис підлягає науковому та літературному редагуванню.

7. Остаточне погодження з автором тексту статті (з використанням „Таблиці коректури”).

8. Розгляд питання щодо публікації статті на засіданні редакційної колегії та прийняття відповідного рішення.

9. Рекомендація до друку вченою радою Інституту.

10. Протягом п'яти робочих днів після рекомендації вченою радою Інституту черговий номер журналу передається до друку.

Порядок рецензування

1. Усі рукописи статей підлягають подвійному „сліпому” рецензуванню. Рецензентам не повідомляється прізвище автора, авторам не повідомляється прізвище рецензента.

2. Рецензентом рукопису статті може бути член групи рецензентів журналу „Політичні дослідження” або член редакційної колегії видання. За необхідності редакцією залучаються інші експерти з-поміж авторитетних вітчизняних чи закордонних науковців.

3. Взаємодія між рецензентами та авторами рукописів статей забезпечується редакцією. Листування здійснюється в електронній формі з використанням адреси електронної пошти редакції або відповідального редактора.

4. Рецензент у своєму висновку щодо публікації статті може спиратися на думки залучених ним експертів.

5. Результатом рецензування є оцінка рукопису, рекомендація та висновок рецензента.

Основні критерії оцінки рукопису наукової статті (рецензування)

5.1. Відповідність змісту статті тематиці журналу.

5.2. Відповідність змісту статті її назві.

5.3. Рівень пов'язаності з актуальними науковими та/чи практичними завданнями. Постановка проблеми.

5.4. Наявність аналізу попередніх досліджень, в яких розкривається поставлена проблема.

5.5. Наявність сформульованої мети та завдань статті.

5.6. Відповідність структури статті поставленим завданням.

5.7. Наявність елементів наукової новизни.

5.8. Докладність та обґрунтованість викладу основного матеріалу дослідження.

5.9. Коректність використання термінологічного та методологічного апарату.

5.10. Наявність та обґрунтованість висновків, їх відповідність результатам теоретичного аналізу та/або емпіричним даним.

5.11. Наявність визначення перспективи подальших досліджень.

5.12. Рівень інформативності анотацій статті українською та англійською мовами, а також визначеного обсягу (не менше 1800 та не більше 2500 друкованих знаків).

5.13. Відповідність змісту статті ключових слів.

5.14. Відповідність мови статті науковому стилю.

5.15. Доречність та якість наведених таблиць та рисунків (за наявності).

5.16. Коректність цитувань (за наявності) та посилань на джерела.

5.17. Оцінка оформлення тексту та дотримання вимог щодо бібліографічного опису списку використаних джерел та літератури.

5.18. Відповідність статті принципам академічної доброчесності.

Також рецензент вносить пропозиції щодо відповідності рукопису тій чи тій тематичній рубриці журналу, висловлює (за наявності) зауваження до рукопису статті та пропозиції (за наявності) щодо доопрацювання статті.

За результатами рецензування рецензентом пропонується висновок. До позитивної оцінки рукопису належать такі висновки рецензента: „Стаття може бути опублікованою без змін”; „Стаття може бути опублікованою після літературного редагування”; „Стаття може публікуватися за умови її доопрацювання автором”. До негативної: „Стаття може публікуватися за умови повторного рецензування після доопрацювання автором”; „Статтю відхилити”.

6. У разі негативної рецензії за рішенням відповідального редактора рукопис статті може бути відхилений або надісланий для додаткового рецензування іншому рецензенту.

7. У разі наявності двох негативних рецензій рукопис відхиляється без додаткового розгляду.

8. За наявності негативної та позитивної рецензій рукопис надсилається на рецензування третьому рецензенту (як правило – члену редколегії). За результатами рецензування головний редактор приймає рішення про доцільність розгляду цього рукопису на засіданні редакційної колегії.

9. Рішення редакційної колегії про можливість публікації статті є остаточним. Процедура апеляції рішення редакційної колегії не передбачена.

Періодичність виходу

Журнал „Політичні дослідження” видається з квітня 2021 року. Виходить двічі на рік.

Оголошення про приймання рукописів статей до чергового номера журналу, строки приймання та вимоги до рукописів, які подаються для

публікації у науковому журналі „Політичні дослідження”, розміщуються на офіційному сайті Інституту.

Терміни щорічного виходу випусків журналу:

- перший – до 30 квітня;
- другий – до 30 листопада.

Політика відкритого доступу

Журнал практикує політику відкритого доступу до опублікованого змісту, підтримуючи принципи вільного поширення наукової інформації та глобального обміну знаннями задля загального суспільного прогресу.

Видання розміщується на платформі „Наукова періодика України” з використанням відкритого доступу Open Journal Systems (OJS), у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського НАН України та в Національному репозитарії академічних текстів.

Здійснюється обов’язкове розсилання періодичного видання відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 10 травня 2002 року № 608 „Про порядок доставляння обов’язкових примірників документів”.

Етична політика

Редакційна політика журналу „Політичні дослідження” спрямована на дотримання етичних норм, прийнятих міжнародною науковою спільнотою. Діяльність редакційної колегії спирається на рекомендації Комітету з видавничої етики (Committee on Publication Ethics: <http://publicationethics.org>), а також на досвід авторитетних вітчизняних та зарубіжних видавництв, періодичних та продовжуваних видань.

Важливою умовою прийняття рукопису статті до друку є наявність результатів нових оригінальних наукових досліджень, які раніше не публікувалися. За достовірність матеріалів, що містяться в опублікованих матеріалах, відповідають автори.

Журнал дозволяє авторам зберігати авторські права без обмежень. Передрук опублікованих у журналі статей можливий за умови посилання на автора і видання.

Наукове видання

ПОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

POLITICAL STUDIES

№ 1 ' 2021

Підписано до друку 10.04.2021 р.
Формат: 70×100/16. Гарнітура Trebuchet MS, Palatino Linotype
Ум. друк. арк. 15,5. Обл.- вид. арк. 12,3.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Наклад 200 прим. Зам. №1945

Видавець
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61;
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.